

A politikai protestantizmus mint interakció a századfordulón

Kovács Kálmán Árpád

Jelen tanulmány az elmúlt két év kutatásainak szerves folytatása, mely az állam-egyház viszony és a református öntudat összefüggéseinek rendkívül bonyolult és összetett problémahalmazát igyekszik szétszálazni. Az egyház-történet-írás újabb hulláma módszertanilag általában a teológiatörténeti és közjogi-állampolitikai irányultságtól (az állam-egyház viszony történeti vizsgálatától) való elfordulást és a társadalom- és mentalitástörténet irányába való odafordulást hirdeti. A diszciplína hagyományos módszerei által nyújtott lehetőségek azonban koránt sincsenek teljesen kimerítve. Erre a felismerésre jutott Schwarzwölder Ádám is. A protestantizmus-kutatásokkal azóta sajnálatos módon felhagyott fiatal doktorjelölt helytörténeti kutatásokkal indult, majd ezek népoktatási tárgyú vizsgálata¹ elvezette őt a reformátusok valláserkölcsei viszonyainak vizsgálatához (mentalitástörténet),² az állam-egyház viszonyhoz³ és a református hitélet megújításának problematikájához.⁴

Baráth Béla kiváló összefoglalása szerint a szakirodalom a politikai protestantizmus fogalmát egyre gyakrabban használja, de a kérdést részleteiben még nem dolgozta fel. A meghatározást nehezíti, hogy e köré a szemléletmód köré külön párt nem szerveződött. A közéletben mégis markánsan jelen lévő „politikai protestantizmus” lényegében egy olyan egyházpolitikai indíttatású közpolitikai eszmerendszer, mely ernyőszerű módon igyekszik elérni, hogy a világi ideológiák által megosztott protestáns egyháztagok egyházi és egyházas érdekből fontos kultúr- és társadalompolitikai kérdésekben egységesen lépjenek fel. Ennek a szemléletmódnak a kutatása természetesen igyekszik a magyarországi protestánsok dualizmuskori politikai kötődéseit is feltárni. Baltazár Dezső politikai „pálfordulásainak” hátterét is innen érthetjük meg, hiszen minden látszólag következetlen pártváltása hátterében ott találjuk az 1848. évi XX. törvénycikk

---

¹ SCHWARCZWÖLDER ÁDÁM: A népoktatás helyzete a Dunamelléki Református Egyházkerület Felső-Baranyai Egyházmegyéjében 1886-ban. In: 6. Országos interdiszciplináris Grastyán konferencia előadásai. Szerk.: Dévényi Anna – Rab Virág – Schwarzwölder Ádám. Pécs, 2008. (Grastyán Endre Szakkollégium tanulmánykötetei, 6.) 270–280. p.; Uő: Adalékok a baranyai református népoktatás dualizmus kori történetéhez. In: Pécs az egyháztörténet tükrében. Tanulmányok. Szerk.: Erdős Zoltán – Kindl Melinda. Pécs, 2010. 199–213. p.

² SCHWARCZWÖLDER ÁDÁM: A magyarpeterdi református eklézsia története az 1880-as években. In: 7. Országos interdiszciplináris Grastyán konferencia előadásai. Szerk.: Rab Virág – Schwarzwölder Ádám – Varga Mónika. Pécs, 2009. 286–298. p.

³ SCHWARCZWÖLDER ÁDÁM: A református egyház és az állam kapcsolata a dualizmus kori Magyarországon. In: 9. Országos interdiszciplináris Grastyán konferencia előadásai. Szerk.: Szappanyos Melinda. Pécs, 2011. 377–388. p.

⁴ SCHWARCZWÖLDER ÁDÁM: A református hitélet megújításának kísérletei Magyarországon a 19. század második felében. In: 10. Országos interdiszciplináris Grastyán konferencia előadásai. Szerk.: Szamonek Vera. Pécs, 2012. 308–316. p.

teljes végrehajtására való következetes törekvést.⁵ Újabban Hatos Pál foglalkozott a kérdéssel. Szerinte a magyar reformátusság aktivitását a századelőtől fogva az eljelentéktelenedéstől való félelem motiválta. A protestáns teológiai liberalizmus racionalizmusa vallási sivatagot hagyott maga után. A liberalizmus ereje nem bizonyult elégségesnek egy egységes protestáns és szabadelvű nemzeti diskurzus kijelöléséhez. Míg a katolikus egyház egységes szervezete és kiterjedt földbirtokai révén hatalmas anyagi erőforrásokkal rendelkezett, a protestantizmus egyre nagyobb függésbe jutott az államsegélyektől. Az állításaiban konzervatív, sőt reakciós, de módszereiben a modernizmuson nevelkedett, öntudatosabbá váló, többségi elvhez egyre eredményesebben alkalmazkodó katolicizmus mellé felzárkózott a radikális szekularizáció materialista irányzata, mely már nemcsak a katolicizmust, hanem általában a vallást tartotta a fejlődés által meghaladott jelenségnek. A magyar kultúra tengelye az addigi katolikus-protestáns megoszlás helyébe a progresszió-reakció kérdésre helyeződött át. Bár mértékadó személyiségként Tisza István és a korszak fenntartotta a szabadelvű protestantizmus hagyományos keretrendszerét, a református szellemi élet vívódásai során mégis erősödött és rögzült annak gondolata, hogy a protestantizmus nem nemzeti, nem kulturális jelenség, hanem elsődlegesen mégiscsak a vallási élet megnyilvánulása. Az 1921-es dunamelléki püspökválasztás során Kovács J. István volt a közjogias, „jezsuitizmus”-ellenes politikai protestantizmus jelöltje, mely főpásztorától a hagyományos egyházpolitika folytatását kívánta.⁶

Jelen tanulmány a kérdéskör interaktív jellegét igyekszik feltárni, vagyis hogy a politikai protestantizmus hogyan ragadható meg a személyek egymás felé irányuló, és egymás viselkedése által vezérelt aktivitásaként. Bár a tanulmánynak részét képezhetné a korabeli szocialista jellegű ideológiák hatásának vizsgálata a magyar reformátusságra, ennek a problémának – szélesebb összefüggésekbe ágyazva – külön tanulmányt szeretnék szentelni. Az időhatárokat tekintve a századforduló két évtizedét veszem vizsgálatom fókuszába. Előzményekre és utóhatásokra csak annyiban térek ki, amennyiben azok az 1889 és 1909 közötti időszak eseményeinek megértéséhez szükségesek. Ezen időhatárok kijelölésével alapvetően az úgynevezett Tisza-korszak (egyházpolitikai értelemben 1858–1898) fokozatos meghaladását szeretném vizsgálni.⁷

⁵ BARÁTH BÉLA LEVENTE: „Földbegyökerezés és égbe fogózás...” A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspök tevékenységének tükrében. (1911–1920) Sárospatak, 2014. (továbbiakban: BARÁTH, 2014.) 32. p.

⁶ HATOS PÁL: Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete. Bp., 2016. (továbbiakban: HATOS, 2016.) 32–35., 70–75., 76–80., 150–157. p. Utóbbi két részben a szerző a szakirodalom alapján ismerteti Baltazár Dezső politikai protestantizmusát, és az 1921-es dunamelléki püspökválasztás kiváló leírását adja jelöltekkel, támogatóikkal, motivációikkal.

⁷ Meggyőződésem szerint az a tény, hogy a *Ne temere* kezdetű pápai dekrétum 1908. április 19-i magyarországi kihirdetése nyomán a Baltazár Dezső és Tisza István közötti viszony erőteljes enyhülésnek indult, újabb, és most kitűzött időszaknál jóval részletesebben feltárt szakaszt nyitott meg a dualizmus kori politikai protestantizmus történetében. Vö. BARÁTH, 2014. 159. p.

Jelen tudásunk szerint a 'politikai protestantizmus' kifejezést a 'Rabbi' melléknévvél is becézett John Duncan használta először egy 1842-es jelentésében.⁸ Bár a forrást feltáró Kovács Ábrahám előadásában nem magyarázta meg a használat közelebbi értelmét, a „political” szó korabeli „közigazgatási” jelentése alapján valószínűsíthetjük, hogy a Skót Misszió lelkésze ezzel arra a jelenségre utalt, hogy a református egyházban szokás volt a helyi, területi vagy országos hivatalokra is alkalmasoknak tekintett magasabb társadalmi állásúakat az egyházi vezető funkciókba választani.⁹ Fontos megjegyeznünk, hogy ennek a korban nemcsak társadalmi és politikai, de legalább annyira praktikus és anyagi okai is voltak. Az egyes gyülekezeteket csak az egyházmegyénél illetve meg alanyi jogú képviselő. Az ennél feljebb lévő szinteken nem voltak jellemzőek a tömeges demonstratív gyűlések, sokkal inkább szűk grémiumok tárgyaltak. A kerületi és országos tanácskozásokon való részvétel ugyanis költséges utazással és ott tartózkodással járt, valamint a kor szokása megkívánta az illó ruhában való megjelenést is. Amikor tehát azt olvassuk, hogy a társadalmi elit tagjai egyházuk megsegítése végett – élő hit nélkül is – egyházi megbízatást vállaltak, azt úgy kell értenünk, hogy illetően szolgálatukban ők megengedhették maguknak a részvételhez egyébként szükséges egyházi útipénzek és napidíjak nélkülözését.¹⁰

A kor református sajtóját meglehetősen alaposan át tanulmányozva meg kellett állapítanom, hogy a politikai protestantizmus kifejezés egyáltalán nem nyert bevételt a református gondolkodásba, ellenben tökéletesen leírja azt a jelenséget, amit a kor szóhasználata az „egyház(unk) és (a) politika,” illetve a „protestáns egyházpolitika(nk)” terminológiával ragadott meg. A politikai protestantizmus párttá alakulását nehezítette, hogy az egyház nemlelkészi-vezető tisztségeit is betöltő református társadalmi elit politikai kulcspozíciókat töltött be a dualizmus kor politikai életében. Mindenképpen megjegyzendő, hogy a miniszterek és országgyűlési képviselők között a reformátusok országos arányukhoz képest erőteljesen felülrepre-

---

⁸ KOVÁCS ÁBRAHÁM: A skót protestánsok véleménye a magyar egyházakról és a politikáról a reformkori Pesten. In: Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben. a 18–19. században. A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig. Szerk.: Gáborjáni Szabó Botond. Debrecen, 2016. 216. p.

⁹ Baráth Béla szerint Baltazár Dezső egyházkormányzói pályafutásának kezdetén (1899 után) a nagyobb gyülekezetekben és az egyházmegyékben a kisszámú református arisztokrata mellett főleg a „történelmi középosztály” államigazgatásban dolgozó képviselői domináltak. Kerületi szinten pedig az országos politika markáns személyiségei töltötték be irányító szerepet. Feltűnő volt, hogy amíg az egyháztagság és a lelkészek döntően függetlenségi érzelműek voltak, addig a világi irányítók többsége a kiegyezéspárti kormányok támogatói vagy legmagasabb tisztségviselői közül került ki. BARÁTH, 2014. 42. p. A korszak országgyűléseiben részt vevő református lelkészi vagy „világi” tisztségeket viselő személyek pártkötődéseinek külön tanulmányt szeretnék szentelni.

¹⁰ Vö. Egyháztörténet 2. (1711-től napjainkig.) Szerk.: Ladányi Sándor – Papp Kornél – Tökéczki László. Bp., 1998. (továbbiakban: LADÁNYI-PAPP-TÖKÉCZKI, 1998.) 99. p.

zentáltak voltak.¹¹ Közkeletű ennek nyomán (is) a dualizmus kori liberalizmusról mint protestáns jellegű politikai képződményről beszélni.

Protestáns képződmény-e a dualizmus kori magyar szabadelvűség vagy éppen nem? Úgyesen és következetesen sújtja a katolikusokat, vagy éppen ellenkezőleg, a felekezeti semlegesség rosszul értelmezett elvére hivatkozva lényegében a katolikus előjogokat védelmezi, és a protestánsoknak a vallásegyenlőségre vonatkozó legelemibb és legméltányosabb követeléseit sem hajlandó teljesíteni? Nagyjából egy időben keletkezett értékelések látszólag feloldhatatlan ellentmondása áll előttünk. A probléma megértéséhez mindenképpen tekintettel kell lennünk arra a fogalomtörténeti jellemzőre, hogy egyáltalán nem mindegy, hogy forrásaink a protestantizmus fogalmát civilizációs (kulturprotestáns), hitvallási (ortodox) vagy éppen hitvalló (ébredési) értelemben használták-e. Eszmetörténetileg mindenképpen jellemezhető a magyar reformátusság úgy, hogy racionalizmusa a nyugatinál általában jóval tartósabbnak bizonyult. A sekélyes észelvésséggé silányult józanság olyan egyházi beszédeket inspirált, melyeket joggal illettek a „száraz”, „élettelen”, „tudományoskodó”, „sekélyes”, „moralizáló”, „vallásos mázzal leöntött világiasság” jelzőkkel.¹² Ezen a helyzeten csak rontott a protestáns teológiai liberalizmus elterjedése. Ez programja szerint meg kívánta haladni a hit, a tudomány, a racionalista természetvallás, a pietista érzelmvallás, a romantikus költészetvallás és a nemzeti ortodoxiák¹³ kibékíthetetlennek vélt ellentéteit, de csak tovább individualizálta és szubjektivizálta a református hittudatot, végső mérlegen pedig a német idealista filozófiát igyekezett vallási köntösbe öltöztetni. Dobos János a hegelianizmus és Ballagi Mór, a bauri (tübingeni vagy panteista) teológiai iskola kiemelkedő hazai képviselői 1859-ben félszegnek, importált jellegűnek, a magyar lélektől és a modern hittudattól idegennek nevezve gúnyolták a kibontakozó ébredési-ébresztési mozgalmakat.¹⁴ Mivel a történeti sajátosságoknál fogva – a német viszonyokhoz hasonlóan – magyar nemzeti vallás sem alakulhatott ki, a magyar racionalizmus és liberalizmus rendkívüli mértékben ellenséges volt a hitté-

¹¹ KATUS LÁSZLÓ: A modern Magyarország születése. Pécs, 2009. (továbbiakban: KATUS, 2009.) 479. p.

¹² A jelzőkre ld.: KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD: Az állam–egyház viszony és a református felekezeti öntudat problémái a 19. században. Problémafelvetés és kultúrtörténeti háttér. In: Veritas Évkönyv, 2014. Szerk.: Ujváry Gábor. Bp., 2015. (továbbiakban: KOVÁCS, 2015.) 38. p.

¹³ A kor szóhasználatának megfelelően „nemzeti ortodoxia” alatt értjük itt azon vallásokat, melyek a nemzeti karakter- és állam meghatározás szerepében tetszelegnek vagy ilyen szerepre törekcszenek. Ld. később Dapsy László 1874-es, Nagy Sándor 1892-es vagy Darányi Ignác 1894-es megnyilatkozásait. Magyarországon ilyennek számított a katolikus a „keresztény (katolikus) magyar állam” és a református a „magyar (nemzeti) vallás” koncepciójának fenntartásával.

¹⁴ A vád első jelentkezésére ld.: Dobos János 1858 utolsó napjaiban papírra vetett gúnyos sorait a belmisszióról: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1859. 163. p. Ballagi megnyilatkozását idézi: KOVÁCS ÁBRAHÁM: A Budapesti Ev. Ref. Németajkú Leányegyház eredete és története, 1858–1869. Debrecen, 2004. 25–27., 29. p. A vád makacs továbbélésére Ballagi Mór 1891-es halála után évekkel is ld.: *Protestáns Szemle*, 1897. 44. p.

telekkel szemben. Nemcsak számukra elfogadhatatlan tartalmuk miatt, hanem azért is, mert ezek választották el – úgymond – egymástól a különböző keresztény felekezeteket, így akadályozták a nemzeti egységet is.¹⁵ A racionalizmuson alapuló bibliatudományok, mint amilyen a deista naturalizmus (természetvallás) vagy a liberális teológia,¹⁶ a tudományos szabadgondolkodás vagy szabad vizsgálat címe alatt az úgynevezett történetkritikai módszert alkalmazta.¹⁷ Mindez eleve belekódolt a vallással kapcsolatos gondolkodásba egy „nyugodt”, „kissé közönyös”, „kissé magabízó”, „vállve-regető”, „gyámkodó” attitűdöt.¹⁸

A racionalizmus és a német idealizmus gondolatvilágán felnőtt magyarországi 'filozófus' értelmiség¹⁹ felekezeti hovatartozástól függetlenül utasította el a „pietizmus” vallási jelenségét. A liberális katolikus Kóródy Sándor 1870-es megjegyzése szerint a pietizmus a vallásosságnak az a beteges neme, melyre a nőies jelleg, a kedély- és érzelmezéreltség, s az ezek által táplált előítéletes, felvilágosulatlan, tekintélytisztelő és hiszékeny gondolkodásmód a jellemző.²⁰ A fogalom ebben a használatában elveszítette protestáns jellegét, a „jezsuitizmus” fogalmának egyik árnyalatává vált. Ilyen alapon beszélhetett a szintén liberális katolikus Kuti Márton 1890-es évekbeli naplójában Steiner Fülöp székesfehérvári püspök „pietizmusáról”.²¹ Hasonló alapállás alapján kárhóztatta 1880-ban a fiatal Tisza István

¹⁵ LADÁNYI-PAPP-TÓKÉCZKI, 1998. 98. p.

¹⁶ A deista naturalizmus és a liberális teológia bibliatudományának közös racionalista gyökereire ld.: KONCZ SÁNDOR: Hit és vallás. Magyar református vallástudományi teológia kibontakozás és hanyatlása. Debrecen, 1942. 79–82. p.

¹⁷ Ez a századvég idején már a protestáns táboron belül is gyakran kapta meg a „célzatos”, „romboló” és „áltudományos” jelzőket. „[Teológus- és lelkész]árnyak jelennek meg előttem, szívükhöz szorítva az »Erő és Anyag« könyvet, a Renan poemáját stb. Bibliájokat nem látom, [...] pedig arra is rátalálhatnék, [...] mint munkaeszközre valami félreeső helyen!” *Debreczeni Protestáns Lap*, 1889. 208. p. „Jóllehet a független »kritika« kirostálta már belőle [az evangéliumból] az emberi találmányokat.” *Debreczeni Protestáns Lap*, 1892. 427. p. „Az ú. n. modern theologia [...] [alatt] értjük a tübingai iskola modern theológiáját, romboló, célzatos kritikáját és a történetnek bizonyos aprioristikus előfeltételek szerint való konstruálását.” *Protestáns Szemle*, 1897. 44. p.

¹⁸ Az első három jelzőt ld.: SZENTPÉTERI KUN BÉLA: Tisza István és a vallásfelekezeti béke. Debrecen, 1938. (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának Kiadványai. VII. 9.) (továbbiakban: SZENTPÉTERI KUN, 1938.) 3. p. Utóbbi kettőre: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1904. 178. p.

¹⁹ A filozófus identitásra ld.: RADA JÁNOS: Filozófia, teológia és identitás Kuti Márton székesfehérvári pap naplójában. (1874–1909) In: Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2014. november 20. Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa. Szerk.: Fekete Norbert – Major Ágnes. Miskolc, 2015. (továbbiakban: RADA, 2015.) 41–42. p.

²⁰ PPRAMORGÓ: Coelibatus és polgári házasság. Pest, 1870. 74. p. Idézi: RADA JÁNOS: Egyházkritikai röpd- és vitairatok a vallásról és a vallásosságról a 19. század utolsó harmadában. In: Ünnepi tanulmányok Gyapay László 60. születésnapjára. Miskolc, 2016. (Megjelenés alatt.)

²¹ Ez szerinte abban áll, hogy a püspök „minden beszédjében csak is dogmatizál, fanatizál, a jezsuitákkal trafikál, szent gyakorlatokat tartat, [...] a vallási türelmetlenséget szítja”. Idézi: RADA, 2015. 43. p.

nevelője, Géresi Kálmán előtt a „hypokrita kálomista jezsuitizmust”.²² Ez a háttér azon kifogások igazi egyházpolitikai súlyát is megérteti velünk, melyek a „magyar belmisszió atyjával”, Szabó Aladárral és tevékenységével szemben merültek fel az 1880-as években.²³

Ki kell térnünk ezen a helyen a magyar reformátusságot megosztó azon regionalitásra, mely egyúttal szellemiségben mutatkozó különbségeket is takart. Ravasz László szerint a magyar kálvinizmus két félgömbre oszlik: a dunai és a tiszai kálvinizmusra. A kettő közül a tiszai adja a nagyobb tömeget. Viszont a dunai európaibb (nyugatibb), urbánusabb, műveltebb, mozgékonyabb és innovatívabb szelleme révén gyakorolt nagyobb hatást a közéletre. A dunai kálvinizmus centruma Pest, a tiszai Debrecen volt. A Dunántúl, mint történelmi adottság a dunait erősítette, Tiszáninnen a tiszait. Erdély mind a kettőtől különbözött, de a dunait közelebb állónak érezte magához, ezenkívül Erdély a Tiszáninnennel, Sárospattal tartott lelki kapcsolatot a közös fejedelmi múlt és a liberális teológia alapján.²⁴ Erdély „legnemesebb, legtisztább szenvedélye” speciális nemzeti liberalizmusa volt, mely nem egykezett, nem kötötte gyermekeit az eke szarvához, hanem adta tisztviselőnek, tanárnak, papnak, sőt iparosnak, kereskedőnek is. Nem véletlen, hogy az alföldi kálvinista mezővárosoknak számarányukhoz mérten rendkívül alacsony, míg a székelynek rendkívül magas volt az intellektuális exportja.²⁵ A „nagyenyedi szellem” ugyanakkor hajlamos a szélsőséges racionalista és liberális elhajlásokra, így nem véletlenül igyekezett Szász Domokos létrehozni riválisaként a kolozsvári református kultúrközpontot.²⁶

A lelkeszi nyomorúság és az államsegély kérdése már az 1844. évi III. törvénycikk nyomán aktuálissá,²⁷ de a neoabszolutizmus korában egyenesen égetővé vált, mert a református lelkészek elvesztették korábbi, feudális módon bírt jövedelmeiket, hazafias szemléletük és a szabadságharchoz való hűségük révén pedig 1849-ben a Kossuth-bankó törvénytelenítésével

²² Idézi: SZENTPÉTERI KUN BÉLA: Tisza István ifjúkori levelei. In: Tisza-émlékkönyv. Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára. Debrecen, 1928. 62. p.

²³ Az 1883-as alapítású KIE alapszabályának belügyminisztériumi jóváhagyását „mértékadó körök” kilenc évig akadályozták. Fő indokuk az volt, hogy a tiszaezlári per által felkorbácsolt közhangulatban a társadalom keresztyén – nem keresztyén részekre osztása nem szerencsés, vagyis megnevezése miatt az egyesület az antiszemita fiatalság gyűjtőhelyévé válhat. Szabó Aladár 1887. őszi kinevezése kapcsán sokan nemkívánatosnak tekintették a „pietista” tanár alkalmazását Pesten, mind a teológián, mind a gimnáziumban. SZABÓ ALADÁR: Kegyelem által. Gödöllő, 1941. 54–55., 99. p.

²⁴ RAVASZ LÁSZLÓ: Emlékezéseim. Bp., 1992. (továbbiakban: RAVASZ, 1992.) 17. p.

²⁵ Ravasz László 1925-ös az *Erdélyi lélek* című írását idézi: HATOS PÁL: „Mikor Magyarország Erdély volt”. In: Uő: *Választott népek és a vereség kultúrája*. Esszék a modern eszmetörténet vallásos kontextusainak köréből. Bp., 2013. 62–96. p., 90–91. p.

²⁶ A kérdésre ld. pl.: ZOVÁNYI JENŐ: A magyarországi protestantizmus története 1895-ig. II. köt. Máriabesenyő–Gödöllő, 2004. (továbbiakban: ZOVÁNYI, 2004.) 389., 394. p.

²⁷ Ld. a Dobos János és August Gottlieb Wimmer közötti vitát: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1845. 1. p.

újabb jelentős vagyonesztést szenvedtek el.²⁸ A református lelkészi nyomorúság állandó problémája refrénszerűen hozta elő azt az állítást, hogy semmilyen autonómia nem igazi autonómia anyagi függetlenség nélkül.²⁹ Az osztrák uralom idején az egyházi ügyben igénybe vett állami és közigazgatási segítség – különösen a reformátusok számára – nemzeti szempontból is aggályos volt, így annak mértékét az alsóbb szintekre és az élet feltartóztathatatlanul megváltozó területeire igyekeztek korlátozni. Az 1850-es években kezdődött meg a tagosítások újabb hulláma, melyek jogilag a legelőelkülönbözésekről szóló 1836. évi VI. törvényekre voltak visszavezethetők. Különböző gazdasági megfontolások tükröződtek abban, hogy a méltányos lelkészi és tanítói illetmények kimérettek vagy a közösen hagyottak, mely megfontolások a viszonyokkal együtt változhattak. Az intenzívebb mezőgazdasági hasznosításra a közösséggel folytatott rövid per után kerülhetett sor. Mocskonyi József tápiószelei lelkész számára például 1858-ban a közösen hagyott lelkészi illetményföld egy tehénke legeltetését biztosította. A tagosítás révén megnyerendő területen gyümölcsfa, szőlő és eperfa telepítésbe kívánt kezdeni, s a reménysége szerint idővel jövedelmezővé forduló selyemhernyó-tenyésztés példája által a nép javára is kívánt volna hatni.³⁰

Az 1858-as „államsegély vagy önkéntes adakozás” vita során éppen Tisza Kálmán liberális politikai-közigazgatási érvelést alkalmazott az egyházi teherviselés alapjainak megállapításánál. Eszerint elfogadott, az igazságosság és a méltányosság elvének megfelelő alapelv, hogy a nagyobb teherviselésért többletjogok³¹ járnak. Az egyházi szolgáltatás³² azonban személyhez kötött, egyenlő és nem evilági adomány.³³ Ez alapján tehát az egyházi terheknek birtokarányos felosztása elfogadható ugyan, de csak egy (úrbéri értelemben véve) egésztelkes földnagyságnak megfelelő maximumig terjedhet. Nem méltányos ugyanis, hogy egy birtokos, aki lelkileg csupán egyetlen egyháztagnak, és a többivel egyenlő üdvösség reményese többet fizessen, mint egy egész község. Tisza szerint ez a méltányos elbánás arra fogja sarkallni a tehetősebbeket, hogy a nekik adatott tehetség szerint önkéntesen többel járuljanak hozzá az egyház fenntartásához.³⁴ Az így nyert magasabb önkéntes hozzájárulásra az egyháznak anyagilag mindenképpen szüksége volt, erkölcsi deficit esetén ugyanakkor lehetőséget biztosított a gyülekezetvezető előkelő rétegnek, hogy az általa megszavazott költségeket szétterítse, és főleg a párbéradón keresztül fokozott mértékben hárítsa a szegényebbekre. Az alkotmány helyreállítása után született elemi népiskolai oktatásról szóló 1868-as Eötvös-törvény következtében ugyanis hirtelen és aránytalanul megnőttek az iskolafenntartással kapcsolatos egyházi terhek, ahol a gazdagabb egyházfenntartók hivatkozhattak arra, hogy gyer-

²⁸ A kongruáról. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1895. 177. p.

²⁹ Ld. pl.: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1845. 1. p.; Uo. 1890. 1339. p.

³⁰ MOC SKONYI JÓZSEF: Még néhány szó anyagi jólétünk előmozdítását illetőleg. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1858. 421–422. p.

³¹ Tisza megfogalmazásában: „nagyobb élv.”

³² Tisza megfogalmazásában: „szolgálat.”

³³ Tisza megfogalmazásában: „adalék.”

³⁴ TISZA KÁLMÁN: Az elnökség és a fizetés a magyar prot. egyházban. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1858. 301–302. p.

mekeik polgári előmenetele érdekében a szegényebbeknek is lehetőségeik mértéke szerint ki kell venniük részüket a költségek viseléséből.³⁵

A liberális és alkotmányos kormányoktól igénybe vehető állami finanszírozás így már kevesebb ellenérzéssel találkozott, de hangsúlyozottan csak a „szükséges és lehetséges mértékig”, „átmeneti gyógyszer” jelleggel. Emellett a református egyházi autonómia védelmében is törekedni kell a lehető legnagyobb mértékű önfinanszírozásra és a bevett vallások teljes egyenlőségének és viszonyosságának megteremtésére (vagyis a katolikus vallási és tanulmányi alapok felekezeti arányos újrafelosztására és államtól független autonomikus vallásalapokká történő átalakítására). Az államsegély formájában érkező külső finanszírozásról az egyház le is kíván majd mondani, ha a teljes egyenlőség és viszonyosság megteremtésével, öntudatának és belviszonyainak fejlesztésével erre képes lesz.³⁶

A liberális felfogás szerint a korábbi fegyelmező eszközöket is nagyrészt felszámoló szabadság Magyarországon úgy köszöntött be, hogy közben társadalmilag a 300 éves szolgaság, a jobbágyság, a vallási elnyomás, abszolút kormányzás a lehető legrosszabbul nevelt. Nemcsak azért, mert a nyomorult sorsra kárhovatottnak felvilágosultsága sem saját, sem ura érdekéből nem volt kívánatos, hanem azért is, mert a kikerülhetetlen rossznak feltüntetett, kényszerrel behajtott munka a természetes szabadságérzetet rendszeresen alattomos és tilos utak követésére szoktatta. Ezért hiányoznak és bénák az ország intézményeiben és a nép lelkületében az önpolgárosulás feltételei, és torzulnak a nemzeti jellemvonások. Ebből pedig önbizalomhiány ered, ezt nyilvánvalóan követi a társas bizalom hiánya, a nagyok és hatalmasok iránti ellenszenv. Az értelmiség gyenge, kezdetleges és megosztott anyagi-szellemi helyzetű. Szeremlei Sámuel akkori bihardíószegi, későbbi hódmezővásárhelyi lelkész joggal vetette az országos közvélemény szemére, hogy az iskolalátogatási adatok az osztrák önkényuralom időszakában jobbak voltak, sőt még a dunántúli református egyházkerületben is az utóbbi években csökkenést mutatnak.³⁷

A református egyházi belviszonyok alakulására döntő hatást gyakorolt a kor közpolitikai erőtere. Az 1870-es évekre látványosan elfogyott a levegő a liberális egyházpolitikai reformok körül. A Tisza Kálmánnak tulajdonított „nem bolygatni” elv a valláspolitikai színtéren már az 1870-es évek elejétől kezdve érvényesült.³⁸ Ebben a helyzetben a református egyházkerületek partikuláris törekvései megerősödtek, és az a vélemény is meggyökeresedett, hogy sok hátrányos intézkedést el lehetne kerülni, ha lenne a reformá-

³⁵ Ld. részletesebben: NAGY PÉTER TIBOR: A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika, 1867–1945. Bp., 2011. 29–31., 33., 42–43., 50. p.

³⁶ A kérdésre ld. pl.: SZEREMLEI SAMU: A népiskolai kérdésről. Különös tekintettel az 1868. XXXVII. t.-cikkre és a prot. egyház érdekeire. Bp., 1870. (továbbiakban: SZEREMLEI, 1870.) 174., 176. p.; *Protestáns Szemle*, 1897. 41–42. p.; A magyarhoni protestáns egyház története. Szerk.: Zsilinszky Mihály. Bp., 1907. 731. p.

³⁷ SZEREMLEI, 1870. 100., 152–154., 160–162., 174., 176. p.

³⁸ Vö. FAZEKAS CSABA: Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák-Magyar Monarchiában. Miskolc, 2008. (Műhelytanulmányok, 4.) (továbbiakban: FAZEKAS, 2008.) 12. p.

tus egyháznak valamilyen központi képviselő testülete.³⁹ A katolikus vallási és tanulmányi alapok szekularizációját és felekezeti irányú vallási célú felhasználását még a református elit egyik meghatározó része is politikailag kivihetetlennek, nemzeti szempontból pedig károsnak tartotta.⁴⁰

Dapsy László⁴¹ már 1874-ben több érdekesítő dologra is felhívta a figyelmet a „protestáns ügyel” kapcsolatban: A felelős magyar kormányzás alapelve, hogy az egyes tárcák vezetésére a fejedelem tanácsosaiul az országban létező legbefolyásosabb elemek bizalmát élvező személyek hívasanak meg. A protestáns [értsd: református] egyház megszűnt mértékadó országos tényező lenni. Ennek nyilvánvaló jele, hogy míg az 1867. évi magyar kormány tagjai között három protestáns férfi volt, mégpedig a legbefolyásosabb tárcák birtokában, addig az 1874-es kabinetben egyetlen sincs közülük. Hiába államalkotó tényező tehát,⁴² képtelen teljesíteni, hogy befolyása Európa virágzó északi államaihoz és az Amerikai Egyesült Államokhoz hasonlóan mindinkább egészséges irányban érvényesüljön. Sőt mi több egyetlen politikai menedéke (refugiuma) az, hogy a katolikus egyház valódi nemzeti egyházként fogadta magába a nemzeti eszmét. A térvesztés oka az, hogy a.) az egyház a változott viszonyok ellenére is a következetes és öncélú ellenzékieskedést fogadta politikai missziójául; b.) az egyház gyülekezetei anyagi viszonyait a legnagyobb rendetlenségben tartják. Ez a tanári és tanítói behivatalnokok késedelmes fizetése révén a lehető legkárosabb következményekkel jár az egyház tanügyére nézve. Az egyházat egyenesen az a szegény érte, hogy Ferenc József a negyedszázados császári jubileuma alkalmából nála tisztelgő református küldöttséget audienciáján figyelmeztette legfőbb kötelességének szem előtt tartására, tanügyének rendbe hozására. A protestánsok politikai visszaszorulása egyenes következményként hozta magával, hogy a.) Elvesztett a német Kirchenkampf és a nyomában kibontakozó olasz stb. egyházpolitikai küzdelmek által biztosított kedvező politikai környezet a magyarországi teljes és valós vallásegységlenség megteremtésére. b.) Az országos politikában olyan felelőtlen és túlköltekező tendenciák érvényesülhettek, melyek a magyar államháztartás akkori kritikus helyzetéhez vezettek. Dapsy László a „protestáns ügy” pozitív irányú megoldásának a kizárólagos belső erőnövelést tartotta, melynek fő eszköze a nagy ideákon túl a nyugati (amerikai, angol és skót) mintájú kötelességtel-

³⁹ A magyar református egyház története. Szerk.: Bíró Sándor – Szilágyi István. Bp., 1949. 359. p.

⁴⁰ Ld. pl.: Szóts Farkas főszerkesztői megjegyzései a „Segítsünk az államnak” című cikkhez. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1890. 1333–1334. p. Tisza Istvánnak a kérdésben 1902 és 1917 között elfoglalt következetes álláspontját és tevékenységét kronológiailag ugyan némileg rendezetlenül, de tényanyagában kiválóan ismerteti: SZENTPÉTERI KUN, 1938. 7–11. p.

⁴¹ Személyére ld.: KOVÁCS ÁBRAHÁM: Dapsy László szerepe a darwinizmus terjesztésében és annak teológiai fogadtatása. In: *Theológiai Szemle*, 2007. 3. sz. 151–155. p.

⁴² A szövegben ezen a helyen szinonimaként szereplő „állami contingens” kifejezés értelme: „bevett vallás”.

jesítés apródonkénti gyakorlati meghonosítása az egyházban és főleg a presbitériumokon belül.⁴³

A református a korszak nagy létszámú „magyar vallása”, mivel híveinek 98%-a volt magyar anyanyelvű. A dualizmus kor református elitje számára ennek a népességnek a relatív fogyása (az 1840-es évek 14,34 %-áról az 1869-es 13,1 %-ra, az 1890-es 12,83 %-ra, majd az 1910-es 12,6 %-ra) a statisztikai adatok tükrében nyilvánvaló volt,⁴⁴ sőt ez a relatív fogyás egyes területeken a korszakban már abszolútba váltott.⁴⁵ A fogyás okaiként említették a területileg jellemző egykézést, a református népességszaporulat relatíve alacsony voltát,⁴⁶ a kivándorlást,⁴⁷ a vallásváltásban, reverzálisokban, szektásodásban megmutatkozó gyenge felekezeti öntudatot,⁴⁸ a református egyház gyenge lelkipozíciói-aktivitását,⁴⁹ a szórványreformátusság fenyegetett helyzetét, először az 1830-as években érzékelt nemzetiségi és vallási disszimilációját.⁵⁰ Ez a református lelkipozíció nélkül élő diaszpóra részben belső vándorlás következtében jött létre, részben a nemzetiségi tengerbe ékelődött magyar református maradványokat jelentette.⁵¹ A szórványreformátusságot létrehozó belső vándorlás inkább az ország gazdasági átrendeződése hozta létre, de később némileg közrejátszott benne a Délvidékre irányuló tudatos állami telepítési politika,⁵² és sajátos módon az a tény is, hogy a köztisztviselői-közalkalmazotti

⁴³ DAPSY LÁSZLÓ: A protestáns ügyhöz. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1874. 33–39. p.

⁴⁴ Az adatokra: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1894. 261. p.; KATUS, 2009. 467. p.

⁴⁵ *Debreczeni Protestáns Lap*, 1894. 261. p.

⁴⁶ Ld. pl.: BACZONI LAJOS: A reformátusok pusztulása. In.: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1894. 261–264. p.

⁴⁷ A kérdéskör első általam látott felvetése: CZINKE ISTVÁN: Kell-e nekünk misszió? In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1879. 1470. p. Ennek alapján sem értek egyet Katus Lászlónak azzal a megjegyzésével, mely szerint a kivándorlás problémája csak a századfordulótól kezdve érintette volna érzékenyebben a reformátusokat. Vö. KATUS LÁSZLÓ: Vallások és egyházak a polgári Magyarországon. In: *Magyar Kódex*, 5. Az Osztrák-Magyar Monarchia. Szerk.: Szentpéteri József. Bp., 2001. 297. p.

⁴⁸ *Debreczeni Protestáns Lap*, 1891. 443. p.; *Uo.*, 1895. 303. p.; *Protestáns Szemle*, 1897. 44. p.

⁴⁹ *Debreczeni Protestáns Lap*, 1895. 303. p.; *Protestáns Szemle*, 1897. 44. p.

⁵⁰ „A szétszórva élő hívekre csak a jó Isten gondolt, azok pusztulása, még ha fáj is a jobbaknak, azok rajtuk nem segíthettek. [...] Mennyi testvérünk lett [a belmissziói egyházközségek konventi támogatását megelőző ötven évben] idegenné reánk nézve, elfelejtve drága magyar nyelvünket, s lett más egyház tagja, megtagadván szent vallásunkat. Bűnösök voltak érette? Nem. Kegyetlen sorsuk áldozataivá lettek. Sajnáljuk őket. Ők reánk nézve elvesztek, és mi elfeledtük őket. A lassú feloszlás szomorú processzusa volt ez” – sóhajtott fel Joó István 1891-ben. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1891. 443. p.

⁵¹ Ld. pl.: A kis ekklezsiák sorsa. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1894. 8. p.; RAVASZ LÁSZLÓ: Mít tegyünk? Munkaterv az Erdélyi Kálvin-szövetség számára. In: *Református Szemle*, 1910. 815. p. Érdekes, hogy mindkét cikk a szóránymagarság asszimilációját a tömegvonzás természeti törvényének képével szemlélteti.

⁵² BARÁTH, 2014. 68. p.

réteg tagjai között a reformátusok egyértelműen felülreprezentáltak voltak.⁵³

Ez a szünet nélküli fogyás⁵⁴ félelmetes víziót vetett a református elit elé mind a tünet, mind a következmény szempontjából. A nemzet politikai életében ekkorra már kialakult a tömegeknek való imponálás szükségessége. Ha ezen a téren a protestáns [értsd: református] egyház nem tud tömör sorokkal előállni, vagy a látszólagosan csekélyebb propagatív erő és a kisebb életképesség alátámasztaná a közvéleményben tért hódító azon nézetet, hogy képtelenné vált olyan mértékben fenntartani a nép vallás-erkölcsi érzületét és megóvni egészséges szociális gondolkozását, mint amennyire a római katolikus egyház, akkor a sötétség, a klerikális és feudális önzés, a fizikailag és erkölcsileg enerváltak politikai ledérsége, vagyis az ultramontánok és a velük megalkuvó protestánsok aknamunkája kérlelhetetlenül maga alá fogja temetni.⁵⁵ Talán nem járunk messze a valóságtól, ha Bacsoni Lajos ezen sorait úgy magyarázzuk, hogy a fizikai gyengeségből [értsd: erkölcsi ledérségből] szükségszerűen következik az a politikai ledérség, mely behódol a külsődleges erkölcsiségében szigorúbbnak mutatkozó katolicizmus előtt.⁵⁶

A református közvéleményben az a gondolat, hogy az egyházkerületi partikuláris különállás káros, nemcsak az állammal szembeni hatékony képviselőlet igénye miatt rögzült, hanem amiatt is, hogy ezt okolták a reformátusság életerejének zsibbadtságáért, az egyházi élet tengődő, perspektíva nélküli, egyhangú voltáért. Ebben az egyházi életben pedig hiába sok az aratásra váró gabona, hiányoznak hozzá az aratók,⁵⁷ a tevékenység sok és tágas mezeje áll műveletlenül, sok közismert feladat van elhanyagolva. Ilyen körülmények között oldott kévék módjára hull,⁵⁸ veszik, romlik, cse-nevészedik a reformátusság. A szegény egyházközségek még szegényebbekké, a kisebbek még kisebbekké lesznek. „A protestantizmus nagy ellenfelének [értsd a római katolicizmusnak] óriási erő kifejtésére és elmaradhatatlan sikereire válaszul azonban elemi erővel mozdult meg az összetartozandóság érzése, és belőle kisarjadzott a szoros egyesülés közös és szent vágya.” Létrejött a reformátusság egyházegyeteme. Csak az országos közalap áldásos felhasználása több egyházközségnek biztosított hathatós támogatást és mentett meg a pusztulástól, sok lelkesnek segített nyomorgó helyzetén. Sikeres és áldásos lett a missziók ápolása.⁵⁹

⁵³ Ld. később sajátos olvasatban: PROHÁSZKA OTTOKÁR: Személyes politika. In: Uő: Az igazság napszámában. Sajtó alá rend.: Schütz Antal. Bp., 1929. (Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, XXI.) (továbbiakban: POÖM. XXI.) 173–174. p.

⁵⁴ A közvélemény az életrevalóság egyértelmű jeleként ismerte el a folyamatos hódítás és növekedés szükségességét. A relatív és abszolút fogyás jelensége szöges ellentéte ennek.

⁵⁵ *Debreczeni Protestáns Lap*, 1894. 261., 264. p.

⁵⁶ A leánykereskedelemnek nevezett jelenség a századforduló után sokszerűen érte a protestáns közvéleményt, és az ez elleni küzdelembe való bekapcsolódást fontos társadalmi kérdésnek tekintette.

⁵⁷ Utalás a Mt 9,37-re és a Lk 10,2-re.

⁵⁸ Utalás Tompa Mihály *A gólyához* c. versére.

⁵⁹ *Debreczeni Protestáns Lap*, 1891. 443. p. A „missziók” kérdéskörére ld. részletesebben a 157. jegyzetben hivatkozott tanulmányt.

Erdős József 1885-ben ezt írta a magyar református missziói hálózatról, missziói és nemzeti tudatának összefüggéseiről:

„Azt mondom, hogy az érintett magyar ref. misszióhálózat területét lelki tekintetben, lélekben elfoglalnunk s bírunk kell! Igenis [...] hitfeleink, véreink megmentése forog kérdésben. [...] A mi missziói feladatunk igen kényes természetű, nem azonosítható minden külföldi, annál kevésbé az angol missziói rendszerrel. Nekünk az Alduna mentén, a régi Bánságban, vagy Szlavóniában, a Szerémségben, avagy Moldvában és így tovább nemcsak a magyar ref. keresztyén öntudatát kell ébreszteniünk, erősíteniünk s megőrizniünk, hanem igenis azt német, sőt szerb ajkú ref. hitvérünket s az oláh és horvát faj közé beékelve élő hitsorsosunkat kell a magyar hazának, és a ref. egyháznak egyaránt megtartanunk, megtéríteniünk. A magyar ref. egyház előtt tehát nem lehet közömbös dolog a hazai s kiválólág a magyar nemzeti misszió.”⁶⁰

Gergely Károly az 1887-es országgyűlési képviselő-választáson magát a kormánypárt mellett exponálta. Néhány évvel később a függetlenségi érzelmű debreceni lelkész, hegymegi Kiss Albert szemére vetette, hogy nemcsak tudomása, hanem bizonyítékai is vannak, hogy a debreceni függetlenségi körben a lelkészválasztási és egyéb egyházi ügyeket nemcsak hogy megbeszélik, hanem el is döntenek, majd ezen döntés szerint fogantatják a különböző intézkedéseket. Ugyanakkor nem elég a „Benn van-e a pártpolitika a debreceni református egyházközségben, és hogy ki hozta azt be oda előbb?” kérdéseit vizsgálni. A nagybányai lelkész láttatni akarja Kiss Albert hamis történelmi felfogását is, mint amely hamis politikai magatartásának alapja. Kiss Albert szerint ugyanis „nemzetünk és egyházunk szabadságharcai mindenkor ugyanazok voltak.” Ez Gergely szerint a 17. századig így is volt, de ennek az elvnek az egyoldalú hirdetése a debreceni lelkész Thaly Kálmánnál is radikálisabbá teszi, aki szerint már Károlyi Sándor nem volt nemzet-, csak fejedelemáruló. 1791-ben és 1832-ben elsősorban katolikusok védtek a reformátusok jogait, akik 1859–60-ban is szimpátiával voltak a pátensharcuk iránt. A „világosi árulásról” a debreceni lelkész figyelmébe ajánlja az újabb magyar történelmi irodalmat. Ezeket az eredményeket lehet ugyan elfogult kormánypárti pártszenvédélyből eredő magánvéleményeknek tekinteni,⁶¹ mégis inkább azt kell mondani, hogy ez a tézis a hazafíú fájdalom első hevében hangoztatott, azóta is makacsul megmaradt tévhit.⁶² A „Bocskai, Bethlen, Rákóczi szelleme” címszóval azonosítható sajátos református historizmus (kurucos szellem) erős öntudatképző jelleggel bírt, ellenzéki politikai motivációként való felhasználása ugyanakkor az egyházhhoz tartozó elit jelentős része számára ekkor már egyértelműen szélsőségnek számított.

Az 1890-es Gergely Károly-féle idézet is nyilván rámutat arra: a kor református szereplői számára fontos kihívás volt, hogy úgy érezték, nem az egyházas érdek nyomul a református politikai közsereplők által az országos politikába, hanem éppen ellenkezőleg, rajtuk keresztül éppen a világi

⁶⁰ ERDŐS JÓZSEF: A magyar ref. egyház és a misszió. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1885. 325. p.

⁶¹ Ahogy azt K. A. teszi.

⁶² G. K.: Politika az egyházban. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1890. 46–47. p.

politika nyomul be az egyházba.⁶³ Hogy a politikai protestantizmus jel- és szitokszószerű képződményekbe sűrített szimbólumai közösségteremtő erejűek, azzal a kortársak is teljes mértékben tisztában voltak.⁶⁴ Ahogy azzal is, hogy a „szépen megírt vezércikkek, erős tollharcok” olyan politikai magatartásforma termékei, melyek nem elég, hogy elveszik az erőt az egyházi élet valódi lelki feladataitól (például az ifjúsági egyesületek alakításától), de a maradiság és a bornírtság bélyegét sütik a „mint megfertéztetett ruha minden mi igazságaink” (Ézs 64,5) szellemében beszélőkre, teljes mértékben elsorvadásra ítélve az egyház szükséges bűnbánatos szellemét.⁶⁵

A közegyház létrehozása az előnyök mellett újabb politikai nehézségeket is belekódolt a református élet működésébe. Már az 1881. évi debreceni zsinat november 4-i ülésén Dobos János (1803-1887) akkori ceglédi lelkész trójai falóhoz hasonlított egyházközségi közgyűlés intézményét, melyet azonban a tiszáninneniek és a béke kedvéért a református egyház zsinat-presbiteri alkotmányszervezete kötelező elemeként vezettek be. Az 1891-93-ban tartott (ún. első budapesti) református zsinat aktuális ülészakára készülve a heves-nagykunsági egyházmegye közgyűlési végzésbe foglalt azon javaslatát terjesztette elő, miszerint a szentesítendő zsinati törvényekhez adandó utasításokban a 2000-nél kevesebb lelket számláló gyülekezetekre is terjesszék ki a nagyobb egyházaknak [érts: egyházközségeknek] azt a jogát, hogy az egyháztanács magát kétszeres számú egyházközségi képviselővel kiegészítve közgyűléssé alakulhasson át. A határozat indoklása szerint az elmúlt tíz év tapasztalata alapján az összes egyházi adófizetőnek egyházközségi közgyűlési tagsága igen gyakran hatott bénítólag a kisgyülekezetekre, mivel így sok, az egyház igazságait nem ismerő, annak magasztos céljaiért lelkesedni nem akaró, sőt sokszor még írni, olvasni sem tudó egyháztag vett tevőleges részt az egyház igazgatásában, akiknek célja igen sokszor abban merült ki, hogy akadályokat gördítsen a lelkész vagy a presbitérium nemes törekvései elé, mellyel ezek egyházuk felvirágoztatását kívánták munkálni.⁶⁶ A „magasztos célok” ebben a szövegösszefüggésben a más publicisztikákban szereplő „nagy alkotások” kitételével azonosítható, melyet csak egy eszményi célokért lelkesedni képes áldozatos magatartás képes megvalósítani. Ebből a szempontból kárhozzat-

⁶³ „[Hegymegi Kiss Albert szeret] frázist, elveket, gyanúsítást, történelmet, kósza híreket, sőt néha még egy kis igazságot is összeszedni és azt addig vegyíteni, keverni, míg egy tetszetős pártczégér lesz belőle. Ezt a pártczégért mint a függetlenségi politika és a ref. egyház vegyeskereskedésének jelvényét kiakasztani az Autonomia palotájára, a helybeli és vidéki vevőket odaédesgetni [...] Csakhogy ezt a palotát senki sem adta K. A. úrnak sem kezelés végett, sem bérbe. Az mindnyájunké. Ott bazárt rendezni még a függetlenségi párt jótékony céljaira sem szabad.” G. K.: Politika az egyházban. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1890. 46–47. p.

⁶⁴ „Az ily nevek gúnyból használva, bármily alaptalanok, ugyanannyi pártot, ugyanannyi csoportot fognak létrehozni, a nevek jelszókká lesznek, viselőik ellenfelekké válnak. [...] Oly vérbőség duzzasztja szervezetünket, hogy abból le kell csapolni egymás keserítése, bosszantása által?” JOÓ ISTVÁN: Presbyterianus és antipresbiterianus. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1891. 443. p.

⁶⁵ *Debreczeni Protestáns Lap*, 1894. 346. p.

⁶⁶ SARKADI NAGY IMRE: Az egyházközségi Közgyűlésről. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1891. 133. p.

ták a református sajtóban általánosan (társadalmi különbség nélkül) és refrénszerűen az egyházat átható kicsinyes, anyagias szemléletmódot. A református vezetői réteg (elit) és köznép szembekerülése ugyanakkor az egyház érezhető demokráciadeficitjéről árulkodik.

Az állam-egyház viszonylatban az egyházat mindig a „közegyház” vagy más néven a „hivatalos egyház” képviselte, ami a kor szóhasználatában a reformátusoknál az országos szerveket, a Zsinatot és a Konventet jelentette. Az egyházmegyék, a kerületek és a Konvent szerepe fellebbviteli bíróságként is erősödött. Mindez ahhoz vezetett, hogy az eredetileg jogilag egyenlő gyülekezetek által (1894 után 1-8-ig arányosított szavazatszám alapján) választott területi és országos szervekből fölérendelt egyházi hatóságok lettek, amelyek az egyházon belül a hierarchikus formákat erősítették.⁶⁷ A hierarchizmus ebben az összefüggésben azt a túlzott centralizációt jelentette, mely a gyülekezetek és lelkészek többségében visszatetszést keltett. A református belső viszonyok hatalmas egyenlőtlenégei a területi, társadalmi és mentalitásbeli különbségek összegződéséből adódtak. Ezek az egyenlőtlenégek főleg a fizetésekben (lehetőségekben) és adókulcsokban (terhekben és köteleességekben) mutatkoztak meg.⁶⁸ Bármiféle arányosítás a közegyházi felettes hatalom erősítését vonta volna magával, ami ellen viszont a kedvezőbb helyzetben lévő gyülekezetek következetesen hivatkozhattak az egyház „independens hagyományaira”.⁶⁹

A politikai protestantizmus vizsgálatában tehát kulcskérdés a református autonómiakonceptciók feltárása. A kor református autonómiája egyéni (perszonális) és egy közösségi (kollektív) autonómia speciális keve-

⁶⁷ Az 1891-es budapesti zsinatot megelőlegező gondolataiban Görömbei Péter Révész Imrét idézi, aki *Néhány előleges szó a m. ref. egyház zsinati előkészítési ügyben* című 1879-es írásában az alábbi sorokat vetette papírra: „Részemről a centralisatio és bürokrácia jármát nyakamra nem venném soha, hanem döntő váltság [értsd: választás] esetén inkább elfogadnám a congregationalismust vagyis azon egyházalkotmányi rendszert, a mely szerint minden egyes gyülekezet souverain még a hitvallás és szertartások dolgában is.” Görömbei értékelése a nagy püspök halálát (1881) követő fejleményekről: „És mégis, ezeknek daczára is, beleestünk a centralizatió, a bürokrácia rendszerébe nyakig. [Révész Imre nélkül] ott vagyunk, hogy az autonómia súlypontja az alsó- és közép egyházi hatóságokról a főhatóságra helyzetetett át, a gyülekezetek és presbyteriumok autonómiája pedig maholnap névben él csak. A határozatképes konvent elnyelte nemcsak a presbyteriumok, nemcsak az egyházmegyék, hanem az egyházkerületek jogait is. Ennek igazolása végett elég csak az épen most lefolyt ('91. nov. 5-7.) konvent gyűlésének határozataira hivatkoznom.” GÖRÖMBEI PÉTER: Zsinatunk küszöbén. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1891. 1513–1518. p. Az 1891-es zsinat legfontosabb rendelkezése egyébiránt az úgynevezett „erdélyi specialitások” legkirívóbbjának, a püspöki vizsgálat alatt álló egyházközségeknek a megszüntetése lett. ZOVÁNYI, 2004. 397. p.

⁶⁸ BOLYKI JÁNOS – LADÁNYI SÁNDOR: A református egyház. In: *A magyar protestantizmus, 1918–1948. Tanulmányok*. Szerk.: Lendvai L. Ferenc. Bp., 1987. 25–27., 28. p.

⁶⁹ TÓTH ZOLTÁN: A rendi norma és a „keresztén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. In: *Századvég*, 1991. 1–2. sz. 75–109. p. (továbbiakban: TÓTH, 1991.) Vö.: JOÓ ISTVÁN: Presbyterianus és antipresbyterianus. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1891. 443–444. p.

rékének tekinthető. Az egyház erkölcsi testület, mely erkölcsi függetlenségének magvát a hozzá tartozó egyének személyes erkölcsi autonómiájában hordja.⁷⁰ Ez a megfogalmazás annyit jelent, hogy a református egyház a katolikus jellegű, külsődleges és szervezeti fegyelmzése helyett híveinek lelki tanításával igyekszik társadalmi hatóerővé lenni. Nagyon fontos leszögeznünk, hogy a református autonómia egyáltalán nem akart a társadalomtól függetlenedni, sőt a világból való kivonulást mint szektás jelenséget utasította el. A reformátusság egyházként társadalmi hatóerővé akkor válhat, ha képes kettős isteni hivatásának eleget téve megszentelni a magyarságot.⁷¹ A „kettős hivatás” ezen elmélete a kálvini predestinációtan speciálisan magyar olvasata, miszerint a hitben mutatkozó üdvrendi elhívást kiegészíti egy teremtésrendi elhívás. Ennek a teremtésrendi elhívásnak részeként pedig Isten a születés által, a családra mint alapegységre ráépítve annak felettes közösségeibe oltja be az egyént. Ha tehát elfogadásra méltó a nemzeti kultúra azon alaptétele, hogy „a Haza mindenek előtt”, amellé oda kell tenni, hogy „Isten mindenek fölött”, és hogy „[...] e haza földi tárházán, búján-örömein más, magasabb [lelki] régiót is igényel, [ami] »nem e világból való«”.⁷² Ha elfogadjuk, hogy „a keresztyénség egyetemes”,⁷³ amellé oda kell tennünk, hogy „aki hazáját, nemzetcsaládját nem szereti, általános hazáját: a földet s az egyetemes emberiséget sem szeretheti. [...] Aki nem hű a kevesen, többre hasztalanul bízatik.”⁷⁴ A keresztyén-hazafias szemléletmód része, hogy a keresztyén – magyar – református hármasságában a nemzeti egyértelműen megelőzi a felekezeti identitásjellegét.⁷⁵ Ez ugyanakkor a keresztyén-hazafias gondolkodásmódba egy súlyos, csak esetről esetre feloldható feszültséget is belekódolt. Mennyiben lehet és szabad feladni nemzeti érdek miatt a saját felekezeti jellegét? Hol van a nemzetet is megtermékenyítő, sajátlagos református öntudat és az öncélú dogmatikus felekezetieskedés határa?

Nagy Sándor Kiss Áronnal egy időben azt a kérdést teszi fel: „Mikor lesz az, hogy az állam érdekeinek biztosítása mellett a vallásos béke és nyugalom nem zavartatik meg?” Válasza:

„Akkor, ha a hitfelekezetek tagjai mint hazafiak helyesen fogják fel a hazaszeretetet. A helyes felfogás zászlóján csak ez állhat: »A Haza minden előtt!« A hazaszeretet helytelen felfogása az, ha valaki azt hiszi, hogy egyházának (hitfelekezetének) örök életet ígért Isten, de hazájának nem; aki

⁷⁰ Segítsünk az államnak. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1890. 1333–1334. p.

⁷¹ [SZÓTS FARKAS:] Hazai egyházi szemle. In: *Protestáns Szemle*, 1897. 39–45. p.

⁷² *Debreczeni Protestáns Lap*, 1892. 161. skk. p. Kiss Áron püspöki programbeszéde [beiktatása alkalmából] 161. Az idézet utalás a Jn 8,23-ra, 17,14-re, 17,16-ra, 18,36-ra és a Zsid 9,11-re, mely szerint nem e világból valók, tehát transzcendens természetűek Jézus, az elhívottak közössége, az Isten országa és a megváltás.

⁷³ Egy világi ember: A haza- és vallászeretet. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1892. 419.; 426–427. p.

⁷⁴ Ennek a gondolkozásmódnak legalaposabb összefoglalása éppen Baltazár püspök nevéhez fűződik. BALTAZÁR DEZSŐ: *Az én hitvallásom*. Debrecen, 1920.

⁷⁵ „Először is magyarok vagyunk, és csak aztán reformátusok vagy katolikusok” – idézi a korabeli sajtóból: BUCSAY MIHÁLY: *A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945*. Bp., 1985. 211. p.

hirdeti, hogy hazája elveszhet, de vallása megmarad mindörökké! Az állam csak azt kéri: »Adjátok fel fiaim azt az i-t!«⁷⁶ Míg hitfelekezeti kiskirályok hitelvekre támaszkodó politikai hatalmasságok lesznek [...], mert a nemzetiségi színezetű gyűlölet talaja hazánkban tulajdonképpen sohasem a nyelv, hanem valóban és igazán a hitvallás volt mindig.⁷⁷

Ez utóbbi forrásrészlethez mindenképpen megjegyzendő, hogy a.) a német idealizmus szellemében ír a nemzeti államról;⁷⁸ b.) liberális teológiai alapon hazafiatlannak mond bármiféle ortodoxiatörekvést; c.) egyoldalúsága, kiegyensúlyozatlansága miatt inkább tükrözi a magyar liberális nacionalizmus vagy magyar nemzeti liberalizmus gondolkodásmódját, mint a keresztyén-hazafias személelmódot.

Az akkor még csak feltörekvő, de már nagy reménységgel kecsegtető politikusnak tekintett Darányi Ignác a Nagy Sándoréhoz nagyban hasonló gondolatoknak adott hangot. 1894. február 26-i, Apponyi Alberthez intézett képviselőházi válaszában az ortodoxiát a felekezeti szűkkeblűséggel azonosította. Szerinte ez és a valláserkölc, az igazi vallásos buzgóság olyan viszonyban vannak egymással, mint a józan takarékoság és a kapzsi főszenység, az anyai ragaszkodás és a majomszeretet.⁷⁹ A mélyen felháborodott debreceni lapszerkesztő, Bacsoni Lajos vissza is utasította Darányi felvetését. Annak lehetetlenségét mondta ugyanis ki, hogy az illető protestáns teológiai irány bármely területen ellentétbe juthatna a magyar nemzeti érdekekkel és a politikai liberalizmus követelményeivel.⁸⁰

Az 1895-ben kibontakozó belmisszió vitához hozzászóló Csiky Lajos amellet tett hitet, hogy a józan [értsd: túlzásoktól mentes] magyar református vallásosság ellentéte a „megszentülési hajsza” mint beteges rajongás, kegyeskedő félkegyelműség.⁸¹ Amikor pedig Szalay József nagybecskereki lelkész *Keresztyén* című belmissziós lapja ismertette Kiss Imre csizmadia és házi gyülekezetének imarendjét,⁸² a református lelkészek nagy része hördült fel a *Debreceni Protestáns Lap* cikkírójával együtt:

„Én mint az én Uramnak a Jézus Krisztusnak méltatlan szolgája⁸³ a Publikánussal [vámszedővel] naponta így imádkozom: »Isten légy irgalmas

⁷⁶ Utalás Madách *Az ember tragédiája* c. művének konstantinápolyi színére.

⁷⁷ NAGY SÁNDOR: Mikor lesz az, hogy az állam érdekeinek biztosítása mellett a vallásos béke és nyugalom nem zavartatik meg? In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1892. 401. skk. p.

⁷⁸ A (nemzeti) állam mint örök (beteljesedett) entitás egyértelműen herderiánus gondolat.

⁷⁹ Az 1892. évi február hó 18-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVI. köt. Bp., 1894. (továbbiakban: KN. 1892.) 203. p.

⁸⁰ *Debreceni Protestáns Lap*, 1894. 116. p.

⁸¹ *Debreceni Protestáns Lap*, 1895. 291. p.

⁸² „1-ső napon a megromlott anyaszentegyháznak megépüléséért, 2-ik nap az anyaszentegyház megromlott tagjaiért, 3-ik nap az anyaszentegyháznak sem hév sem hideg tagjaiért [utalás a Jel 3,14-22-re] 4-ik nap a lelki kevélyekért, 5-ik nap a Mózes székiben ülő írástudók lelki megalázódásáért [utalás a Mt 23,2-re], 6-ik nap az Isten szentlelkének alászállásáért [utalás a Csel 2. részére], 7-ik nap, hogy adjon Isten lelki és testi áldást az ötet félőknek, hogy tanáljanak lelki nyugodalmat.”

⁸³ Utalás a református ágendák általános úrvacsorai liturgiájára.

nékem bűnösnek». ⁸⁴ Előtte úgy tűnik fel a dolog, mintha ama témák Isten előtti vádak s az önérdem fitogtatása volnának. [...] Ahelyett, hogy a templomi istentisztelet fontosságáról tennének bizonyosságot, odahaza osztályozgatják a keresztyéneket jókra és megromlottakra, buzgóokra és lágy-melegekre, alázatosokra és lelki kevélyekre. ⁸⁵

A magyar reformátusságot osztályozó ítéletek más forrásból is érkeztek. Komáromy Lajos sajnálattal állapítja meg, hogy a skótok, elsősorban a szabad egyháziak, a magyart nem sorolják az élő hitű népek közé. Ugyanakkor reménykedve állapítja meg, hogy a mag már el van vetve, és ha a szabadegyháziak, ébredésiek kevesen vannak is, ez csak a kezdet. ⁸⁶

1896-ban Szabó Aladár lövöldözi mindenkire gúnyos nyilait: A belmissziói vita kapcsán odaszúr a megnyilatkozó Tisza Kálmánnak és Eötvös Károly Lajos debreceni tanfelügyelőnek:

„Úgy néha-néha átcikázott agyunkon a gondolat, hogy ha majd az ország mind magyarrá lesz, akkor majd megint hozzálátunk az Isten országának terjesztéséhez zsidók és pogányok közt, de aztán kikergettük azt a gondolatot is fejünkéből, mert hiszen éreztük, hogy a mi hitünk a Krisztusban, az élő, a ma is ható Krisztusban s abban, hogy az a lelkeket áldozatokra tudja buzdítani, a mint egy egyházi lapban valaki magát kifejezte: csak szép mítosz. ⁸⁷

Az év második felében egy lapszemlében személyeskedve esik neki Péntek Ferencnek, a közpapok mozgalma ⁸⁸ irányítójának.

⁸⁴ Utalás Lk 18,1-14-re.

⁸⁵ Justus II: Quid tunc? In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1895. 241–242. p.

⁸⁶ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1895. 788. p.

⁸⁷ SZABÓ ALADÁR: Pyrrhuszi győzelem. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1896. 33–35. p.

⁸⁸ Baráth Béla szerint a „közpap” a jó jövedelmi viszonyok között élő „nagypap” [értsd: nagygyülekezeti lelkész] ellentéte, aki a gyülekezetben és felsőbb egyházi szinteken is a problémáival kapcsolatban érzéketlen egyházi-politikai érdekcsoportoknak van kiszolgáltatva. BARÁTH, 2014. 42–43. p. Szász Lajos szerint a fogalom részletes definiálására nem került sor, az éppen ezért végig képlékeny maradt. Sokan eleve vitatták – az egyetemes papság elvére hivatkozva –, hogy bármiféle megkülönböztetés lehetséges a református lelkészi karon belül, mások szerint a közpap az, akinek semmilyen közegyházi, egyházkerületi vagy egyházmegyei tisztsége sincs. Legáltalánosabb felfogás szerint azon lelkészek tartoztak közéjük, akik a négyosztatú lelkészi fizetési rendszerben az alsó két osztályban, tehát leggyengébb fizetésű szolgálati helyeken dolgoztak. SZÁSZ LAJOS: A református „közpapok mozgalma” a 19. század utolsó évtizedében. In: „Hiszek, hogy megértsem!” Konferenciakötet. Szerk.: Gér András László – Jenei Péter – Zila Gábor. Bp., 2015. 256. p. E két meghatározás kiegészítésre szorul, mégpedig állampolitikai irányban. A szerencsétlen és katolikus ízű kifejezés a református egyházi viszonyok egyenlőtlenségeinek és a hagyományos egyházközségi autonómia válságának hű tükre volt. Ahogy ezeknek a problémáknak a megnyugtató közegyházi rendezése elmaradt, egyre inkább az állami segítségnyújtás tűnt a kézen-fekvő megoldásnak. Ez magyarázza ezen rétegnek a megfelelő közjogi állás iránti küzdelmét. Vagyis hogy az 1791. évi XXVI. törvénycikk (a benne a magyar vallási közjog számára definiált bevett vallásfelekezeti jelleg) és az 1848. évi XX. törvénycikk (a bevett vallásfelekezetek egyenlősége) a református lelkészeket is

„A Szabad Sajtó negyedik számában ez a lelkési jellegű ember »Az örök életről« (egy helyes megjegyzés szerint jobb lett volna e cikk fölét az írni: Az örök halálról [Sz. A. megjegyzése]) megtámadja a keresztyénség legfélétebb kincsét, aláássa evangéliumi egyházainkat, mítosznak és képzelődésnek nyilvánítja a Jézus nagyságos cselekedeteit. És mily alapon? Mert a nép szeret képzelődni s Bem apóról is azt költötte, hogy »nem fogja a golyó«. [...] ez olyan szólásmondás, a milyen százezer is van a magyar nyelvben. Akik Bem apóról amaz új mítoszt költötték, nem keltettek ám oly mozgalmat, a mely századokon át milliókat foglalkoztat s a melynek eredménye: a családi élet megszentelődése, az alázatosság és irgalmaságának a porból való kiemelése s a világ minden részeire kiterjedő keresztyén gyülekezet, melynek élő tagjai az Isten kegyelméből s a feltámadott Krisztussal való közösségben élnek. De ha mi ezt képviseljük, akkor a szekták azzal fogják megtölteni híveink fejét: íme, már a református lelkészek is megtagadják az evangéliumot. De vigyázzanak a szabadelvű vezérek is, mert jaj a szabadelvűségnek, ha a Krisztus evangéliuma ellen támad. Ha pedig a Szabad Sajtó ebben a hitelenségben marad, akkor akik a Szabad Sajtót olvassák vagy a Krisztustól szakadnak el és az evangéliumi egyházaktól, ha tetszik nekik a lap vagy a szabadelvűségtől, ha az nem tetszik nekik. Mi egyiket sem szeretnők. A szabadelvűség csak az evangélium által lehet erős.”⁸⁹

„A szabadelvűség csak az evangélium által lehet erős” az egyik vezérgondolat a Darányi Ignác elé dobott sorokban is, melyeket más helyen már ismerttettem.⁹⁰ Az ekkor már földművelésügyi miniszter – komáromi egyházmegyei főgondnok megismételte azon nézetét, hogy a legnemesebb erények túlzásba vitele a vétékké, sőt a bűnné fajulás lehetőségét hordozza.⁹¹ Szabó Aladár az egyszerű tudatlan birtokosról szóló anekdotájával Darányi alábbi sorait figurázza ki:

„Főadatunk [...] a vallás erkölcsöt és a hitéletet fejleszteni [...] Van a magyar faj karakterében egy fennkölt ideális vonás, melynél fogva felül tud emelkedni a mindennapiságon s magasabb célokat keres. Ebből a forrásból ered fajunk predomináns tulajdonsága: a hazaszeretet, és ez ad nálunk a vallásos érzésnek is erősebb tápot. [...] Amely községben megtaláljuk a törvény által előírt faiskolát, a hol a szőlőket újjátelepítik s ahol gyümölcsösöket alkotnak, ott még az idegen is észreveszi, hogy nemcsak a község előljáróinak, hanem a lelkésznek és tanítónak is derék embereknek kell lenni. Mily büszkesége a mi egyházmegyénknek ma is, hogy az országos hírű gyümölcsész, néhai Kovács József, az egyszerű bátorkeszi lelkész volt.” Darányi emellett megvallja, hogy azt hagyta utoljára, amit legelől kellett volna kiemelnie, vagyis hogy „[...] az egyházak hivatása különbség nélkül a magyar állameszmét is [kiemelés tőlem – KKÁ] szolgálni.”⁹²

---

jogosítsa fel az állami gondoskodásra, a kvázi államhivatalnoki jellegre és a vele járó egy garantált lelkipásztori létminimumig történő állami fizetés-kiegészítésre (vagyis az úgynevezett kongruúra).

⁸⁹ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1896. 494. p.

⁹⁰ Ld.: KOVÁCS, 2015. 27., 43. p.

⁹¹ *Dunántúli Protestáns Lap*, 1896. 512. p.

⁹² A komáromi egyházmegye közgyűlése. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1896. 519–523. p.

Szabó szerint ez hitbéli tudatlanságot tükröz, ráadásul nem is szabadna ezt az elvet mindenek előtt említeni.⁹³ Vagyis a „belmisszió atyja” lényegében arról értekezik, hogy Darányi hite egy sekélyes nemzeti liberális eszmerendszer kereteibe illeszthetőek, de semmiképpen nem keresztyén-hazafias jellegű, melynek keresztyén előtagját Szabó duplán aláhúzza.

A református anyagiasságért Sarkadi Nagy Imre 1891-ben a tudatlanságot (vagyis a hittani és írás-olvasásbeli alulképzettséget) és a közönyt (vagyis a képtelenséget a magasztos, ideális célokkal való azonosulásra) tartotta legfőbb felelősöknek. Szabó Aladár ezt az alapvető lelki hozzáállást 1896-ban már Krisztus-hiányként azonosította. Az anyagiasság, a hitbéli jártasság és társadalmi állás többes megfontolásrendszere Hódmezővásárhely esetében kiválóan feltárt, így kronologikus folyamata az alábbiakban összegezhető. Az itteni református egyházközség a politikai szabadelvűség mintájára mindent elkövetett, hogy a jogokat az addigiaknál szélesebb alapra fektesse. Még 1860 őszén elrendeltetett, hogy a presbitériumok népképviselő útján szerveztessenek. 1861-ben a békés-bánáti egyházmegye közgyűlése ezt a törekvést már nem úgy értelmezi, hogy minden osztály képviselve legyen (a zselléreknek is legyen presbiterük), hanem hogy „az úgynevezett értelmesebb osztály” ne szoríttassék háttérbe a választásoknál. „Az értelmesb és tekintélyesebb hitrokonoknak hálával tartozunk”- szögezik le. Vásárhelyen eleve „tekintélyesb” városi férfiak töltötték be a presbiteri tisztségeket, Békés-Bánátban azonban csak 1865-re rendeződött a kérdés. 1862-ben az akkori érettségi vizsgán megjelent egyházmegyei bizottság szerint a hódmezővásárhelyi gimnázium a „magyar nyelv és nemzetiség egyik védbástyája [...] az idegen ajkú népfajokkal elárasztott Bánát szomszédságában”, és a „tanuló növendékek szellemi, erkölcsi előhaladását, az ottani jeles tanárok kitűnő szorgalmát s sikeres működését dicsérettel hozza köztudomásra.” 1863-ban azonban, amikor az istentisztelet után az Újtemplom előtti téren elmondani szokott hirdetését az egyik városi írnok a szent helyre bemelve mondta el, a rendreutasításán munkálkodó lelkész a feltett kalappal, sőt pipázva, székre felállva figyelő nép azzal torkolta le, hogy „hasznosabb ez, mint a' predikatio.” 1869-ben egy újságcikk azért marasztalja el az úri osztályt, mert tagjai nem járnak templomba, sőt „pohár bor és pipaszó mellett gúnyolva említik ezt, hanem azért a köz erkölcs bírái akarnak lenni”. 1870-ben a kiváló gimnáziumi tanár, Garzó Imre *H-m-vásárhelyi Szemléjében* így ír:

„Közönségesen el van ismervé, hogy Magyarországon a protestáns egyház üdvös hatása történelmileg a közmívelődés terjesztésében és a nemzeti érzelmek ápolásában és fejlesztésében nyilvánult, [...] De nem vesszük-e észre, hogy az alatt, míg e két, reá nézve, mint vallási társulatra idegen irányú szolgálatában egyházunk ily [...] érdemeket szerzett, az alatt saját legközelebbi feladatát, az egyháziasság és vallásos élet ápolását és fejlesztését majdnem elhanyagolta. [...] tagadhatatlan, hogy a vallásos érzelmek nem oly élénk és erős népünknel, a minőnek lenniene s hogy az egy-

⁹³ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1896. 529–530. p.

háziasság még kisebb mértékben van nála jelen [...] Az egyház [...] legyen mindenekelőtt egyház, erkölcs-vallási testület, »a szentek egyessége«.⁹⁴

1871-ben ugyan éppen némely vásárhelyi egyháztagnak felszólalására elhatározottatott, hogy a lelkészeket közvetlen a nép válassza; minthogy azonban a határtalan szabadság üdvösnek nem bizonyult, a presbitérium ebben a kérdésben bizonyos korlátokat állított fel. Az 1879-ben evangélikusok közül kiváltakból megalapított unitárius gyülekezet tagjai 1883 végétől már házról-házra s tanyáról-tanyára járva folytatták missziójukat, és „olya-tén biztatásokkal szereztek híveket, hogy náluk nem kell adót fizetni”. A párbéradó nem vállalása miatt később is tértek ki a reformátusok közül, sokszor csak a kereső családfő. 1914-ben Szeremlei Sámuel úgy emlékezik vissza a 80-as évekre, a Susánba és Újvárosba való istentisztelet kijárás kezdeteire, hogy

„a [...] két templom [a református Ó- és Újtemplom] az egyháztagnak lelki szükségeinek ellátására s a vallásosság kellő mérvű ápolására és fejlesztésére nem elegendő, annál kevésbé, mert a kor szelleme s a nagyobb városokból kiáradó társadalmi, anyagi és erkölcstelen irányzatok ellenséges indulattal támadtak az egyház s a közönség régi jó szokásai és hitelvei ellen s a romlatlan és tiszta népelet eddigi szilárd alapjait megbontani és felforgatni törekedtek.”⁹⁵

A nagyadományozók szerepét az 1898-as építésű újvárosi református templom is mutatja. Bár a református egyházi körökben eleve dicséretesnek számított az a tény, hogy már a gyűjtés első évében összegyűlt az összköltségnek több mint 1/5-e, ezt az arányt Kovács Ferenc adománya az előirányzottak több mint felére emelte.⁹⁶

Nagy András János végrendeleti hagyománya 1890-ben, Kovács Ferencé 1895-ben került a hódmezővásárhelyi református egyházközség birtokába. Ez a két nagyadomány tette ki a zömét a világháború idejére másfél millió koronányira nőtt alapítványi tőkének. Az alapítók szándéka szerint ezen tőkékből gimnáziumi és népiskolai alapítványok mellett egy olyan egyházfenntartási alapot is ki kellett volna alakítani, mely a szegényebb sorsú egyháztagnak párbér-adóját teljes mértékben kiváltotta volna. A korona hiperinflációja és a hadikölcsön-kötvények elértéktelenedése révén 130 pengő értékre sorvadt összeget az mentette meg a teljes leromlástól, hogy az egyház vezetői a mozgatható tőkéket búzába fektették, ami által 52 603 pengő 78 fillért mentettek át.⁹⁷

⁹⁴ Utalás az Apostoli hitvallásra.

⁹⁵ Ebben az összefüggésben a baptizmus, majd az adventizmus is a hagyományos népelet régi jó szokásaitól és hitelveitől idegen, nagyvárosi mintájú vallásosságnak tekinthető.

⁹⁶ Az előző szakasz adataira ld.: Hódmezővásárhely története. Főszerk.: Szabó Ferenc. A polgári forradalomtól az őszirózsás forradalomig. (1848–1918) II. köt. 2. r. Hódmezővásárhely, 1993. 693–737. p.

⁹⁷ SZEREMLEI SÁMUEL: A hódmezővásárhelyi református egyház története. 2. köt. Tekintettel az ország és a vidék egyházi állapotára és főbb eseményeire. Hódmezővásárhely, 1938. 246. p. (Tereh Gyula hozzátoldása.)

A református közegyház 1881–83-as létrehozása az időszak politikai életében olyan erő- és tekintélynövekedéssel járt, mely lehetővé tette az államsegélyes egyházpolitika előre vitelét.⁹⁸ A katolikus klérus ebben a politikai környezetben nemcsak a katolikus vallási és tanulmányi alapok tulajdonjogát védte, hanem az előző századok jogi fikcióira alapozva fenntartotta volna a keresztény [értsd: katolikus] magyar állam eszméjét is. Ez együtt járt volna a katolikus egyház lelki főhatalmával és lélekkentő szabadságával a többi keresztény felekezet felett. Ez a gyakorlatban az úgynevezett elkeresztelési és vallásszérelmi ügyek általánossá válásához vezetett. A polgári jogegyenlőség alapján álló kormányzati intézkedéseknek a katolikus egyház keményen ellenállt. Ez viszont a liberális közvélemény felháborodásának hatására a kérdést egyre inkább állami presztízskérdéssé tette.⁹⁹ A megszületett törvények (az úgynevezett 1894–95-ös egyházpolitikai törvények) a vegyes házasságokban születendő gyermekek vallásáról való megegyezést családon belüli polgári magánjogi aktusnak tekintve nem számolták fel a reverzálisadás lehetőségét, ráadásul mind a felekezetenkívüliség, mind az állami anyakönyvezés tekintetében messze túlhaladtak azon a mértéken, melyet a konzervatívabb református véleményformálók kívánatosnak tartottak.¹⁰⁰ A lelkészek elvesztették az addig biztos jövedelemnek számító anyakönyvezési illetéket (más néven stólapénzt),¹⁰¹ ugyanakkor az a veszélyérzet alakult ki, hogy a reformátusság a bigott katolicizmus, az unitárius jellegű racionalizmus és a „szaladgáló szekták” közé szorulva felmorzsolódik.¹⁰² Súlyosbította a helyzetet, hogy az amerikai és orosz gabona dömpingje, a gabonaárak zuhanása csökkentette gazdálkodás jövedelmezőségét, ami addig a református lelkészek megélhetését minimális szinten biztosította. A helyzet égetővé tette a belmisszió és államsegély kérdéseit, ráadásul irigységet keltett azokkal a nemzetiségi (elsősorban ruszin és román görög katolikus) papokkal szemben, akik már több mint száz éve rendelkeztek ilyen jövedelemkiegészítő állami támogatással.¹⁰³ Prohászka Ottokár természetesen más olvasatát adja ezeknek a törekvéseknek. Szerinte a kálvinistaság tisztviselői térfoglalásán keresztül jöttek

⁹⁸ A kérdésre részletesebben ld.: KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD: Az államsegélyes egyházpolitika és a reformátusok a századfordulón. (1868–1898) In: Veritas Évkönyv, 2015. Szerk.: Ujváry Gábor. Bp., 2016. 13–33. p. (továbbiakban: KOVÁCS, 2016.)

⁹⁹ A kérdésre ld. pl.: TÓTH, 1991. 106–107., 113. p.; FAZEKAS, 2008. 13–15. p.; CSOHÁNY JÁNOS: Az 1894–95. évi magyarországi egyházpolitikai törvények és a református közvélemény. Debrecen, 1987. (A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének Tanulmányi füzetei) KÓSA LÁSZLÓ: Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok. Bp., 2011. (továbbiakban: KÓSA, 2011.) (Az alábbi tanulmányok: Az egyházak és az állam viszonyának változásai a 19. századi Magyarországon; A református egyház az egyházpolitikai küzdelmek idején; Egyházi értekezletek. Újítási törekvések a református egyházban az 1894–1895. évi egyházügyi törvények meghozatala után.)

¹⁰⁰ Ld. pl. a Nagy Sándor és Szunyogh Szabolcs között lezajló vitát: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1893. 617., 670–671. p.

¹⁰¹ ZOVÁNYI, 2004. 373. p.

¹⁰² POKOLY JÓZSEF: A belmisszió munkái. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1895. 303. p.; *Protestáns Szemle*, 1897. 44. p.

¹⁰³ A kongruáról. In: *Debreczeni Protestáns Lap*, 1895. 177. p.

létre azok a 30-40 egyházfenntartóból álló [tehát: életképtelen, missziói] egyházközségek, melyek a magyar állam felé jövedelempótló kongruaigényt közvetítettek.¹⁰⁴ Bár jelen keretek között nem mehetünk bele Prohászka állításának ténybeli vizsgálatába, annyit mindenképpen híven tükröz, hogy az 1898. évi XIV. törvénycikket (az úgynevezett első kongruatörvényt) a vallásos katolikus közvélemény mindenképpen „protestáns furfangnak” tartotta. Hasonló ellenérzéseket tápláltak a kongruarendezéssel kapcsolatban a nemzetiségi (görög katolikus, görögkeleti és erdélyi szász) egyházak is.¹⁰⁵ Nem véletlenül fogalmazta meg Szóts Farkas 1897 elején, hogy a politikai protestantizmust két szélsőség fenyegeti: a békés fejlődést veszélyeztető és kiszámíthatatlan pusztításokat okozni képes offenzíva, illetve a katolikusoktól és a nemzetiségektől a református lelkészi fizetések rendezésért szinte bocsánatot kérő, „pacifikációt” emlegető defenzíva. E két rossz közül kell azt az „arany középutat” választani, mely a tiszta nemzeti elemet, tehát többek között a református magyarságot is nyugodtan, öntudatosan, minden kihívás, de egyúttal minden pacifikálgatás nélkül építi és erősíti.¹⁰⁶

Az első kongruatörvény egyébként egy lelkészi minimumjövedelmet állapított meg, amelyig az állam kiegészítette bevett vallásfelekezetek azon lelkészek jövedelmét, akiknek szegény gyülekezeteik ezt képtelen voltak biztosítani.¹⁰⁷ A kongruát biztosító államsegély igényléséhez ugyanakkor a vallás és közoktatásügyi miniszter előtt kellett az adott lelkészi állás szükségességét bizonyítani. Paradox módon tehát a lelkészek anyagi függetlenségének (autonómiájának) növelése az állami befolyás által – az eredeti elképzelésekkel szöges ellentétben – fokozta a már amúgy is túlzottnak tekintett hierarchizmust és a centralizációt. Nem véletlen, hogy Kórhé Endre 1904-ben már az átható egyháztársadalmi munkát tartotta az új típusú protestáns egyházpolitika egyik fő követelményének. Az egyház állapota azért sem lehet közömbös kérdés, mert az önzés korát szükségszerűen váltja majd fel ismét egy idealisztikusabb kor, amelynek hajnalán nem mindegy, hogy a reformátusok milyen lelki és szellemi állapotban lesznek,

¹⁰⁴ POÖM. XXI. 174. p.

¹⁰⁵ A római katolikus egyház az államhűsége szempontjából nemzeti egyháznak számított. Ez természetesen nem zárta ki, hogy vallási és népvédelmi okokból – főleg a felvidéki katolikus tótok vonatkozásában – a protestáns jellegűnek tekintett liberális magyar állammal szemben ne fejtsen ki egyúttal kisebbségvédő funkciót is.

¹⁰⁶ *Protestáns Szemle*, 1897. 42–43. p. A pacifikálás a korban végig az államsegélyes egyházpolitika része maradt. A protestánsok egyházi államsegély-összegének 1908-as növelésével arányosan fölemelték a többi egyházaknak adott összeget is. A magyarországi román görögkeleti egyháznak például az érsekség központi igazgatására évi 100.000 koronát, a 2.300 főnyi papság támogatására évi 1.220.000 koronát juttattak. LÁSZLÓ T. LÁSZLÓ: *Egyház és állam Magyarországon, 1919–1945*. Bp., 2005. 20. p. Sajnos sem László T. László, sem az általa hivatkozott Szekfű Gyula nem határozza meg, hogy ez kronológiailag már Tisza István második miniszterelnökségének idején, 1913-ban történt. Ld. később 130. jegyzet.

¹⁰⁷ Ez a rendelkezés nem vonatkozott a latin, az örmény és a görög katolikusokra. Ezek legszűkebb körülmények között élő papjai ideiglenes megsegítésére a törvény az országos katolikus vagyon- és jövedelemösszeírás elvégzéséig egy átalányösszeg költségvetési bevételét rendelte el.

hiszen ettől függ majd az emberek fordulatának iránya. Az evangéliumi jellegű lelkipásztorkodás kötelező lehetne, de egyházmegyei vagy egyházkerületi (tehát nem országos) szinten.¹⁰⁸ Ez a megfogalmazás azt is jelenti, hogy az erzsébetvárosi lelkész szerint nincs szükség a Zsinat által elfogadandó református belmissziói törvényre.

A katolikus közvélemény előtt Prohászka Ottokár hívta fel arra a tényre is először a figyelmet, hogy a magyar szabadelvűség (nemzeti liberalizmus) nem valós befolyás, hanem taktika révén bírja politikai súlyát.¹⁰⁹ Ha ennek a taktikának álságos mozgatóit az öntudatosabbá váló katolikuság átlátja, éppen ideológiai alapon lesz képes lebontani egy agyaglábakon álló rendszernek a tartópilléreit. Egyik 1899-es publicisztikájában például a korrupciós jellegűnek tekintett Tisza-rendszer egyik legveszélyesebb jelenségének látta, hogy liberalizmusa világnézet [értsd: ideológia] helyett pusztá taktikává silányodott, ahol a szavak elvesztették igazi jelentésüket. Ez pedig lehetőséget adott a hatalom birtokosainak, hogy a modernség és/vagy katolicizmus között vergődő emberek elé egy olyan torz perspektívájú látásmódot állítsanak, ahol a fennálló magyarországi szabadelvűség még mindig a kisebbik rossznak tűnt. „[Ha] liberalizmusnak mondják azt, hogy »éljen az új«, [...] a jobbagység felszabadítását; [...] a polgárok egyenjogúsítását, a parlamenti alkotmányt, ellenben konzervativizmusnak [...] az angol zsarnok törvényhozást a katolikus egyház ellen, az írek kiirtását, [...] Bismarck kultúrkampfos politikáját; szent Isten, ki ne akarna ilyen liberalizmust, s ki nem gyűlöl ily konzervativizmust?” Pedig jó pénzen sem lehetne olyat találni, aki a jobbagyfelszabadítás előtti status quo antét szeretné visszaállítani – szúrja közbe Prohászka, érzékeltetve ezzel, hogy a magyarországi liberalizmus régen meghaladott történeti érdemét váltja az események után több mint fél évszázaddal is politikai aprópénzre.¹¹⁰ Az esztergomi szeminárium akkori spirituálisa soraival visszautal Tisza István első jelentősebb egyházpolitikai megszólalására, 1892. május 27-i képviselőházi beszédére is. A későbbi miniszterelnök akkor látszólag békülékeny szavakba csomagolva igen kemény fenyegetéseket fogalmazott meg. Szavainak burkolt üzenete az volt, hogy Magyarországon a vallástalan, sőt vallásellenes liberalizmus megerősödését és a liberális katolicizmusnak az ateista liberalizmus és a reakciós (vagyis ultramontán) katolicizmus malomkövei közötti felmorzsolódását csak úgy lehet megakadályozni, ha a katolikus felső klérus 1790 óta gyakorolt történeti bölcsessége szerint nem borítja fel a fennálló alkotmányos helyzetet fanatizált tömegmozgalom szervezése által, és tevékenyen részt vesz a nemzet előtt álló kulturális feladatok megoldásában.¹¹¹ Prohászka támadásának éle a liberalizmus ellen irányul, ugyanakkor elismeri a liberalizmus bizonyos értékeit (de nem alapvető ideológiai hozzáállását) a modern kultúra és társadalom integráns részének. Impliciten azt is kifejti ezen gondolataival, hogy a társadalomban uralkodó „vessen a régi” gondolkodásmódja miatt a katolikus egyháziak-

¹⁰⁸ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1904. 178. p.

¹⁰⁹ A forrásra a figyelmet az alábbi mű hívta fel: MÓZESSY GERGELY: *Prohászka Ottokár és a protestantizmus*. Bp., 2016. 39. p.

¹¹⁰ PROHÁSZKA OTTOKÁR: *Liberalizmus vagy kereszténység?* In: POÖM. XXI. 117–118. p.

¹¹¹ KN. 1892. III. köt. 383–384. p.

nak több kímélettel és megértéssel kellene viseltetniük a (valódi) protestánsok vallási érzékenysége iránt.

Prohászka 1901-ben még alaposabban kifejti gondolatait. A liberalizmus – úgymond – személyes [értsd: individualista] politikát hirdet. Ez azonban csak máz: a hatalom birtokában a kálvinistaság a Tisza-korszak óta monopolizálja a köztisztviselői-közhivatalnoki állásokat. Előretörésében segíti egyfajta kálvinista összetartozás-tudat,¹¹² amely ha feltétlenül muszáj, a katolikusok közül a lehető legalkalmatlanabbakat lépteti előre.¹¹³ Politikai manipulációikkal, (ál)humanizmusukkal ráveszik a katolikusokat az ostoba nagylelkűségekre és oktalan pártatlanságra. A „személyt nézzük, ne a vallását” elv hangoztatásával elérik azt, hogy meggyengült tudatú katolikusok kihátrálnak azon elvhű társaik mögül, akik képesek lennének a katolikus szempontból fontos ügyeket érdemben előrevinni. Sőt, tisztán katolikus városok hivatali állásaiba, nyilvánvalóan saját hitsorsosaik rovására kálvinistákat protezsálnak, zsidó lapokra fizetnek elő, közben pedig a katolikus irodalmat látványosan negligálják. Közben a protestánsok még a zsidósággal is összezárnak. Így vonják el a katolikusoktól az őket illető hatalmi eszközöket, amit katolikusellenes hadjárat folytatására használnak. Ilyenkor nincsenek tekintettel fennen hirdetett humanizmusukra és toleranciájukra. Még olyan aránylag kis jelentőségű dologban is így jártak el, mint például a kereszt visszahelyezése ügyében az egyetem tanács- és dísztermébe.¹¹⁴ A leszavazásokban tett nyomást akkor is kifejtik, ha az lényegi vallásellenességbe fordul át. Ezzel azonban nyilván megtagadják az eredeti protestáns hitelveket is. Ahogy valaki ki is merte már közülni mondani,¹¹⁵ hogy ő a keresztet szívéből is kitepte már.¹¹⁶ Prohászka szerint tehát az ügy kompromisszumos megoldásaként közvonalazott Concha-formula merev elutasítása növelte a feszültséget olyan nagyra, hogy az szükségyszerűen torkollott az úgynevezett Pikler-ügybe.¹¹⁷ A Prohászka által

¹¹² „Ahol megüriült valami járásbírótság vagy adótárnokság, [Tisza Kálmán] a maga embereit dugta be a hivatalba. A kálvinista hivatalnok húzott maga után ismét kálvinista írnokot, díjnokot, kálvinista szolgát; lassankint összeverődtek harmincannyvenen, s alakítottak hitközséget, [...] szóval embereik által tért foglalnak, s erkölcsileg s anyagilag megerősödnek.”

¹¹³ „A mi embereinket úgyis nyomják, ahogy tudják, s ha kell belőlük választani valami hivatalra, gondjuk van rá, hogy a totyákat s a tehetetleneket ültessék nyakunkba.”

¹¹⁴ Az egyetemi keresztmozgalom vonatkozó szakaszára ld.: SZABÓ MIKLÓS: Az újkonzervatívizmus és a jobboldali radikalizmus története, 1867–1918. Bp., 2015. (továbbiakban: SZABÓ, 2015.) 221–240. p.

¹¹⁵ Prohászka az előző szakaszban két irodalomtörténész, akadémikus, egyetemi tanárt nevez meg, a református Gyulai Pált (1826–1909) és az evangélikus Heinrich Gusztávot (1845–1922). A „kikeresztelkedett zsidó” kitételben pedig Pikler Gyula (1864–1937) jogbölcsezt vélelem felfedezni.

¹¹⁶ POÓM. XXI. 173–174. p.

¹¹⁷ Ezzel annyiban egyet is érthetünk, hogy a keresztmozgalom mellett számos protestáns – köztük több notabilis vagy illusztris személy is (pl. Kaas Ivor, Bartha Miklós, Szemere Miklós, Ballagi Aladár) – exponálta magát. A diákság közül a kitűnő pamfletíró, Brázovay Kálmán jelentőségét is protestáns volta adta. SZABÓ, 2015. 236., 256. p. A vezető protestáns sajtóorgánum így fogalmazott az ügyben: „[...] sajnáljuk [...], hogy még az egyetemi protestáns ifjúság egy része is félre engedte vezetni

kárhozott megszólalás értelmezéséhez tudnunk kell, hogy a kereszt- és a „Jézus vére”-szimbolika az alapvetően evangélikus jellegű pietizmus integráns velejárója volt. A megszólaló azonban itt mégsem valamifajta, a protestantizmuson belüli megújulási mozgalomra utalt, hanem általában a mélyen megélt, túlon túl jámbor, bigott és felvilágosulatlan, ezáltal az egyház befolyását a vakbuzgóság által megteremtő vallásosságot jelölte. Bár a Prohászka által idézett protestáns nyilatkozó a jezsuitizmus-pietizmus(-ortodoxia)tól¹¹⁸ való elhatárolódásával alapvetően saját humanista racionalizmusát kívánta hangsúlyozni, már a korabeli protestáns sajtóban gyakran került elő az az értékelés, hogy a túlzott [értsd: ideologikus] racionalizmus elfogadása szükségszerűen a zsidózó unitarizmus szószólójává teszi az embert. Ezt a gondolatot kell azon vádakban látnunk, hogy a protestáns egyházi beszédek nagy része annyira nem specifikus, annyira nem keresztényi, hogy teljesen változatlanul bátran elmondhatóak volnának bármelyik zsidó zsinagógában is.¹¹⁹ Ebből a szempontból érthető, hogy a liberalizmus közjogi vonzereje mellett a protestantizmusra 1869 (az első községi népiskolák felállítása) óta már némi vallási taszítóerőt is gyakorolt.¹²⁰ Nem szabad ugyanakkor megfeledkeznünk arról, hogy a reformátusságon belül – alapvetően a Tiszák hatásának tulajdoníthatóan – meghatározó maradt zsidóságot vallásilag is befogadó „liberális paktum”, ami a tiszaezlári vérvád kapcsán még jobban meg is erősödött. Ez eszmeileg – átmeneti hatással – a reformátusság „konok racionalizmusát” erősítette, ami éppen annak a generációnak a szemei előtt kezdett oldódni, mely alapvető értelmi impulzusait a '90-es években nyerte. Nem tekinthetünk el ugyanakkor attól a tényről sem, hogy a közvélemény előtt a reformátusságot – a valós mértéken túl is – változatlanul a Tiszák testesítették meg.¹²¹ Prohászka érzi ezeket a folyamatokat. Támadásának éle így nem a protestánsok, hanem továbbra is a liberalizmus ellen irányul. Az ideológiával közülnük szövetkezőket vallási alapon lényegében álprotestánsoknak jelenti ki. Ennek az állításnak természetesen megvannak a protestáns térfélen is a megfelelő párhuzamai. Darányi Ignác 1894-es és 1896-os megszólalásainak felháborodott sajtóvisszhangjai annak előjelei is egyben, hogy a pietizmus és az ortodoxia szavak az időszak végén az egyházi sajtóban ismételtlen a pozitív jelentéstartományba kerülnek át. Egyáltalán nem véletlen, hogy az evangélikus Payr Sándor Bauhofer naplójáról írt 1907-es ismertetésében

---

magát a kereszt lovagjai által és helyeslését fejezte ki a történetek felett.” *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1901. 208. p.

¹¹⁸ Az ortodoxia hasonló jelentéstartományát ld. fentebb.

¹¹⁹ Ld. pl.: Csiky Lajos a *Kalászok az élet kenyéréhez* címen megjelentetett többszerzős prédikációgyűjteményről írt recenzióját. *Debreczeni Protestáns Lap*, 1893. 115–116. p.

¹²⁰ Az 1870-es Révész–Szeremlei vita idejére a tiszántúli püspök sokban revideálva korábbi nézeteit, nyilait már a „modern liberális urakra” szórta, akik „a modern világrézség legmodernebb bálványa” előtt hajlongnak, s így „zsidóbaráttá” és vallástalanná (Szeremlei olvasatában eretnekké) válva megengedik a községi iskolákban a zsidó és materialista tanítók megjelenését. Mindezzel pedig Szeremlei szerint a *Syllabusszal* rokon nézeteket vall. SZEREMLEI, 1870. 56–59., 96., 114–115. p.

¹²¹ Ld.: Bíró Lajos megszólalását: A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése. Bp., 1917. (A Huszadik Század Könyvtára 64). (2. kiad.) 54–55. p.

már a némi ortodox mázzal leöntött racionalizmus és a „pietizmussal párosult orthodoxia” harcát tárja elénk.¹²²

A „közlapok mozgalmának” vezetője, Péntek Ferenc az *Egyetértés* 1902. október 5-i számában az alábbi indoklással javasolta – katolikus mintára¹²³ – egy református kongresszus összehívását:

„Ennek [...] összeülését annyival is inkább óhajtjuk és sürgetjük, mert radikális reformra a mai hivatalos egyházat képtelennek tartjuk. Nem szabad, nem független ez az egyház. A közös ügyes labanc politika átka fekszik ezen is, mint az egész országon. Vezetőbeteit megtéveszti folytonosan Ausztriának századokon keresztül ellenünk sikerrel használt ama taktikája, mely egyesek érdekeit fűzi napról-napra szorosabbra az az összbirodalom érdekeihez. Kínos dolog ezeknek a kálvinista labancoknak vergődését nézni, midőn *romlatlan szívük* [kiemelés tőlem – KKÁ] érzelme egyházuk s nemzetük érdekeinek szolgálatára ösztönzi őket; de megtévesztett lelkük okoskodása elnyomja keblük hazafias érzelmeit. Itt nincs más mód, nincs más választás, mint segítségére sietni a romlatlan szív nemesebb érzelmeinek, s a közvélemény hatalmas szavával némítani el a megtévesztett lélek szofizmáit.”¹²⁴

A Péntek Ferencel és hozzá csatlakozó Kóréh Endrével vitakozó Hamar István ezt az eszmét nem támogathatta, hiszen szerinte a világi elem kizárásával tartandó református kongresszus az 1790-91-es hierarcha-küriarcha párt adáz küzdelmének más eszközökkel való felelevenítése lett volna. Szerinte a történeti református egyházalkotmány a paritás elvén és a fokozatosan [értsd: fokozatokban] alkotott fórumokon alapul. A súlyos vád sarokponti állításának ugyanakkor némi igazat kellett adnia: Vitapartnerei szerint ugyanis a református egyházi közigazgatási és törvényhozói testületei „nem mindig úgy vannak összealkotva, hogy az egyházi közvélemény és közóhaj hí kifejezői volnának.” Ugyanakkor Hamar, akit éppen ebben az évben neveztek ki a Ráday-könyvtár igazgatójának, visszafordította a vádat. Azt fájlalta, hogy a református papság éppen önhibájából, saját gyengesége, közönyössége, előre nem látása miatt veszítette el vezető súlyát, irányító befolyását, és ez az oka, hogy az egyházi gyűlések fent [értsd: Konvent, kerületek, egyházmegeyék] és alant [értsd: a gyülekezeti presbitériumok] nem mindig azt az álláspontot foglalták el, mint a közvélemény.¹²⁵ Hamar István utóbbi felvetése csattanós válasz Dobos János 1881-es és Sarkadi Nagy Imre 1891-es felvetéseire is, melyek lényegében azt szorgalmazták, hogy a társadalmi elit a református egyházi vezetést minden köznépi befolyástól és kontrolltól mentesen tudja gyakorolni. Nem az egyházigazgatás politikai és társadalmi mikéntje tehát a döntő, hanem a lelkeszi

¹²² *Protestáns Szemle*, 1907. 277. p.

¹²³ A még politikai tárgyú 1894-es (nulladik) magyar országos katolikus nagygyűlést 1900-tól követte a széles tematikájú seregszemlék néhány kivétellel éves rendszerességgel megtartott sorozata.

¹²⁴ Idézi: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1902. 671. p. Hasonlóan nyilatkozott szeptemberben Kóréh Endre a *Magyar Szó* hasábjain.

¹²⁵ HAMAR ISTVÁN: A református kongresszus tervéhez. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1902. 672–673. p. A kérdéshez ld. alább az egyházi közgyűlésekről folytatott vitát.

réteg megfelelő hozzáállásban és munkavégzésben tükröződő lelkiülete. A századforduló évtizedeitől kezdve az ortodox-liberális, a „papi-világi” és az úri-köznépi ellentét mellé újabb megosztottság társult, a „lelki” és „testi” („lelki-világi”, „felébredt-langymeleg”), ami – elméletileg – a megtérés/újjászületés – ébredés – belmisszió hármasságához való viszonyt képezte volna le.

Az „akiknek a dogmák is elegendőek” iránt látszólag türelmes, de a „ne felekezetieskedjünk”¹²⁶ jelszava alatt a hittani kulcstételeket mégis háttérbe szorítani akaró Tisza István sokáig szívós ellenállást fejtett ki az úgynevezett liturgiaügyben is. Az egységes liturgia megalkotásáról még 1904. október 28-án az akkori zsinati előkészítő bizottságban született döntés, melyet a református Egyetemes Konvent is jóváhagyólag vett tudomásul.¹²⁷ Tisza a liturgiai bizottság munkatársaként azt az álláspontot képviselte, hogy az úrvacsora-osztási kérdésekbe semmi olyannak nem szabad belekerülnie, amit a modern ember hite nem bír el. „Gróf Tisza István nem vallotta vagy talán helyesebben mondva nem értette meg az eredendő bűn, a helyettes elégtétel, a testi feltámadás tanát. Arra törekedett, hogy úrvacsora-osztási szertartásunkban ezek a tanok hitvallás tárgyává ne tétessenek” – emlékezik vissza rá 1927-ben Ravasz László.¹²⁸

A valós vallási, politikai súlyt magukra és az ellenfélre nézve éppúgy mint Prohászka a protestáns táboron belül is vizsgálat tárgyává tették. A homlokegyenest ellenkező megközelítés és előjel ellenére az eredmények sok tekintetben meglepő összecsengést mutatnak. Míg Prohászka azt veti a katolikus vezetők szemére, hogy a „Legyünk humánusak, az embert nézzük, ne a vallását!” jelszava alatt törekszenek egyfajta ostoba és önsorsrontó (ál)pártatlanságra, Kóréh Endre hasonló alapon a Tisza István és Darányi Ignác által képviselt „Ne felekezetieskedjünk!” eszméjét és gyakorlatát ostorozta. Az akkori erzsébetvárosi református lelkész 1904-ben így fogalmaz:

„[...] maga az állam [...] pápás jellegű s fiúi kötelességének ismeri, hogy a római egyház túlzó buzgólkodását jóindulatú elnézésben része-

¹²⁶ Mindkét fordulat Tisza István 1902. szeptember 4-i nagyszalontai gondnoki székfoglaló beszédében hangzott el. Idézi: TÓKÉCZKI LÁSZLÓ: A református Tisza István. In: *Protestáns Szemle*, 1999. 261. p.

¹²⁷ Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventje. 1904:41. Kiad.: Sass Béla. Debrecen, 1904. 42. p.

¹²⁸ TÓKÉCZKI LÁSZLÓ: Tisza István hite. In: *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*. Szerk.: Ablonczy Balázs – Bertényi Iván – Hatos Pál – Kiss Réka. Bp., 2002. 282. p. Tiszával szemben majd Ravasz László képviselte (1916-tól) azt a nézetet, hogy a lélek halhatatlanságára, az ember megváltottságára vonatkozó tanítások már azt a határpontot jelentik, ahonnan a keresztyén hitből annak sérelme nélkül nem lehet tovább feladni. A miniszterelnök ellenkezését azonban csak többségi szavazással lehetett 1917-ben legyűrni, ahol is Baltazár püspöknek a lelkészegyesületet kellett e célból mozgósítania. TÓKÉCZKI LÁSZLÓ: Tisza István és a konzervatívizmus. In: *Gróf Tisza István, a vasgróf a mai magyar történettudományban*. A 2004. október 27-én megrendezett konferencia előadásai. Bp., 2004. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: (e-könyv) <http://mek.oszk.hu/03200/03296> – 2016. augusztus; ZOVÁNYI, 2004. 381–382. p.

sítse. Így érthető meg, hogy a mi evangéliumi egyházunk, mely annyi küzdelem között tartotta fenn magát, meg is fogyott, meg is törött. [...] Főgondnokaink tekintélyes vezető férfiak voltak s azok ma is a nemzeti életben, és még ez a körülmény sem képes megvédeni egyházunkat a folytonos sérelmekről. [...] lehetnek volna egy kicsit egyháziasabbak,¹²⁹ hogy jobban látszott volna meg a kezük munkáján, hogy protestánsok. Kristálytisza szabadelvűek voltak, pártatlanok, nem egyszer a mi rovásunkra is. Ezért vált szállóigévé, hogy a római egyház püspökei azt szeretik, ha protestáns államférfi ül a budavári palotában.¹³⁰ [...] céltudatos, komoly, határozott egyházpolitikára van szükségünk. Az ellenreformáció, a klerikalizmus hullámai előntenek, ha tovább tétlenek leszünk. A mai materialisztikus világfelfogást az eszményi gondolkozásmód váltja fel rövid idő alatt. [...] Fel kell fegyverezni bibliával a híveket, evangelizálni kell a lelkeket, hogy a színtelen vallásosság, a meggyengült hittudat élő evangéliumi hitté magasztosuljon. [...] Az [1848:]XX. t.-cz. megvalósítása elodázhatatlan szükség!¹³¹ [...] Ha ezt elérjük, akkor komolyan gondolhat egyházunk a hódításra. Passzív rezisztenciával meg nem élünk, hanem hódítanunk kell. Nem túlzás vagy elszólás ez, hanem céltudatos törekvés. Ezt követeli az evangélium, ezt az egyház érdeke, a harc természete s egyházunk nemzeti hivatása.”¹³²

Az 1890-es évekbeli hódmezővásárhelyi nagyadományok nagyrészt a szegényebb egyháztagok adóterheinek (párbér-adójának) csökkentését kívánták szolgálni. Az 1898-as úgynevezett I. kongruatörvényt a református közvélemény eleve átmeneti segítségnek tekintette, melyet a tíz év múlva esedékes revízió során úgy kell majd átalakítani, hogy az (államilag) adóképtelen, szegény sorsú egyháztagokat minden személyi és párbérteher alól is fel lehessen menteni, ezáltal megerősítve bennük egyházhoz tartozá-

¹²⁹ A megfogalmazás erős eufemizmus. Emlékeim szerint az ezredéves ünnepségek kapcsán kibontakozó vitában Szabó Aladár nem azért kárhoztatta a protestáns méltóságviselőket, hogy katolikus szentmisével egybekötött állami istentiszteleteken vettek részt, hanem hogy saját istentiszteletüknek a környékére sem mentek.

¹³⁰ Vö. Gergely György még sarkosabb véleményével, aki Tisza Istvánnak a „pénzes zsidókkal” és nemzetiségi vezetőikkel való alkudozásait, velük szemben pedig a református tanítói réteggel szembeni rideg és kemény fellépését kárhoztatja. 1913-as Baltazárhoz intézett levelét közli: BARÁTH, 2014. 152. p.

¹³¹ A teljes egyenlőség és viszonyosság kritériumát az 1848. évi XX. törvénycikk 2. §-a mondta ki, de a konkrét törvényi megvalósítást (az úrbéri kárpótláshoz hasonlóan) egy későbbi országgyűlés feladatává tette. Ezt a kettős alapvetet a kedvezőtlen politikai viszonyok miatt soha nem sikerült végrehajtani, az 1868. évi LIII. törvénycikk is az egyenlőség későbbi törvényi megvalósításáig a viszonyosság átmeneti kereteiről, az 1895. évi XLIII. törvénycikk pedig a vallás szabad gyakorlatáról rendelkezhetett.

¹³² KÓRÉH ENDRE: Magyar protestáns egyházpolitika. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1904. 177–178. p.

suk tudatát.¹³³ Az akkori konventi elnök, Tisza Kálmán kezdeményezésére még abban az évben meg is indult az adatgyűjtés az egyházközségek adózási viszonyai és az egyháztagok adóterhe felől. A református közvélemény szerint ugyanis az egyházközségek minden irányú erőlkijetésében a legnagyobb akadály tagjaiknak aránytalanul magas egyházi adóterhe, ahol is az 1848. évi XX. törvénycikkben kilátásba helyezett költségvetési összegeket elsősorban ennek csökkentésére kívánták igénybe venni.¹³⁴ Az 1898–1900-ban megállapított első kongruaösszegeket a lelkészi díjlevelekhez képest állapították meg, ahol a terményértékeket a számba vett időszak (1892–1897) átlagértéke szerinti „zónatarifával” állították be a költségvetésbe.¹³⁵ A revíziós időszak közeledtével az egyházi adózás számos gyűlés tárgya lett a reformátusok között. Baltazár Dezső például azzal hívta fel először magára a református közvélemény figyelmét, hogy az 1904-07-es (ún. második budapesti) református zsinat előkészítő tárgyalásai során, az új egyházi törvények előkészítésével kapcsolatban az 1903-as tavaszi tiszántúli egyházkerületi közgyűlésen határozottan állást foglalt Tisza Istvánnal szemben az egyházi adózás jövedelemarányos meghatározása mellett. Ezzel Baltazár a „Degenfeld-Tisza” csoporttal szemben az „Uray-Dicsőfi” csoporthoz kapcsolódott. Ez a megoszlás az egyházkerületi vezetésben megfeleltethető volt a „lelkészi-világi” és a (67-es) kormánypárti – (48-as) függetlenségi szembenállásnak is. 1905-ben az alsószabolcs-hajdúvidéki egyházmegye kaleidoszkópszerű egyházi adózási viszonyai kapcsán¹³⁶ ismét hitet tett amellett, hogy az intelligencia magas fokán álló alföldi magyar református egyházközségek adórendszere emelkedjen fel a tiszta vagyonarányos adózási és készpénzes kifizetési rendszerre, magán a zsinaton pedig határozottan kiállt a maximum nélküli személyi adó bevezetése mellett.¹³⁷

Baltazár Dezső az alsószabolcs–hajdúvidéki egyházmegye 1907. októberi gyűlésén kemény szavakkal beszélt a frissen alapított Országos Református Lelkészegyesületről és saját céljairól. Ellenlábait gúnyosan csak „auguroknak,” „szofistáknak” nevezte, akik kötött kezű, idétlen – vagyis: férfiatlan – opportunizmusukkal egyházukat is megrontják. Szemükre hányt, hogy az 1848. évi XX. törvénycikk tételes, tehát betű szerinti és a szekularizáció bizonyos nemét is involváló végrehajtásának sürgetése kétszeresen is hazafias kötelessége lenne azoknak, akik a 48-as nagy eszmék híveinek, letéteményeseinek vallják és tartják magukat.¹³⁸ De mi erre azok

¹³³ F.-baranyai lukmázó, kongruás lelkész: Vajjon mi leszen ebből? Az adócsökkentés kérdéséhez. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1908. 39–40. p. (A lukma mint gabonára vonatkoztatott úrmérték a terményértékben felvett lelkészi díjlevélre utal.)

¹³⁴ KÓSA, 2011. 310. p.

¹³⁵ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1908. 39. p.

¹³⁶ Baltazár a középkortól a modernig terjedő átmeneteket az alábbiképpen osztályozta: 1.) teljes merevségű párbér rendszer; 2.) osztályba sorozással szelídített párbérrendszer; 3.) egységes személyi (párbéradó) rendszer, %-os vagyoni, fokozatos adóval kombináltan; 4.) tiszta birtokarányos adóztatási rendszer.

¹³⁷ BARÁTH, 2014. 43. p.

¹³⁸ Baltazár érvelésében publicisztikai túlzást alkalmaz, és nyilvánvalóan téved. Az 1848. évi XX. (a „vallás dolgában” hozott) forradalmi törvénycikk nem önmagában, hanem a papi tized kárpótlás nélküli megszüntetéséről szóló XIII. törvénycikkkel együtt értelmezendő. Ennek 2. §-a ugyanis elrendeli, hogy amennyiben a tized

válasza, akiknek a nemzeti eszme és a liberális haladáselv alapján is a zászlajukra kellene ezt a kérdést tűzni? „Politikai téren sürgetjük? Azt mondják [...] reá: ne felekezetieskedjünk a politikában. Egyházi téren sürgetjük? Azt mondják: ne politizáljunk az egyházban.”¹³⁹ Baráth Béla szerint hadüzenetnek beillő szavak. Tegyük hozzá rögtön, sok helyen szinte azonnal elutasításra is találtak. A belmissziói irányhoz sorolt, erdélyi püspökké is megválasztott Kenessey Béla így nyilatkozott az ORLE-ről:

„[...] minden elvem ellen van [...] egy ilyen külön [lelkész] 'szakszervezetnek'¹⁴⁰ az alapítása [...] Nekem, éppen mint az erdélyi egyházkerület egyik vezetőjének egyenesen egyházközségeim és kerületem jól felfogott érdekei ellen elkövetett bűnül róhatnak fel [...], ha csak egy pillanatra is odaállnának azok közé, akik nyíltan vagy burkoltan a küriarchia ellen (csak így röviden nevezem, érted Te, miről van szó) emelnek szót s azt az egyházból ki akarják tessékelni. Itt Erdélyben még most is a vármegyei egyházak legnagyobb részét patrónusok tartják fenn. Itt bűn a világi elem ellen esetleges harcra szállni.”¹⁴¹

A református patrónusok szerepe azonban nemcsak Erdélyben, hanem a Dunántúlon is döntő jelentőségű volt. Ilyen értelemben kell vennünk Hatos Pál megjegyzését, hogy a szintén a belmissziói irányhoz sorolt Szilassy Aladár, Ravasz 1921-es dunamelléki püspökké választásának motorja ott fekvő jelentős családi birtoki miatt látta el a tolnai főgondnokságot, s mint ilyen igazán patriarchális stílusú patrónusa volt egyházmegyéjének.¹⁴²

De mely küriarchákhoz intézte 'hadüzenetét' az akkori hajdúböszörményi lelkész? A debreceni egyháztörténész az adott helyen – teljes joggal – Degenfeld Józsefet és Tisza István nevezi meg Baltazar világi ellenlábasaivul. Kerületi szinten így is van. Ha ugyanakkor országos szinten nézzük a kérdést (ahogy az ORLE az is volt), a korábban vázolt regionalitás újabb

---

megszüntetése érinti a katolikus alsópapság jövedelmeit, ezeknek, mint bármely bevett vallásfelekezeten levő kisebb rendű papságnak illő ellátása (kongruája) iránt általánosan is, részletes törvényjavaslat fog előterjesztetni. Az ehhez csatlakozó, hasonlóan kerettörvény-szerű, későbbi tartalmi kitöltést előíró másik rendelkezés 3. §-a alapelvül jelenti ugyan ki a bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai költségeinek állami finanszírozását, de ez a törvényalkotó eredeti szándékai szerint sem jelentett teljes állami finanszírozást. Az illető hitfelekezetek meghallgatásával felmért hiányok kitétele egyértelműen arra utalt, hogy itt a katolikus kongruapolitika államsegélyes formájának általában a bevett felekezetekre vallássegénylőségi alapon való kiterjesztéséről van szó. Teljes mértékben alátámasztja ezt az értelmezést Kossuth Lajos, aki 1871. január 12-i nyílt levelében a kényszerből hozott rosszabbik alternatíva korrekcióját követelte. A korrekciót az alapján követelte, hogy a teljes vallássegénylőségnek az állam és egyház szétválasztásának liberális elve alapján ez a megfelelő megvalósítási alternatívája, márpedig ezt az elvet újabban a katolikus egyház is támogatja, amikor magának autonómiát kér. A kérdésre ld. részletesen: KOVÁCS, 2016.

¹³⁹ A teljes szöveget közli: BARÁTH, 2014. 42. p.

¹⁴⁰ Az erdélyi püspök itt báró Bánffy jelzőjét veszi át.

¹⁴¹ A teljes szöveget közli: BARÁTH, 2014. 43. p.

¹⁴² HATOS, 2016. 43. p.

színét fedezhetjük fel. Egyáltalán nem volt véletlen, hogy az ország legfőbb méltóságát elnyerő Tisza Kálmán a Tiszántúlon csak legszűkebb pátriájában, Szatmárban nyerhette el az egyházmegyei gondnoki tiszteletet. Főgondnoki ambícióinak a Dunántúl adott teret (1867-től).¹⁴³ Az apja egyházi örökét átvevő Tisza István, akinek Baltazár sorai szóltak, 1907-ben, a koalíciós kormányzás csúcspontján éppen belső közpolitikai száműzetésének idejét töltötte. A tényleges vallásegyenlőségért folytatott egyházpolitikai harcokban¹⁴⁴ azonban a dunántúli egyházkerület közgyűlésén elmondott 1907. szeptember 29-i beszédével tevékenyen beavatkozott.¹⁴⁵ Fő szövetségese, Degenfeld József egyházpolitikai működésének főispáni jellegéről ekkor alkotta meg sommás véleményét a már érett fejjel gondolkodó Ravasz László: „Úgy igazgatta az egyházat, mint főispán korában vármegyéjét. Mindenek ékesen és jó renddel mentek – a formális jog szerint – Degenfeld még a Szentléleknek sem volt ellensége, ha zavart nem csinál, az osztályegyensúlyt nem bontja meg és nem kerül pénzbe. De ami ezen túl volt, az ellenzék volt számára, s ő tudta, hogy kell bánni az ellenzékkel.”¹⁴⁶ Ezek mellett az átmenetileg vagy végleg az egyházba visszaszorult notabilitások mellett politikai hatalma zenitjén volt Darányi Kálmán földművelésügyi miniszter.

A Tisza-Degenfeld csoport egyházi téren való megerősödését a koalíciós kormány egyházpolitikai tevékenységével kapcsolatos aggályok is erősítették. A protestáns közvélemény általános vélekedése szerint ugyanis Apponyi révén a politikai katolicizmus bevételt nyert a kormánypolitikába is. A Néppárt jelentős befolyást szerzett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, az állami kinevezéseknél rendszeresen mellőzik a nem katolikus jelölteket, a protestáns egyházak autonómiáját a pénzügyi ellenőrzés címén szűkíteni igyekeznek. A „Ne temere” okozta felháborodás hatására¹⁴⁷ a protestánsok 1908. június 9-én létrehozták az Országos Evangéliumi Szövetséget (elnökévé Degenfeld Józsefet választották), majd szeptember 30-án megtartotta alakuló ülését az Országos Vallásegyenlőségi Szövetség is. Bár ez a két szervezet a vegyesházasságok ügyében bekövetkezett átmeneti enyhülés,¹⁴⁸ majd a „világi” vezetőségi tagok elmélyülő politikai ellentétei következtében legkésőbb 1911-re működésképtelenné vált,¹⁴⁹ a körülöttük kialakuló mozgás 1908-ban mégis a politikai nyomásgyakorlás fontos tényezőjévé léphetett elő. A kormány – valószínűleg Darányi révén

¹⁴³ 1892-es negyedszázados főgondnoki jubileuma Komáromban az egyházpolitikai harcok eseménysorába illeszkedett.

¹⁴⁴ Az e cél irányába ható törvények előkészítését valójában Tisza István kormánya kezdte meg, és az adócsökkentési államsegélynek az 1908-as költségvetésbe való beállításával és az 1909-es ún. II. kongruatörvénnyel a koalíció csak ennek az előkészítő munkának az eredményeit aratta le.

¹⁴⁵ A beszédet idézi és elemzi: SZENTPÉTERI KUN, 1938. 9. p.

¹⁴⁶ RAVASZ, 1992. 170–171. p.

¹⁴⁷ Tisza Istvánnak ezzel kapcsolatban elmondott 1908. szeptember 22-i dunántúli egyházkerületi közgyűlési megnyitó beszédét idézi és elemzi: SZENTPÉTERI KUN, 1938. 12–13. p.

¹⁴⁸ Az eredetileg csak Németországra érvényes Provida konstitúció jogérvényének 1909. február 27-i pápai kiterjesztése Magyarországra.

¹⁴⁹ A bekezdés eddigi adataira ld.: BARÁTH, 2014. 56., 121–125. p.

– foglalkozni kényszerült a magyarországi bevett vallások egyházi adózásával kapcsolatban begyűjtött statisztikai adatokkal. Ezek alapján az alábbi kép rajzolódott ki:¹⁵⁰

Mivel az egyházközségi önerő a szükséges kiadások más forrásból (például a Vallás- és Tanulmányi Alapból vagy államsegélyből) nem fedezett költségeire vonatkozó kényszerű kivetés volt, nem volt jogtalan az egy személyre jutó magasabb egyházi adózást vallásegyenlőtlenségi kérdésként felfogni. Nem véletlen, hogy a kormány 1908-ban a két nagy protestáns felekezet latin rítusú katolikusokkal szembeni másfél-kétszeres egyházi túladóztatása kompenzálásaképpen évi hárommillió aranykorona juttatásra tett ígéretet, melyet országgyűlési határozatba is foglaltak. A két egyház egymás közötti megegyezésében 70-30%-os kvóta szerinti megosztást terveztek.¹⁵¹ A református közvéleményben elfogadott adatok szerint az 1898. évi XIV. törvénycikk nyomán kifizetett államsegélyek az egyházi adókivetésnek azt a hatodrésznyi hiányát pótolták, melyet a fizetési képtelenség, illetve a kemény kötelességmegtágadás révén amúgy is elveszettnek kellett tekinteni.¹⁵² A kilátásba helyezett újabb állami segélyösszeget egy olyan egyházi adócsökkentési alapba kívánták csoportosítani, mely – bizonytalan reménység szerint – még annak lehetőségét is felvetette, hogy a szegény sorsú egyháztagok egyházi adóját teljesen ki lehet majd vele váltani.¹⁵³

Ismeretesek Ravasz Lászlónak azon sorai, melyekkel a református egyházi paritás-elve az egyház korábbi klerikalizálódása jelenségének, az egyetemes papság reformátori elve megcsúfolásának tartja: „Alig van utálatosabb, ostobább dolog a magyar kálvinizmusban, mint az ú. n. „paritás”, a lelkesi és világi elem megkülönböztetése. Látszik, hogy egy nagy verekedésből származott; korlát, amit harapós lovak közé tesznek az istállóban.”¹⁵⁴ E sorok értelmezéséhez tudnunk kell, hogy már a liberális magyar állam összeomlása után, az egyház „újralaicizálása” szükségletében keletkeztek, és utalnak több olyan nevezetes viszályra, melyek lelkesi és nem lelkesi minőségű emberek között zajlottak az új század első évtizedében. Tisza István a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1909. évi közgyűlésén

¹⁵⁰ KATUS LÁSZLÓ: Egyháztörténet. Vallások és egyházak a polgári Magyarországon. In: Kettős kötődés. Az Osztrák-Magyar Monarchia. (1867–1918) Bp., 2001. (Encyclopedia Humana Hungaricana, 08.) Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu/01900/01905/> – 2016. szeptember. A táblázat adatsora kizárólag az (egyház)községi adókvetésekre terjed ki.

¹⁵¹ További vizsgálatra vár, hogy ez a megosztás mennyire korrelál a két felekezet számarányával és adóterhelésével. Megjegyzendő, hogy a megállapodás tartalmazza a felvidéki szlovák evangélikusokat, ugyanakkor nem vonatkozott az erdélyi szász evangélikus egyházra, mely külön szervezetet alkotott, és amelynek Lex Apponyival szembeni védekezése a magyarországi evangélikusok egyházi teherviselését 1908-ban statisztikailag éppen irreálisan magasra tornáztta. Enyhülés a románokhoz hasonlóan itt is a második Tisza-kormány idején következett be.

¹⁵² Utóbbi esetben az állami segítséggel történő behajtás a felekezetenküliséget is lehetővé tevő 1895. évi XLIII. törvénycikk (a vallás szabad gyakorlásáról) következtében erkölcsileg és politikailag is problematikusabbá vált.

¹⁵³ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1908. 40. p.

¹⁵⁴ Ravasz Lászlónak a *Református Szemle* 1919. január 10-i számába írt *Kilátásaink* című cikkét idézi: HATOS, 2016. 82. p.

„Protestáns hit és felvilágosodás” címmel tartott felolvasást. Ezért Baltazár Dezsőtől egy szerfelett körültekintően és diplomatikusan megfogalmazott, de lényegében mégis nyilvános kárhozatást és megrovást kapott az előadás „előkelő szélsősége” és „szédületesen merész útvonala” miatt. Az 1909-ben kezdődött Zoványi-ügyben¹⁵⁵ majd az 1911-ben tiszántúli püspökké választott Baltazár szorgalmazott kemény fellépést, de a szólás- és véleménynyilvánítás talaján álló Tisza István és az általa befolyásolt Konvent sokáig megakadályozta ebben.¹⁵⁶

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, a „politikai protestantizmus” egy idegen szemlélő által 1842-ben leírt fogalom volt. Számos értelmezési variánsa mellett leginkább azt a jelenséget ragadja meg, hogy a magyar reformátusság legfontosabb integráló tényezője a 19. század közepétől a politika volt. Nemcsak közpolitikai megnyilvánulásai voltak ilyenek, hanem belegyházi élete is politizálásként írható le és nem értékelvű cselekvésként. Az „alkotmányos többség” eleve lett a meghatározó a hitegység helyett. Az egyesítés alapjául szolgáló közös célt a politikai protestantizmus a magyar nemzet szolgálatában és az 1848. évi XX. törvény megvalósításában tűzte ki. A kor államnemzeti koncepciójának megfelelően a nemzeti érdek egyértelműen azonosult a magyar államérdekkel. A református közvélemény meghatározó része a nemzetiségi és klerikális (ultramontán) veszély közül a századfordulón még egyértelműen az utóbbit tartotta veszélyesebbnek. Emellett élt az az optimista vélekedés, hogy a hagyományos hungarus-tudat szellemében újraéleszthető egy, a szűkkeblű nyelvi nacionalizmust meghaladó egyetemes magyar hazafiságeszmény, mely még a nemzetileg legöntudatosabb magyarországi német, román és szerb népelemekre is kiterjeszthető. A felekezetieskedés túlzott kárhozatása gyengítette az egyházon belül a biblikus alapokon álló tanbeli egységet, a vallásegynélőség hangoztatása pedig végső soron anyagiás céllá vált. Nem állíthatjuk ugyanakkor, hogy a református egyházpolitika a világi politika egyházas tükröképe lett volna, hiszen egy sajátos belső elrendeződés is megfigyelhető benne a transzcendencia-immanencia tengely mentén. Míg a teológiai liberálisok a politikai protestantizmus ideológiája és eszközei által a dogmamentes keresztyénség eszméjét kívánták alátámasztani, a neoortodox és ébredési irányzatok éppen ellenkezőleg, ezt világiasságnak ítélve az egyház biblikus, dogmatikus és (konfesszióhű és vallástévő értelmében egyaránt vett) hitvallásos jellegének megerősítésére is fel kívánták használni. Bár formális szakadásra sohasem került sor, az átpolitizáltság jellege miatt a református térfél résztvevői között politikai jellegű interakciók zajlottak, melyek állandó kialakuló és újrarendeződő feszültségeket generáltak. Dinamikusan feszültségek alakultak ki és rendeződtek újra egy bonyolult (többtényezős) képlet szerint, ahol a teológiai liberálisok és a kultúrprotestáns nemzeti liberálisok egyre gyakrabban, de nem kizárólagos-

¹⁵⁵ A Wurga Lajos-féle egyháztörténet III. kötetét Zoványi Jenő nézte (dolgozta) át. Ez a füzetnyi függelék Kálvin Jánost oly megítélésben részesítette, mely a reformátusok többsége számára is az egyházi tanításokkal ellentétesnek, igaztalanoknak és botrányosnak számított. Az ügy végül az 1880 és 1920 közötti időszak egyetlen olyan esetévé vált, melyben valakit tanfegyelmi (és nem erkölcsi) okból ítélték palástvesztésre.

¹⁵⁶ ZOVÁNYI, 2004. 381–382. p.

san kerültek többes tűz közé. A politikai protestantizmust már 1917 előtt számos súlyos, külső és belső kritika érte. Nem véletlen, hogy az egyház egy hosszú életű generáción belül (például báró Vay Miklós 1802–1894; Beöthy Zsigmond 1819–1896; Tisza Kálmán 1830–1902; Kún Kocsárd gróf 1803–1895) legalább háromszor (1845-ben; 1858-ban, 1879-ben és 1895–96-ban) élt át egy-egy hasonló vitát, melyek fő tárgyai a vallásegyenlőség, az újjászületés, a belmisszió, az önkéntes adakozás, a lelkeszi nyomorúság, az államsegély és a református egyházi autonómia voltak.¹⁵⁷ Az 1898-ban új lendületet kapó államsegélyes egyházpolitika eredményei és remélt lehetőségei átmenetileg elfedték a bajokat, de a rendszer 1918–19 forrongásai során rendkívül gyengének bizonyult. 1919–1920 válsága során a magyarországi református egyház vezetőit számos kritika érte. A vádak mindegyike a politikai protestantizmus korábbi gyakorlatainak kárhoztatása, integratív erejének megkérdőjelezése volt.¹⁵⁸ Ez a tény a magyar reformátusságot komoly, 1925-ig tartó, önvizsgálatra kényszerítette.

---

¹⁵⁷ A kérdésre részletesen ld.: KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD: A református belmisszió mint térátlépés. (1871–1913) In: Térátlépések. Szerk.: András Ferenc – Géczy János. Veszprém, 2015. 223–238. p.

¹⁵⁸ 1.) anyagiasság szemléletmód; 2.) gögös, erőszakos, fiskális [értsd: jogászi] egyházkormányzati módszerek; 3.) túlságos institucionalizmus; 4.) összefonódás a politikával, a liberális politikai korszakkal.

Sírás a 17. századi itáliai jezsuita népmissziókban

Szár az Orsolya

Az utóbbi évtizedekben az érzelmetörténeti kutatásokon belül és azzal párhuzamosan is egyre több olyan írás látott napvilágot, amely a sírást társadalmi, történelmi és kulturális kontextusban vizsgálja.¹ Úgy véljük, hogy termékeny terepe lehet az ilyen jellegű vizsgálatoknak a jezsuita penitenciális népmisszió is, hiszen ebben a missziótípusban a bűnbánathoz és a megtéréshez vezető érzelmek köztudottan fontos szerepet kaptak,² a beszámolók pedig rendre megemlékeznek a bőséges könnyeket hullató résztvevőkről. Tanulmányunk egy jelenleg is folyó kutatás része, amelynek témája a vallásos érzelmek a jezsuita népmissziókban.³ Jelen írásban arra vállalkozunk, hogy kéziratos és nyomtatott források alapján, a jezsuita lelkeség jellemzőit figyelembe véve mutassuk be, milyen jelentések, érzelmek, funkciók, gesztusok és rítusok társultak a síráshoz a 17. századi itáliai penitenciális népmissziókban. Elemzésünk a sírás szöveges megjelenítéseire irányul, a képi ábrázolásokkal nem foglalkozunk, ahogyan a különböző diszciplínák sírásra vonatkozó elméleteivel és a sírás történetével sem.

Barbara H. Rosenwein nyomán a 16–17. századi jezsuitákra érzelmi közösségként (emotional community) tekintünk, amely mint textuális közösség (textual community) nézeteket, tanításokat, preferenciákat közvetít – esetünkben – a sírásról és az ehhez kapcsolódó érzelmekről. Ehhez egyfajta sajátos nyelvezetet használ, amely gyakran topikus elemekből építkezik.⁴ Célunk annak bemutatása, hogy a retorikai-nyelvi elemek, le-

---

¹ A terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé az ide vonatkozó gazdag szakirodalom felsorolását, ezért itt csupán néhány alapvető munkát említünk meg: LUTZ, TOM: *Storia delle lacrime: Aspetti naturali e culturali del pianto*. Trad. it.: Pannofino, Gianni. Milano, 2002. (1. kiad. angolul: 1999); *Tears in the Graeco-Roman World*. Ed.: Fögen, Thorsten. Berlin – New York, 2009.; *Lachrymae: Mito e metafora del pianto nel Medioevo*. A cura di: Masetti Casaretto, Francesco. Alessandria, 2011.; *Crying in the Middle Ages: Tears of History*. Ed.: Gertsman, Elina. Abingdon – New York, 2012.; LANGE, MARJORY E.: *Telling Tears in the English Renaissance*. Leiden – New York – Köln, 1996.; *Holy Tears: Weeping in the Religious Imagination*. Ed.: Patton, Kimberley Christine – Stratton Hawley, John. Princeton – Oxford, 2005.; *Blood, Sweat and Tears. The Changing Concepts of Physiology from Antiquity into Early Modern Europe*. Ed.: Horstmanshoff, Manfred – King, Helen – Zittel, Claus. Leiden – Boston, 2012. (Itt a könnyekre: 551–626. p.) Ld. még a tanulmány további jegyzeteiben hivatkozott szakirodalmat.

² A penitenciális misszió általános menetének leírását ld.: ORLANDI, GIUSEPPE: *Missioni parrocchiali e drammatica popolare*. In: *La drammatica popolare nella valle padana*. Modena, 1977. 305–333. p., 309–310. p.

³ A kutatást az OTKA PD 112622 sz. pályázata támogatta. Itt köszönöm meg Fazakas Gergely Tamásnak a tanulmányhoz fűzött értékes megjegyzéseit, javaslatait.

⁴ Vö. ROSENWEIN, BARBARA H.: *Emotional Communities in the Early Middle Ages*. New York, 2006. 1–31. p., külön. 24–25. p. Rosenwein, ahogyan arra utal is, a „textual community” fogalmát átveszi: STOCK, BRIAN: *The Implications of Literacy. Written*

gyenek azok topikusak vagy nem, milyen narratívákba rendeződnek, milyen sírás-modelleket kínálnak föl. Nem arra keressük a választ, hogy a népmissziókban valóban sírtak-e és milyen gyakorisággal és bőséggel tették ezt, hanem arra, hogy a jezsuiták a síráshoz milyen érzelmeket és spirituális tartalmakat kapcsolnak, és direkt vagy indirekt módon milyen formai elvárásokat fogalmaztak meg a sírás kivitelezésére vonatkozóan. Fontos kérdés az is, hogy milyen érzelmeltő és -irányító eszközöket és módszereket használtak a misszionáriusok, hogy a résztvevők sírjanak, de ez egy későbbi tanulmányunk témája lesz.⁵

Az első részben többféle prózai kegyességi műfajból vett példával ilusztráljuk, hogyan vélekedtek a jezsuiták a könnyek jelentőségéről és funkciójáról, és milyen kategóriákba rendezték őket. Ezeknek a szövegeknek az esetében az érzelmi és a textuális közösség túlmutat a Jézus Társaságába tartozók körén, mivel egyháziak és laikusok körében is népszerű, több kiadást megért nyomtatott munkákról van szó. A második részben elsősorban kéziratban maradt, a rend belső használatára készített missziós beszámolók alapján igyekszünk válaszolni a fentebb feltett kérdésekre.

I. Ismeretes, hogy Loyolai Ignác lelki életének, kegyességi gyakorlatának gyakori kísérői voltak a könnyek. Kevésbé ismert viszont az, hogy Ignác milyen jelentések hordozóiként tekintett rájuk. A Rendalkotmány megírása során lelki feljegyzéseket készített, amelyek a jezsuita hagyományban a lelki napló elnevezést kapták.⁶ Ennek tanúsága szerint Ignác, miközben könnyezett, szinte mindig áhítatot és/vagy belső hevületet, belső indításokat érzett. A könnyek Isten jelei voltak számára, melyek arról tájékoztatták, hogy helyes döntést hozott a Rendalkotmányra vonatkozóan,⁷ visszakapta kegyelmi állapotát,⁸ vagy éppen Isten közelségét és szeretetét bizonyították

---

Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries. Princeton, 1983.

- ⁵ A missziós prédikációk jellegzetességeiről és a penitenciális népmissziók scenográfiájáról ld. elsősorban: MAJORANA, BERNADETTE: Lo pseudo-Segneri e il Teatro celeste: due tracce secentesche. In: *Teatro e storia*, 1994/16. 357–388. p.; UÓ: Elementi drammatici della predicazione missionaria. Osservazioni su un caso gesuitico tra XVII e XVIII secolo. In: *Predicazione in Italia dopo il Concilio di Trento tra Cinquecento e Settecento*. A cura di: Martina, Giacomo – Dovere, Ugo. Roma, 1996. 127–152. p.; UÓ: Missionarius/Concionator, note sulla predicazione dei gesuiti nelle campagne. (XVII–XVIII secolo) In: *Aevum*, 1999/3. 807–829. p.; UÓ: Le missioni popolari dei gesuiti italiani nel XVII secolo. Il teatro della compassione. In: *Les missions intérieures en France et en Italie du XVIe siècle au XXe siècle*. Éd.: Sorrel, Christian – Meyer, Frédéric. Chambéry, 2001. 87–102. p. Ld. még: SZÁRAZ ORSOLYA: Pokoli színház: Az elrettentés eszközei és módszerei a jezsuita penitenciális népmissziókban. In: *Menny és pokol a barokk kori ember életében*. Szerk.: Báthory Orsolya. Bp., 2014. 339–353. p.
- ⁶ LOYOLAI SZENT IGNÁC: Lelki följegyzések. Ford.: Kardos Klára. Ford. jav., ell.: Tóth Éva – Nemeshegyi Péter. In: *Jezsuiták Szent Ignác nyomdokain. Hármás jezsuita jubileum*. Szerk.: Szabó Ferenc – Bartók Tibor. Bp., 2006. 27–69. p.
- ⁷ Uo., 30. p.
- ⁸ Uo., 32. p.

neki.⁹ Ugyanakkor kifejezték az imádkozó Ignác Isten iránt érzett háláját,¹⁰ valamint kéréseit közvetítették felé.¹¹ A vallásos megismerésben is szerepet játszottak, a megvilágosodás kísérői voltak, az ily módon megszerzett tudást pedig Ignác többre értékelte az értelmi megfontolás révén megszerezhetőnél.¹²

Loyolai Ignác életrajzaiban, a lelki napló nyomán, fontos jellemzővé, szentségre utaló jellé vált a gyakori és bőséges sírás,¹³ amely hagiografikus elemként számos későbbi jezsuita életrajzban is megjelent.¹⁴ Xavéri Ferenc majdnem elvesztette szeme világát a sok sírás miatt,¹⁵ Gonzaga Alajos a ruháit és az egész szobát átáztatta könnyeivel.¹⁶ De nemcsak az Európaszerte jól ismert jezsuiták kiváltsága volt a könnyek adománya, hanem a kevésbé ismerteké is: a szicíliai Francesco Gaetano szemeiből mások jelenlétében csendesen folydogáltak a könnyek, ha pedig egyedül volt, zokogott és sóhajtozott is;¹⁷ a szintén szicíliai, misszionárius Luigi La Nuza szinte mindig sírt, ima, misecelebrálás és prédikáció közben is;¹⁸ a nápolyi kollégiumban tanító Bernardo Colnago esetében az életrajzíró pedig egy egész fejezetet szentelt ezen adomány leírásának.¹⁹

Ezek a szövegek nemcsak a rendtagok, hanem a laikus olvasók számára is épületes olvasmányként szolgáltak, azaz számukra is mintaként kínálták föl a sírást. Ahogyan azt Karant-Nunn megállapítja a kora újkori katolicizmusról, a krisztusi passióval való érzelmi azonosulás lehetősége kapcsán: az affektív kegyesség – s ezen belül a sírás is, tehetjük hozzá – ekkor már nem csupán a szerzetesek és a hozzájuk közel álló laikusok kiváltsága volt, mint a középkorban.²⁰

A sírás többféle vallásos műfajban tematizálódott a korban. Piatti alapos tanulmányából tudjuk, hogy a trienti zsinatot követően, a 16. század utolsó évtizedeitől kezdve az olasz nyelvű vallásos költészetben a sírás to-

⁹ Uo., 34. p.

¹⁰ Uo., 31. p.

¹¹ Uo., 35. p.

¹² Uo., 39. p.

¹³ Vö. RIBADENERA, PIETRO [RIBADENEIRA, PEDRO]: Vita del p. Ignatio Loiola. Trad.: Giolito de' Ferrari, Giovanni. Venetia, 1586. passim; BARTOLI, DANIELLO: Della vita e dell'istituto di S. Ignatio fondatore della Compagnia di Giesu. Editione seconda accresciuta dall'autore. Roma, 1659. passim.

¹⁴ A könnyek adományáról mint a szentség egyik jeléről a középkorban ld.: NAGY, PIROSKA: Le don des larmes au Moyen Âge. Un instrument spirituel en quête d'institution. (Ve-XIIIe siècle.) Paris, 2000.

¹⁵ MASSEI, GIUSEPPE: Vita di S. Francesco Saverio apostolo dell'Indie della Compagnia di Giesù. Roma, 1682. (2. kiad.) 144. p.

¹⁶ CEPARI, VIRGILIO: Vita del B. Luigi Gonzaga della Compagnia di Giesù. Padova, 1612. 34. p.

¹⁷ GAETANO, ALFONSO: Vita di Francesco Gaetano della Comp. di Giesù. Palermo–Bologna, 1649. 236. p.

¹⁸ FRAZZETTA, MICHELE: Vita, e virtù del venerabile servo di Dio, P. Luigi La Nusa della Compagnia di Giesù. Palermo, 1677. (továbbiakban: FRAZZETTA, 1677.) 149–150. p.

¹⁹ FINICHIARO, LORENZO: Le attioni ed opere meravigliose del P. Bernardo Colnago della Compagnia di Giesu. Palermo, 1653. 74–80. p.

²⁰ KARANT-NUNN, SUSAN C.: The Reformation of Feeling. Shaping the Religious Emotions in Early Modern Germany. New York, 2010. 60. p.

posza igen hangsúlyosan jelent meg, gazdag *Lacrime*-irodalmat hozva létre.²¹

A jezsuiták viszonyát a síráshoz nagymértékben meghatározta az ignáci lelkeség, de – Imorde tanulmánya szerint – a könnyek középkori teológiai hagyománya a Collegio Romano neoskolasztikus teológusainak köszönhetően vált a 16–17. századi teológia részévé.²² Egységes jezsuita teológiai tanítás azonban nem alakult ki, a könnyek devócióban és pasztorációban betöltött szerepéről sok tekintetben hasonló, de többféle nézet élt egymás mellett.

Ismert, hogy a 17. századi hitszónoklatban a három szónoki feladat közül egyre inkább a „movere” került vezető helyre. A prédikáció egyik célja a sírás lett, melyet a prédikátor az affektivitás eszközeinek használatával ért el.²³ A hitszónok erényévé vált az a képesség, hogy sírásra tudja indítani a hallgatóságot. A már említett Luigi La Nuza beszédéről például, életrajza szerint, mindig mindenki szívében megbánással és könnyes szemmel távozott,²⁴ és a hasonló példák sora hosszan folytatható lenne.

A sírás mint prédikációs téma is jelen volt a korban. Luigi Giuglaris a könnyek szükségességéről és hasznáról igyekezett meggyőzni hallgatóságát, s erről értekezve a következő választást kínálta fel számukra: „Bűnösök, bűnösök, térjetelek észhez, vagy sírni, vagy elveszni kell.”²⁵ Portugál rendtársa, António Vieira arra építette fel beszédét, hogy a szem az egyetlen olyan érzékszerv, amely kétféle képességgel rendelkezik: képes látni és képes sírni, azaz egyszerre forrása a bűnnek és a bűnbánatnak.²⁶

Egyes jezsuiták azonban csak korlátozással és kiegészítéssel fogadták el Jeromos sokat idézett kijelentését („lacrymae auditorum laudes tuae sint”), és bizonyos veszélyekre figyelmeztettek a sírás kapcsán. Giulio Mazarini 1579-ben Carlo Borromeóval is szembekerült, utóbbi ugyanis azt vallotta, hogy az a prédikátor, aki nem képes könnyekre fakasztani a hallgatóságot, nem teljesítette küldetését. A milánói bíboros-érsek Mazarini ellen indított inkvizíciós vizsgálata során tett vallomásaiban a vádlott elismerte, hogy a passió-prédikációja előtt azt mondta az asszonyoknak, hogy bensőleg (interiormente) hallgassák a beszédét, és ha csak sírni jöttek,

²¹ PIATTI, ANGELO ALBERTO: «E l'uom pietà da Dio, piangendo, impari». *Lacrime e pianto nelle rime sacre dell'età del Tasso*. In: *Rime sacre tra Cinquecento e Seicento*. A cura di: Doglio, Maria Luisa – Delcorno, Carlo. Bologna, 2007. 53–106. p., 53–55. p. Anglia vonatkozásában és a vallásos szomorúság kontextusában, de ugyancsak költői műveket elemezve foglalkozik a könnyekkel: KUCHAR, GARY: *The Poetry of Religious Sorrow in Early Modern England*. Cambridge – New York, 2008.

²² IMORDE, JOSEPH: *Tasting God. The Sweetness of Crying in the Counter-Reformation*. In: *Religion and the Senses in Early Modern Europe*. Ed.: Boer, Wietse de – Göttler, Christine. Leiden–Boston, 2012. 257–269. p. (továbbiakban: IMORDE, 2012.) 258. p.

²³ VÖ. ARDISSINO, ERMINIA: *Il barocco e il sacro. La predicazione del teatino Paolo Aresi tra letteratura, immagini e scienza*. Città del Vaticano, 2001. 74–81. p.; TASI RÉKA: *Az isteni szó barokk sáfárai*. Debrecen, 2009. 142–187. p.

²⁴ FRAZZETTA, 1677. 35. p.

²⁵ „Peccatori, peccatori, disingannatevi, ò piangere, ò perire bisogna.” GIUGLARIS, LUIGI: *Quaresimale*. Milano, 1669. 212–224. p., 221. p. (Amennyiben azt külön nem jelzem, itt és a továbbiakban az idézeteket a saját fordításomban közlöm.)

²⁶ VIEIRA, ANTONIO [ANTÓNIO]: *Prediche*. Trad.: Adami, Annibale. Venetia, 1684. 174–184. p.

akkor menjenek másik prédikátorhoz.²⁷ Mazarini azonban valójában nem utasította el a sírást – ahogyan az 1615-ös művéből jól látszik –, sőt igen hasznosnak tartotta azt az akarat hajlítása szempontjából, de hangsúlyozta, hogy a hitszónoknak nem elég csak arra törekednie, hogy a hallgatóság sírjon, hanem többféle érzelmre is hatással kell lennie.²⁸ Kitért a színlelés kérdésére is, és kijelentette, hogy könnyeket színlelni nem méltó a hitszónokhoz, azt a színész teszi.²⁹ Ellenben a hitszónok bensőjében érzi, és külső jeleit adja azoknak az érzelmeknek, amelyeket a hallgatóságában fel akar ébreszteni.³⁰ A könnyeknek a szívbeli fájdalomtól kell születniük, a látható könnyek (sensibili lagrime) ugyanis mit sem érnek, ha nem a bensőből jönnek.³¹ Ennek megfelelően egy másik munkájában belső és külső bűnbánatról beszélt, utóbbi alatt értve az olyan külső megnyilvánulásokat, mint a könnyek, a sóhajok, a mortifikáció.³² Ezekről azonban azt tartotta, hogy nem mindig szükségesek, sőt ha túlzásba viszik őket, bűnbe vihetnek.

Ehhez igen hasonló nézeteket fogalmazott meg Luca Pinelli a bűnbánatról írt értekezése gyónásnak szentelt részében.³³ Pinelli különbséget tett a szem és a szív könnyei között (lacrimae de gli occhi corporali, lacrimae del cuore), és azt állította, hogy a megfelelő gyónáshoz az előbbiek hasznosak, de nem szükségesek. Ellenben a szív könnyei, amelyek alatt az elkövetett bűnök miatti fájdalmat és megbánást értette, jóval szükségesebbek. Szerinte a gyónás nem a testi könnyektől lesz fájdalmas és könnyes (dolorosa e lacrimabile), hanem a contritiótól, amely két dolgot jelent: fájdalmat, amiért a bűnös megbántotta Istent és erős elhatározást, hogy a jövőben nem teszi ezt meg még egyszer. A szívbeli érzelmek tehát elengedhetetlenek a megfelelő gyónáshoz és penitenciatartáshoz, de külső, testi megjelenítésük korántsem az. Ahogyan azt majd látni fogjuk, a penitenciális népmissziók ettől eltérő felfogáson alapultak.

A jezsuita meditációs, lelki gyakorlatos könyvek, lelki útmutatók között is találunk olyanokat, amelyek figyelmet szentelnek a sírásnak. Luis de la Puente az imádság vonatkozásában beszélt a könnyekről. A Biblia alapján bizonyította, hogy a könnyekkel kísért ima meghallgattatik.³⁴ Úgy tartotta,

²⁷ Mazarinit idézi: RURALE, FLAVIO: *I gesuiti a Milano. Religione e politica nel secondo Cinquecento*. Roma, 1992. 222. p. A Mazarini ellen indított eljárásokról: Uo., 217–281. p.

²⁸ MAZARINI, GIULIO: *Somma della vangelica osservanza. Ragionamenti sopra il sermonare del Signore. Parte I. Venetia, 1615.* (továbbiakban: MAZARINI, 1615.) *Ragionamento 46°*. 594–602. p., 595–597. p.

²⁹ A 17. századi angol lelkészek is a színészekhez kapcsolták és elítélték a színlelt sírást. Erről ld.: FAZAKAS GERGELY TAMÁS: *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet*. Debrecen, 2012. (továbbiakban: FAZAKAS, 2012.) 81. p. (A jegyzetekben további szakirodalommal.) Fazakas monográfiája és különösen annak II. fejezete (63–119. p.) fontos párhuzamot jelent kutatásunk számára, mivel az általunk is vizsgált 17. században, de protestáns körökben, imádságok és prédikációk alapján foglalkozik a sírással.

³⁰ MAZARINI, 1615. 597., 599–600. p.

³¹ MAZARINI, 1615. 596. p.

³² MAZARINI, GIULIO: *Cento discorsi [...]*. Roma, 1600. *Discorso 38°*. 516. p.

³³ PINELLI, LUCA: *Del sacramento della penitenza [...]*. Venetia, 1604. 111–112. p.

³⁴ PONTE, LODOVICO [PUENTE, LUIS DE LA]: *Guida spirituale*. Trad.: Sperelli, Alessandro. Roma, 1628. 253–265. p.

hogy a könnyek önmagukban semlegesek, az ember használhatja őket jól és rosszul is. Szerinte a sírásra való hajlam alkati adottság is, amely kedvez a kegyességgyakorlásnak, de önmagában semmit sem jelent, mert a jók és a gonoszok egyaránt rendelkezhetnek vele. Figyelmeztetett rá, hogy vannak ördögtől származó könnyek is, amikor álszentségből és színlelésből, gonosz és hiú okokból sír az ember.

A könnyeknek, Nagy Szent Gergely nyomán, két fajtáját különböztette meg: az egyik a szeretetből és az isteni, mennyei dolgok megfontolásából, a másik a félelemből, a szomorúságból és a bennünk és körülöttünk lévő nyomorúságok megfontolásából születik. A könnyek öt forrását jelölte meg, amelyek szerinte megfelelnek Krisztus öt sebének.³⁵ Az olvasónak bibliai mintákat kínált fel: Dávidot, Mária Magdolnát, Pétert és Szűz Máriát, ugyanakkor rámutatott a sírásban rejlő veszélyekre is. Johannes Climacus 7. gradusára hivatkozva³⁶ óvott a túlzásba vitt sírástól és mortifikációtól, amelyekről kiszárad a szív, valamint az elbizakodottságtól, amely a könnyek adományával rendelkezőkben ébredhet. Könnyen előfordulhat ugyanis, hogy ezek lenéznek a sírni nem tudókat, az ördög pedig szívesen kihasználja ezt, s arra biztatja őket, hogy nyilvánosan sírjanak.

Bartolomeo Ricci meditációra oktató művében szintén óvatosságra intette olvasóit.³⁷ Az ő könny-tipológiájában négy kategória szerepelt: a természetesek (*lacrimae naturali*) és a lelkiek (*lacrimae spirituali*), utóbbiakon belül pedig a jók (*buone*) és a rosszak (*male*). A természetes könnyek mellé nála is a testnedvek mennyiségétől és arányától függ, és ezek elsősorban a nőkre és a nőies férfiakra jellemzőek. A jó lelki könnyeknek a három útnak megfelelően (*via purgativa, illuminativa, unitiva*) három forrását jelölte meg. Attól függően, hogy ki melyiken jár, sirathatja saját és más bűneit, mások nyomorúságát és szenvedéseit, és tökéletesként hullathat édes örömkönnyeket. A rossz könnyeknek az ördög az oka, aki miatt – többek között – hiúságból sír az ember, azért, hogy más is lássa a sírását. Ezért Ricci a következő tanácsot fogalmazta meg az elmélkedést végző számára:

„Emlékezz tehát, hogy ez az idő az imádságé és nem a sírásé. Nem tagadom azonban, hogy néhány könnycseppet, amikor azok spontán jönnek, ne kellene megfogni; mivel az Anyaszentegyház beletette a misekönyvbe a könnyek adományáért mondott könyörgést: de vigyázz, hogy utána azonnal folytatd az elmélkedésedet.”³⁸

³⁵ Egyik elmélkedésében, amely a „boldogok, akik sírnak, mert ők megvigasztaltatnak” bibliai passzusra épül, ötféle könnyről beszél, ezek részben megfeleltethetőek az öt forrásnak. PONTE, LODOVICO [PUENTE, LUIS DE LA]: *Meditazioni*. Parte terza. Trad.: Braccini, Giulio Cesare. Roma, 1620. 107–108. p.

³⁶ Vö. LÉTRÁS SZENT JÁNOS: *Mennyekbe vezető létra*. Ford.: Árkossy Miklós. Átdolg. kiad. Nyíregyháza, 2014. (továbbiakban: LÉTRÁS SZENT JÁNOS, 2014.) 75–84. p.

³⁷ RICCI, BARTOLOMEO: *Instruzione di meditare*. Roma, 1600. 534–538. p.

³⁸ Uo., 537. p.: „Ricordati tu dunque, che quel tempo è stato destinato per orare, e non per piangere. Non niego però, che quattro lacrimucce, quando vengono spontaneamente, non le debbia pigliare; poiche la Santa Chiesa hà fatto nel Messale l'oratione *pro Petitione lacrymarum*: ma avverti di seguir tosto la tua Meditatione.”

Az eddigi munkákban az édes és örömteli könnyek csak a lelki élet magasabb fokaira jutottak kiváltsága volt, Cesare Alucci szerint viszont a könnyes bűnbánatban mindig jelen van a várható lelki öröm érzése is.³⁹ Csoportosításai a már említett Nagy Szent Gergelyt és Francisco de Toledót követik, utóbbi a Szentírásban hétféle lelki könny jelenlétét regisztrálta.⁴⁰ Alucci kétszer is említi a könnyek bűnbánati jelként értelmezhetőségét, de megfogalmazása arra utal, hogy a szívben jelentkező *contritio* és a szemekben megjelenő könnyek közötti kapcsolat nem mindig következményes és kizárólagos, hanem inkább csak valószínű.⁴¹

Amint azt a fenti példák mutatják, a 17. századi jezsuiták többféle műfajban, hosszabb vagy rövidebb terjedelemben foglalkoztak a sírással, de a kérdés szisztematikus kifejtésére 1617-ig nem került sor. Ekkor jelent meg Roberto Bellarmino *De gemitu columbae, sive De bono lacrymarum* című munkája, amelynek népszerűségét jelzi, hogy a 17. század folyamán hét nyelven, legalább negyvenegy kiadásban jelent meg, sőt még lutheránus parafrázisa is készült.⁴²

Bellarmino címmagyarázatában a harcoló egyházat, amelynek a Jézus Társasága is része, a síró galambbal azonosította. Célját abban jelölte meg, hogy „felébressze a keresztény híveket és arra ösztönözze őket, hogy megízleljék a lelki könnyek édes és ízletes jóságát”,⁴³ műve azonban – az ajánlás szerint – rendtársainak, tartalma alapján pedig az egyháziaknak szól.

A könnyek három fajtáját különítette el: a természeteseket (naturali), az ártalmasokat (perniciose) és az üdvöseket (salutifere).⁴⁴ A természetes könnyek önmagukban se nem jók, se nem rosszak, világi szerencsétlenségek okozzák őket. Az ártalmasok bűnökből, úgymint ravaszság, álszentség, szimuláció származnak. Az üdvösek a Szentlélektől erednek, s egyrészt lehetnek a gyűlölet és a fájdalom jelei, amelyeket a bűnös a bűnök iránt és miatt érez, másrészt a szereteté, a lelki öröme, az Istenhez vágyódásé. Művében csak ezekről kívánt szólni.

A három könyvből, azokon belül pedig tizenkét-tizenkét fejezetből álló mű további részeiben Bellarmino elsősorban a Bibliából, de patrisztikus és liturgikus szövegekből is vett gazdag példaanyaggal érvel az „üdvös” könnyek szükségessége mellett (1. könyv), majd sorra veszi a könnyek forrásait (2. könyv), végül a sírás gyümölcseiről, azaz a könnyek hasznairól értekezik

³⁹ ALUCCI, CESARE: Il legno della vita [...]. Roma, 1625. I. 55–66. p.

⁴⁰ Uo., 64. p.

⁴¹ Uo., 57–58. p.

⁴² AMATA, BIAGIO: Introduzione alla lettura. In: Bellarmino, Roberto: Scritti spirituali. (1615–1620) Coordinamento: Giustiniani, Pasquale. II. De gemitu columbae sive de bono lacrimarum l. III / Il gemito della colomba. Cioè l'utilità spirituale delle lacrime. Meditazioni in tre libri. Introd., trad. e note a cura di: Amata, Biagio. Brescia, 1997. 9–21. p. A műről összefoglalóan: MEZZADRI, LUIGI: Alle origini di un tema barocco il *De gemitu columbae* di san Roberto Bellarmino. In: Dopo Sisto V. La transizione al Barocco, 1590–1630. Roma, 1997. 61–82. p., 72–77. p.

⁴³ „svegliare, e d'incitare i fedeli Christiani à gustare il dolce, e saporito bene delle lagrime spirituali”. BELLARMINO, ROBERTO: Del gemito della colomba, ovvero Della utilità delle lagrime. Trad.: Cotoni, Tancredi. Roma, 1617. (továbbiakban: BELLARMINO, 1617.) 6. p.

⁴⁴ Uo., 14–15. p.

(3. könyv). A könnyek első három forrásaként megnevezett: bűnök, pokol és passió a penitenciális népmissziókban hangsúlyosan megjelenő témák. Erre később még kitértünk.

A fentiekben többféle műfajt reprezentáló jezsuita szerzőségű szövegeket vizsgáltunk meg. Ezek azt mutatják, hogy a 17. századi jezsuita lelkiségben a sírásnak nemcsak az individuális és magánjellegű (imádság, meditáció), hanem a közösségi és nyilvános alkalmával (prédikáció, processzió) is számoltak. Tanulmányunk második része ez utóbbiakkal foglalkozik.

II. Nagy Piroska tanulmányában a középkor végére teszi a sírás formalizálódásának és ritualizálódásának kezdetét, amelyet az egyház egyre erősödő kontrolligényével magyaráz.⁴⁵ A 17. századi jezsuita népmissziókban a sírás formalizált, ritualizált és kontrollált keretek között színre vitt nyilvános cselekvés volt, amelyet Ebersole nyomán érdemes lesz tágabb társadalmi kontextusban is megvizsgálni.⁴⁶ Christian 1982-es írásában számos olyan kora újkori spanyolországi vallásos alkalmat hozott fel példaként, amelyek során kollektív nyilvános sírásra került sor.⁴⁷ Úgy vélte, hogy ezekben az esetekben az alaposan megtervezett és kifejezetten a sírás kiváltására irányuló dramaturgia volt az, amely célt ért, ezért „provoked weeping”-nek nevezte a jelenséget.⁴⁸ Bár Christian példáiiban a szervezők gyakran a jezsuiták, a népmissziókat nem említi a szerző.

A továbbiakban az itáliai provinciákban tartott népmissziókról készített beszámolókat tesszük elemzés tárgyává. Ezek szerzői leggyakrabban maguk a missziót vezető atyák voltak, máskor viszont résztvevő megfigyelők, például helyi egyháziak.

A misszió egészét, és ezen belül a bűnbánat kifejezésének különböző módzatait szívesen mutatták be úgy, mint amelyek Istentől és a résztvevők buzgalmából erednek, és tagadták, hogy azokat a misszionáriusok bármilyen módon is befolyásolták volna.⁴⁹ Ennek megfelelően a sírásra is spontán érzelmi megnyilvánulásként tekintettek. A beszámolók alapján azonban világosan látszik, hogy a misszionáriusok szavakkal és példájukkal is imitációra ösztönöztek,⁵⁰ és egyértelmű útmutatással szolgáltak arra nézve, hogy a résztvevőknek mit kell tenniük.⁵¹

⁴⁵ NAGY, PIROSKA: Religious Weeping as Ritual in the Medieval West. In: *Ritual in Its Own Right*. Ed.: Handelman, Don –Lindquist, Galina. New York – Oxford, 2005. 119–137. p., 131–133. p.

⁴⁶ EBERSOLE, GARY L.: The Function of Ritual Weeping Revisited. *Affective Expression and Moral Discourse*. In: *History of Religions*, 2000/3. 211–246. p., 213–214. p.

⁴⁷ CHRISTIAN, WILLIAM A. JR.: Provoked Religious Weeping in Early Modern Spain. In: *Religious Organization and Religious Experience*. Ed.: Davis, John. London, 1982. (továbbiakban: CHRISTIAN, 1982.) 97–114. p.

⁴⁸ Uo., 100. p.

⁴⁹ Ld. erről pl. a misszionárius Paolo Segneri egyik levelét: SEGNERI, PAOLO: *Opere*, IX. *Lettere*. Frammenti. A cura di: Morano, Vincenzo. Napoli, 1857. (továbbiakban: SEGNERI, 1857.) 21. p.

⁵⁰ Ld. pl.: „i Padri della Compagnia precedendo gl'altri, non solo con le parole, ma con l'esempio, le lagrime, i sospiri, i gridi, & atti di contrizione, e schiaffi, che si davano in faccia non contentandosi della disciplina sola, facevano parere quel loco la carcere de' penitenti di S. Gio. Climaco.” *Missione fatta a 4. d'ottobre nella Chiesa di S. Nicola*

A nyilvános sírásnak azonban nem csak az volt a funkciója, hogy ez a látvány másokat is könnyekre indítsa. Számos példa igazolja, hogy ez a törekvés arra a meggyőződésre épült, hogy a külső testi és más érzékelhető jelek nyilvánvaló, félreértelmezhetetlen módon utalnak bizonyos belső érzelmek, lelkiállapotok jelenlétére. Ezért a külső és a belső bűnbánat elszakíthatatlan egymástól: „a külső és a belső penitencia rendszerint édes-testvérei egymásnak, mint ahogyan a belső jó egészség egészséges színt kölcsönöz az arcnak, és ebből következtethetünk a jó belső állapotra”⁵² – jegyzi meg az egyik beszámoló írója.

Ugyanezt a nézetet ültette át a gyakorlatba az a misszionárius, aki a templomba lépve

„utasítást adott, hogy énekeljék el a Miserere első sorát, amit szép és igen siralmas hangon meg is tettek, majd egy magasabb helyen, ahol mindenki látta, először bemutatta Ninive példáján a bűnbánat szükségességét, és mivel a külsőnek meg kell egyeznie a szív bensőjével, megszórta a fejét azzal a hamuval [amit korábban behoztak egy tálban], és kötelet tett a nyakába, majd a maradék hamut elkezdte szétszórni a templomban, amelyre mindenki értékes ereklyeként áhítozott, még a tekintélyesebb személyek is előre mentek, hogy az ő ruhájukra is kerüljön belőle, és eközben *nem lehetett más szavakat hallani, csak azt, hogy hamu, penitencia, irgalom, amelyeket igen keserű sírás kísért, ami azt bizonyította, hogy nemcsak külső formaságból, hanem igazán töredelmes lélekből mondják azokat*”.⁵³

Maggiore, M.DC.XI.II. Napoli, 1643. (továbbiakban: Missione Napoli, 1643.) 18. p. („A Jézus Társasága páterei elől jártak nemcsak szavaikkal, de példájukkal is, könnyeikkel, sóhajaikkal, kiáltásaikkal és a bánat felindításával, és pofonjaikkal, amelyeket saját arcukra mértek, nem elégedvén meg csak a flagellummal, Johannes Climacus bűnbánóinak börtönévé változtatták a helyet.”)

⁵¹ Ld. pl.: „dopo preso il Ssmo in mano un P. della Comp.na di nuovo eccitando il Popolo a' chieder misericordia con le lacrime agl'occhi diede la santa bened.ne, che il Sig.re confirmò ne cuori di tutti con fiumi d[i] lacrime”. Archivum Romanum Societatis Iesu (továbbiakban: ARSI.), Neap. 76, II. 337. („miután a Jézus Társaságába tartozó egyik atya a kezébe vette az Oltáriszentséget, újra arra buzdította a népet, hogy könyörögjenek irgalomért, majd könnyes szemmel szent áldást adott, amelyet az Úr mindenki szívében könnyfolyamokkal erősített meg”) – A forrásszövegek átírásakor betűhűségre törekedtünk. Ahol arra szükség volt, különbséget tettünk v és u között. Ezen kívül a mondatzáró pontok utáni kis kezdőbetűk helyett nagy kezdőbetűket használtunk.

⁵² „la penitenza interna et esterna sogliono ordinariam.te esser sorelle, come la buona salute di dentro fà che si mantenghi il sano color nel volto. E da questo si argomenta la buona dispositione interna”. ARSI. Neap. 74a, fasc. 2. 196v.

⁵³ „diede ordine, che s'intonasse il primo versetto del Miserere, che fù cantato da buona musica in tono assai flebile, ed egli in un luogo sollevato a' vista di tutto il popolo, havendo prima esposta con l'esempio di Ninive la necessità della penitenza, e come l'esterna doveva haver corrispondenza con l'interna del cuore, aspersosi con quelle ceneri l capo, e postosi un capestro al collo si diede a' sparger per la Chiesa la cenere rimasta, che veniva ambita da tutti come pretiosa reliquia, facendosi avanti anche persone più qualificate, perche ne rimanessero aspersi li loro vestimenti, e in tanto non si sentivano altre voci, che cenere, penitenza, misericordia, quali accompagnate da un amarissimo pianto dimostravano non esser detto per cerimonia, ma con

A kiáltások, a könnyek, a zokogás, a sóhajok, a mortifikáció, a bűnbánati öltözet „a lélek belső hevületének”⁵⁴, „a bűnbánó szívnek”⁵⁵, „a lélek belső megrendülésének”⁵⁶ a bizonyítékai voltak, amelyeket mindenkinek látnia kellett:⁵⁷ „nem lehetett megfékezni a rohamot, mindenki egymással versengve az emelvényre akart feljutni, és térden állva, sírva, összekulcsolt kézzel, földre szegezett tekintettel akarták magukat nyilvánosan vádolni, mivel úgy tűnt számukra, hogy nem tesznek eleget [a bűnvallásnak], ha az egész nép nem látja őket ott azon a helyen.”⁵⁸ A bűnbánatot kifejező testi jeleket színre kellett vinni, a színlelés veszélyéről és lehetőségéről azonban a források szerzői hallgatnak.

---

animo veram, te contrito”. ARSI. Rom. 132, II, (1654, Sora), 522 (Kiem. tölem. – Sz. O.) Ugyanígy egy másik helyen: „finiva sempre la predica con dirottissime lagrime, e voci di misericordia, e di perdono, non dette per cerimonia, ma che veramente si sentiva e si vedeva che venivan dal Cuore”. ARSI. Rom. 181, II. (1698, Loreto), 487v. („a prédikáció mindig hatalmas zokogással ért véget, irgalomért és a bocsánatért esedeztek, amelyeket nemcsak úgy mondtak, hanem hallani és látni lehetett, hogy a szívből jönnek”).

- ⁵⁴ „[un cittadino facultoso] spinto da interno fervore di spirito, di cui davan buon testimonio le perpetue, & affettuose sue lagrime”. PAOLUCCI, SCIPIONE: Missioni de Padri della Compagnia di Giesu nel Regno di Napoli. Napoli, 1651. (továbbiakban: PAOLUCCI, 1651.) 38. p. („egy tehetős polgár] belső lelki hevülettől hajtva, melynek tanúbizonyságai voltak el nem apadó és érzelmes könnyei”).
- ⁵⁵ „nella esterna mutatione, che facevano i loro corpi d’habiti sfoggiati in penitenti, rappresentavano l’interna de’ cuori”. ELIA, GIOVANNI BATTISTA DI: Relatione di una missione fatta da due Rever. Padri della Compagnia di Giesù, Nella Città di Bitonto del Regno di Napoli, nell’Anno M. D C. X L V I. Trani, 1646. (továbbiakban: ELIA, 1646.) 7–8. p. („a külső változásban, amelynek köszönhetően pompázatos ruháikból bűnbánati öltözet lett, a szív bensőjét mutatták meg”); „dimostranze d’un cuor penitito”. BARTOLINI, LODOVICO: Relatione delle Missioni fatte su le Montagne di Modona dalli Molto RR. PP. Paolo Segneri, e Gio: Pietro Pinamonti della Compagnia di Giesù l’anno 1672. Modena, 1673. (továbbiakban: BARTOLINI, 1673.) 10. p. („egy bűnbánó szív külső megnyilvánulásai”). A beszámoló átírata elérhető: Online: <https://sites.google.com/site/raimondomontecuccoli/> – Tracce del passato / Panoramica storica del Frignano per temi / Storia e storiografia del Frignano / Storia del Frignano di Venceslao Santi. VII. 1657-1714. – 2016. augusztus. (Mivel az eredeti lapszámokat nem adja meg az átíró, az idézett pdf-dokumentum lapszámaira hivatkozom.); „sentendo ciascuno realmente nel cuore quel che proferiva la bocca”. PAOLUCCI, 1651. 23. p. („mindenki valóban azt érezte a szívében, amit a szájával kimondott”).
- ⁵⁶ „si battevano con tal vehemenza, e con tante lagrime, che ben dimostravano la commotione interna dell’animo”. ARSI. Rom. 132, II, (1654, Sora), 517v. („olyan hévvel ütötték magukat és annyi könnyet ontottak, hogy ezzel alapos bizonyosságát adták a lélek belső megrendülésének”).
- ⁵⁷ VIII. Kelemen pápa nyilvánosan hullatott könnyeinek szándékoltságáról ld.: IMORDE, 2012.
- ⁵⁸ „non fu possibile rattenere l’impeto che tutti facevano a gara, di salire su il Palco, e genuflessi, e piangenti, con le mani accoppiate, e con il volto in terra accusarsi publicam.^{te} parendo loro di non sodisfare, se non si facevano vedere da quel posto à tutto il popolo”. ARSI. Rom. 181, I, (1670, Diocesi di Pisa), 265v.

Azonban – ahogyan azt a következő, nem a sírás vonatkozásában írott szövegrészlet mutatja – a penitenciális népmissziókkal kapcsolatba kerülők nem mindegyike értett egyet a külső és a belső ilyenfajta összekapcsolásával. Egy pap ellenségei miatt elveszítette testvérét, s bár szívében megbocsátott nekik, nem volt hajlandó szóba állni velük, mondván „csak a szív bocsánatára van kötelezve, amit már megtett; minden más külsődleges megnyilatkozást feleslegesnek ítélte”.⁵⁹ Okfejtését a beszámoló szerzője tökéletlennek, sőt veszélyesnek találta, amit azzal magyarázott, hogy „magatartásunkban a külső és a belső közötti kapcsolat túlságosan is meghatározó, azok csak nagy nehézségek árán és igen ritka alkalmakkor léteznek egymástól elválasztva”.⁶⁰

Másutt a missziós módszert bírálók azt a kérdést tették fel, hogy ha a valódi bűnbánatnak a szívből kell jönnie, akkor mi szükség ezekre a külsőségekre.⁶¹ A szerző válaszában szerepüket úgy foglalta össze, hogy ezek „többnyire a szívbéli mortifikáció hatásai és olykor az okai is”.⁶² Ha pedig a külsődleges megnyilvánulások okok is lehetnek, akkor ez azt jelenti, hogy képesek fájdalmat ébreszteni a szívben, azaz nem csak egyszerűen jelként működnek.⁶³

A népmissziókra vonatkozó források alapján jól látszik, hogy a jezsuiták a külső és a belső között szoros, egymásról informáló és egymásra kölcsönösen ható kapcsolatot tételtek fel, azonban hamis érzelmekről és a külsődleges jelek szimulációjáról nem tettek említést. A könnyek a megtérés egyértelmű jelei voltak számukra, ezért tartották olyan fontosnak, hogy a népmisszió résztvevői sírjanak.

Eddigi kutatásaink során egyetlen olyan szöveggel találkoztunk, amely arra utal, hogy a misszionáriusok a könnyek minőségére is ügyeltek. Egy, a Nápolyi Királyság területén lezajlott misszióban a püspök és a hívek együtt síratták a leégett templomot. Könnyeik a misszionárius számára természetes, a szemek gyengesége („tenerezza de gli occhi”) okán hullajtott könnyek voltak, ezért beszédet mondott, hogy hatékonyabb compassióra indítsa a szíveket („muovere à più efficace compassione i lor cuori”),⁶⁴ azaz a világi veszteség miatti sírást megtöltötte lelki tartalommal. A misszionárius a testi könnyek jelenlétét önmagában elégtelennek tartotta, spirituális érté-

⁵⁹ „di non esser'obligato, che ad un perdono di cuore; che tale già l'havea conceduto; ogni altra estrinseca dimostrazione giudicava superflua”. PAOLUCCI, 1651. 128. p.

⁶⁰ „troppo è intrinseca la connessione trà l' esterno, e l'interno nostro portamento, ne senza gran difficoltà, e ben rare volte si trovano disuniti”. PAOLUCCI, 1651. 128. p.

⁶¹ PAOLUCCI, 1651. 207. p.

⁶² „per lo più sono effetto, e talvolta anche cagione della mortificatione del cuore”. PAOLUCCI, 1651. 209. p. Vö. a jezsuita Giulio Fazio [Fazio] egyháziaknak szóló, külső és belső mortifikáció kapcsán tett megállapításaival: *Trattato utilissimo della mortificatione delle nostre passioni, & affetti disordinati*. Roma, 1595. 170–178. p.

⁶³ Angliai példák alapján jelenti ki, hogy „bizonyos kora újkori értelmezések szerint a testi és nyelvi megnyilvánulások nemcsak a belső énség reprezentációinak tekinthetők, hanem a külsődleges gyakorlatok potenciálisan át is formálhatják az ént” (kiem. az eredetiben). FAZAKAS, 2012. 82–84. p. Ennek a protestáns közegben bizonyíthatóan létező nézetnek, a fenti idézetünket leszámítva, mindeddig nem találtuk nyomát a jezsuita missziókra vonatkozó anyagokban.

⁶⁴ PAOLUCCI, 1651. 262. p.

küket pedig forrásuk miatt megkérdőjelezhetőnek, ezért szavaival módosította a belsőt, s ezáltal a könnyek típusát is.

III. A 17. századi itáliai népmisziókról küldött beszámolók alapján négy olyan eseményt említhetünk, amelyek a bőséges sírás miatt részletesebb bemutatást kívánnak meg. Ezekről maguk a szerzők is gyakran megjegyzik, hogy általában nagy sírás kíséri őket.⁶⁵

Az első ilyen az éjszaka tartott penitenciális körmenet. A processziók témái megegyeznek a Bellarmino által a könnyek első három forrásaként megnevezettekkel, melyek a bűnök, a passió és a pokol. Antonio Balducci misziókra vonatkozó tudnivalókat és tanácsokat összegző írása szerint az első alkalommal bűnbánati ruhában, a *Misererét* énekelve haladt a menet, a második alkalommal egy koporsóban vitték Krisztus képmását és a *Stabat Mater*t énekeltek, végül a harmadikban a misszionárius a poklóról mondott prédikációt, miközben időnként egy elkárhozott lélek képét mutatta fel a hallgatóságnak.⁶⁶ A Nápolyi Királyságban lezajlott misziókról tájékoztató Scipione Paolucci szerint ezeknek a témáknak (halál, utolsó ítélet, pokol, a halálos bűn súlyossága és az általa okozott károk) az volt a feladata, hogy felkészítsék a lelkeket a bűnbánatra.⁶⁷

A népmisziókban a szívbeli megbánás, töredelem és fájdalom többféle külső jelen keresztül vált láthatóvá. A résztvevők zsákruhát öltöttek, töviskoronát tettek a fejükre, a passió jelvényeit viselték és egyéb mortifikációra alkalmas eszközöket vittek, megszórták magukat hamuval, megtépték a hajukat stb. Karjukat és tekintetüket az égre emelték, zokogtak, sóhajtoztak, könnyöretért esedeztek. A misszionárius öltözéke is mindig jelentést hordozott, mely alkalmazkodott a miszió egyes részeihez: a karing és a stóla az öröm jelei, míg a kötél és a töviskorona a bűnbánaté voltak.⁶⁸

A körmeneteket mindig tervezés és szervező munka készítette elő,⁶⁹ a sírás tehát egy nagyobb, megtervezett, formalizált és kontrollált esemény része volt. Christian a kora újkori Spanyolországra vonatkozóan állapította meg, hogy „a sírásra úgy tekintettek, mint valamire, ami megtanulható”.⁷⁰ Az itáliai népmisziókban találunk utalást arra, hogy ez a tanulás nemcsak abban merült ki, hogy a résztvevők öntudatlanul imitálták a misszionáriust, hanem olykor tudatos tevékenység is volt. Egy 1654-es miszióról olvassuk, hogy egyesek a körmenetről „hazaérve feljegyezték egy kis könyvbe

⁶⁵ Ld. pl.: *Avvertimenti a chi desidera impiegarsi nelle missioni del V. P. Antonio Balducci d. C. d. G.* – ARSI. Rom 184, II, P. Antonius Balducci, *Missiones et Epistolae* (1670–1717), 476–497v., 492v.; *Pratica delle missioni del Padre Paolo Segneri della Compagnia di Gesù, predicatore pontificio, [...]. Venezia, 1714.* (továbbiakban: *Pratica delle missioni. 1714.*) 13. p.

⁶⁶ ARSI. Rom 184, II, 490–490v.

⁶⁷ PAOLUCCI, 1651. 22. p.

⁶⁸ Vö. ARSI. Rom. 181, I, (1664, Gubbio), 195–195v.; ARSI. Rom 184, II, 494–494v.

⁶⁹ Vö. ARSI. Rom. 184, II, 488–491.; *Pratica delle missioni. 1714.* 12–13. p.

⁷⁰ „Similarly in early modern Spain, weeping was considered something that people could learn how to do, in the course of exciting their emotions.” CHRISTIAN, 1982. 97. p.

azokat a dolgokat, amelyektől úgy érezték, a leginkább megindultak, és aztán egy másik alkalommal beszélgettek azokról a jezsuita atyával”.⁷¹

A bűnbánati sírás kapcsán olykor a nemi szerepekkel és a társadalmi hierarchiával összefüggő kérdések is megjelennek a forrásokban. A szerzők szívesen ismétlik, hogy nemcsak nők, de nagyon sok, mindenféle korú, társadalmi állású férfi is részt vett a penitenciatartásban, és ennek során ők is sírtak.⁷² Többször felmerül a kérdés, hogy a nők részt vehetnek-e a körmeneteken és a flagellációban. Baldinucci azt javasolta, hogy „megfelelő óvintézkedés mellett nagyon hasznos, ha a nők is részt vesznek a bűnbánati körmeneteken, mivel ők az elsők, akik szívbeli töredelemre indulnak, és példájukon a férfiak is könnyebben megindulnak”.⁷³ A traktátusokban többször emlegetett sírásra való természetes női hajlamot tehát a misszionáriusok felhasználták a férfiak megindítására. A flagellációtól viszont mindenhol eltolták őket, ezért gyakran amíg a férfiak a templomban, zárt ajtók mögött önostorozást végeztek, a nők kint könnyeikkel vették ki részüket a mortifikációból.

A népmisszió szakrális terében és idejében érvényes viselkedési elvárások olykor szembekerültek az egyes társadalmi csoportokra vonatkozó általános szabályokkal. A bűnbánatgyakorlás során ugyanis a résztvevőknek alázatot, engedelmességet, alávetettséget kellett mutatniuk, ami a magasabb társadalmi státuszúak esetében teljesen ellentétes volt a társadalmi gyakorlattal. Az ebből fakadó probléma megelőzésére a nápolyi provinciában lévő Bitontóban például megegyeztek a misszionáriussal, hogy csak egyetlen töviskoronát visznek a körmenetben a bűnbánat jeleként, azért, hogy ezzel elejét vegyék annak, hogy a résztvevők a misszió hevében olyasmire ragadtassák magukat, amit később társadalmi helyzetükhöz méltatlannak találnak.⁷⁴

Olykor a vidék és a város ellentétéként tematizálódott ez a probléma. A misszió bírálói ugyanis úgy vélték, hogy ez a módszer csak a hitetlenek és a tudatlan parasztok körében lehet hatékony, városi környezetben nem.⁷⁵ Erre utal egy cosenzai misszióról beszámoló jezsuita, amikor a következőket írja:

„Olyan nagy volt a megindulás, hogy senki sem szégyellt (ahogyan az elő szokott fordulni a nagy városokban, ahol a bűnösök ezt parasztokhoz illő dolognak tartják) hangosan bűnei miatt könyörületért és megbocsátásért kiáltani az Úrhoz.”⁷⁶

⁷¹ „altri arrivati a' casa notavano in un librettino quelle cose, dalle quali si erano sentiti più muovere, e poi tornavano in altro tempo a' conferirle col Padre.” ARSI. Rom. 132, II, (1654, Sora), 515.

⁷² PAOLUCCI, 1651. 23. p.

⁷³ „ma se si fanno con le sopradette cautele, è molto più utile che v'intervenghino: poiché essendo elle le prime a muoversi a compunzione, più facilmente gli uomini dal loro esempio si compungono”. ARSI. Rom 184, II, 491.

⁷⁴ ARSI. Neap. 76, I, (1695, Bitonto, Diocesi di Boccino e di Trivico), 307v.

⁷⁵ ARSI. Rom. 184, II, 478v.

⁷⁶ „vi fù tanto moto, che nessuno si vergogno (come altre volte si suole in città grandi da peccatori tenendosi per cose da popolaccio) di gridar con voce alta misericordia, e perdono a Dio de peccati.” ARSI. Neap. 74, (1645/1646?, Cosenza), 137v.

A sírás kapcsán pedig azt a társadalmi viselkedési szabályt kellett figyelmen kívül hagyniuk a misszió idejére a résztvevőknek, amely azt mondja, hogy nem illik nyilvánosan sírni. Ettől az előírástól – az alábbi idézet szerint – a misszió előrehaladtával, fokozatosan szabadultak meg:

„A sírás már általánossá vált, és a püspök úr mindennapos jelenléte a prédikációkon, amelyeket az őt látók épülésére gyakran meg is könnyezett, megszüntetett minden emberi illendőséget, mely szerint sírva nem szabad mutatkozni és minden természetes szégyenkezést emiatt.”⁷⁷

A felkeltett érzelmek szempontjából a bűnbánati körmenetekhez igen hasonló alkalmat jelentett az a lelkigyakorlat, amelyet „scuola di mortificazione”-ként emlegetnek a források. Ez azonban nem volt mindenhol része a népmisszióknak. Itt a résztvevők a körmenettől eltérően zárt környezetben végeztek önkínzást és önmegalázást. Az esemény menete és színhelye minden részletében előre megtervezett volt.⁷⁸ Az ezekről készített beszámolóknak a könnyek mellett rendre megjelenik egy másik testnedv, a vér.

A kettő összekapcsolása a passióra vezethető vissza. A jezsuita Domizio Piatti, Clairvaux-i Szent Bernátra hivatkozva, azt mondja, hogy Krisztus nemcsak a szeméből hullatott könnyekkel, hanem egész teste könnyeivel, azaz vért izzadva akarta lemosni az emberiség hatalmas bűneit.⁷⁹ Krisztus példája alapján elfogadott és a népmissziókban gyakran regisztrált az a bűnbánat-gyakorlási mód, amelyet az a capuai ifjú szemléltethet, aki egy éles kővel a mellkasát verte, amelyből bőségesen folyt a vér, miközben ugyanilyen bőséggel könny hullott a szeméből.⁸⁰

Bellarmino már említett művében a könny és a vér bűnöktől megtisztító funkcióját hasonlónak látta, és párhuzamot vont a könnyes bűnbánattartás és a mártírhálál között: „miképpen a mártír testét szétvagdalták és szétroncsolták, ugyanúgy az igazi bűnbánó összezúzza és összetöri saját szívét”.⁸¹ A népmissziók bírálói ellenben azon a véleményen voltak, hogy „a bűnök eltörlésére sokkal alkalmasabbak a szív könnyei, mint az erekből folyó vér”.⁸²

A népmissziós elbeszélésekben nem ritka, hogy a résztvevőknek mártíromság utáni vágyakat tulajdonítanak. Forrásunk szerint Castellammare di Stabiában sírtak és véresre marcangolták az arcukat, és olyan erős felindultságot és égető vágyat éreztek magukban a szenvedésre, hogy ha egy zsarnok ott termett volna, készek lettek volna azonnal feláldozni magukat

⁷⁷ „il pianto era già fatto universale, e la cotidiana assistenza di Mons.^e Vescovo alle prediche accompagnata spesso da lagrime con edificazione di chi lo vedeva, toglieva ogni rispetto humano, e natural vergogna di non farsi veder piagnente.” ARSI. Neap. 76, I, (1668, Cava), 50.

⁷⁸ PAOLUCCI, 1651. 47–56. p.

⁷⁹ PIATTI, DOMITIO: Trattato della passione del Salvatore. Roma, 1607. 155. p.

⁸⁰ PAOLUCCI, 1651. 14–15. p.

⁸¹ „si come il Martire è tagliato, e lacerato nel corpo, così il vero penitente frange, e trita il cuor suo”. BELLARMINO, 1617. 463–464. p.

⁸² „per cancellare le colpe è assai più atto il pianto del cuore, che 'l sangue delle vene.” PAOLUCCI, 1651. 37. p.

Krisztus szereleméért.⁸³ Cosenzában pedig könnyáztatta arccal azt kívánták, bárcsak most mennének a halálra, és ártatlanul mártírhalt szenvedhetnének Krisztusért Japánban.⁸⁴ Ezekben az esetekben tehát a résztvevőknek az azonosuláshoz vagy a jezsuitáknak az utólagos azonosításához a mintát a mártírok szolgáltatták.

A harmadik, bőséges sírást kiváltó eseményt a békülések jelentették.⁸⁵ Ez is egy alaposan előkészített része volt a misszióknak.⁸⁶ A jezsuita atyák előzetesen mindig tájékozódtak, hogy milyen konfliktusok vannak a településen, s ennek megfelelően prédikáltak, és jártak el személyesen vagy közvetítő útján a vitás felek között. A megbékélés ritualizált keretek között zajlott, melynek a könnyeken kívül része volt a térdre borulás, a felek közötti ölekezés és a csókoltatás.⁸⁷

A béküléshez mindig a megtérésen keresztül vezetett az út, de ennek ábrázolása nem mindig része az elbeszélésnek. Erről a capuai esetről igen részletesen számolt be forrásunk: egy ifjúban felébredt a vágy, hogy békét kössön egy régi ellenségével. Emiatt a templomba rohant, hogy az atyák segítségét kérje. Ott letette a kardját, majd letérdelt a főoltár előtt, azaz „elkezdte külső jeleit adni a belsejében fellobbant tűzvésznek” – kommentál a szerző. Ezután igen hangosan bocsánatot kért Istentől, ököllel ütötte a mellkasát, majd fogta a főoltár feszületét, és gyengéd szeretettel megcsókolta Krisztus lábait, és forró könnyeket ontott.⁸⁸ A megtérés belső folyamata tehát így vált láthatóvá a jeleket olvasni tudó külső szemlélő, a jezsuita atya számára. Ezután az említett módon a megbékélés is lezajlott a két fél között.

A megtérés-elbeszélésekből sohasem hiányoznak a könnyek, melyek a korábbi bűnös élet miatti fájdalom, a bűnök jóvátételére irányuló szándék, a bocsánatkérés, a helyes keresztényi élet melletti elköteleződés jeleként értelmeződnek, majd a lelki folyamat és a sírás is általában a gyónás keretei között folytatódik. A megtérés ábrázolása rendszerint nem mutat nagy retorikai-nyelvi igényességet és leleményt, gyakran a megtérést megelőző és az azt követő jelek szembeállítására épül, ahogyan a következő példában is. Egy főhadnagy Regello főterén néhány hónappal korábban pribékekkel és állig felfegyverkezve jelent meg, hogy bosszút álljon haragosán, most, a megtérést követően, hogy jóvátegye tettét, mezítláb, alázatosan, könnyekkel a szemében vonult fel ugyanott, fegyverei pedig ez alkalommal a keresztek, a láncok, a kötelek stb. voltak.⁸⁹

A nyilvános megbékéléshez igen hasonló jelenet játszódott le a szülők és a gyermekek között, akiknek az erről szóló prédikációt követően kellett

⁸³ *Relatione della Missione fatta da Padri della Compagnia di Giesu nella Città di Castell' à mare di Stabia l' Anno 1649. nel mese d' Aprile. Napoli, 1650.* (továbbiakban: *Relatione Castellammare di Stabia. 1650.*) 41–42. p.

⁸⁴ ARSI. Neap. 74, (1645/1646?, Cosenza), 139v.

⁸⁵ Vö. NICCOLI, OTTAVIA: *Perdonare. Idee, pratiche, rituali in Italia tra Cinque e Seicento.* Roma–Bari, 2007. küln. 170–185. p.

⁸⁶ Vö. ARSI. Rom. 184, II, 492–493.; *Pratica delle missioni. 1714.* 23. p.

⁸⁷ Néhány példa: SEGNERI, 1857. 22. p.

⁸⁸ „cominciando a mandar fuori i segni dell' interno incendio”. ARSI. Neap. 74, (1649, Capua), 271v.

⁸⁹ SEGNERI, 1857. 10. p.

Istentől és egymástól bocsánatot kérniük. Miután az előbbi bőséges könnyhullatás mellett lezajlott, a szülők felálltak, a gyerekek a földre borultak előttük, fejüket lehajtották, kezüket összekulcsolták, és hangosan bocsánatot kértek, majd a szülők megáldották őket. Ezt látva mindenki könnyekben tört ki.⁹⁰ Ebben az eseményben a könnyek minden bizonnyal nemcsak a bűnbánathoz kapcsolódó érzelmek, hanem a szülők és a gyermekek közötti szeretet jelei is voltak. Ahogyan az ellenségek közötti megbékélés alkalmával a könnyek segíthettek átalakítani, megszüntetni a helyi közösség társadalmi szövetén is nyomot hagyó konfliktussal járó érzelmet, itt a családon belüli feszültségekre lehettek ugyanilyen hatással.

IV. A népmissziókról készített beszámolókból a szerzők szívesen vontak párhuzamot vagy azonosították a bibliai személyek és a szentek penitenciatartását a résztvevőkével. Eldönthetetlen kérdés, hogy ezeket már a résztvevők is így értelmezték vagy csak utólagos nyelvi konstrukciók. Valószínű azonban, hogy egy összetett jelenségről van szó, amelynek csak az egyik aspektusa az, hogy a missziót leíró utólagosan bibliai mintákhoz illeszti a látottakat. Több forrás is azt bizonyítja, hogy egyes helyeken tudatos szerepjátszásról volt szó. Antonio Baldinucci eltanácsolta ettől a misszionáriusokat, mondván, árt a köteles tiszteletnek, amely megilleti Krisztust.⁹¹ Ennek ellenére olvashatunk arról, hogy a népmisszió során jelmezbe öltözve eljátszották a passiót,⁹² Szent Júlia mártíromságát,⁹³ vagy éppen szenteknek öltöztek be.⁹⁴

Ugyanakkor ezeket a mintákat maguk a misszionáriusok is közvetítették beszédeikben (amikor Ninive példáját emlegették) és tetteikkel (amikor Krisztushoz hasonlóan töviskoronát tettek a fejükre), emiatt az sem zárható ki, hogy a résztvevők, amikor a bűnbánattartás módját kiválasztották, tudatosan akartak hasonlóvá válni a felkínált mintákhoz.

A népmissziókban Szűz Mária, Krisztushoz hasonlóan, egyszerre volt mintája és forrása a bűnbánatnak és a könnyeknek. Fájdalmának a szemléltetésére igen gyakran egy Mária-szobrot használtak (nostra Signora del pianto), amelynek szívét átjárta egy tőr. Ennek a szobornak a láttán kétféle forrásból fakadtak a könnyek: a bánatból, mivel a bűnösök szúrták szívébe a tőrt, és a compassióból, amelyet a fia kínhalála miatt szenvedő Máriával éreztek.⁹⁵ Amikor a bűnösök bőséges könnyhullatással bizonyosságát adták fájdalmuknak és bánatuknak, a tőrt kihúzták a Szűzanya szívéből.⁹⁶

A beszámolókból talán a legtöbbet emlegetett bűnbánó Mária Magdolna, aki elsősorban a női megtérők számára/ esetében kínált azonosulási/azonosítási lehetőséget,⁹⁷ de nem kizárólag nekik: Paolo Segneri például missziós prédikációjában az összegyűlt népet hasonlította Mária Magdol-

⁹⁰ ARSI. Rom. 184, II, 487–487v.

⁹¹ ARSI. Rom. 184, II, 490v–491.

⁹² BARTOLINI, 1673. 7., 15., 18., 23. p.

⁹³ BARTOLINI, 1673. 22. p.

⁹⁴ ARSI. Rom. 181, II, (1677, Picinisco), 318v.

⁹⁵ PAOLUCCI, 1651. 42. p.

⁹⁶ ARSI. Neap. 75, (1653, Nola), 56–57.

⁹⁷ A bitontói asszonyokat említi úgy, mint Mária Magdolnák és Jeruzsálem szent asszonyai: ELIA, 1646. 17., 19. p.

nához.⁹⁸ Általában azonban utcalányok megtérésekor találkozunk vele: egy nápolyi misszióban például egy rossz életű lány hallgatja a hiúságokról szóló beszédet, egyszer csak sírásban tör ki, leveszi magáról a hiú cicomákat, a fülbevalókat, a nyakláncot, tönkreteszi a frizuráját, mire a beszámoló szerzője hozzáfűzi: „a bűnbánó Magdolnát imitáló, jó tanítványnak tűnt” a leány.⁹⁹ Egy másik példa pedig már erősen felidézi a bibliai történetet is: miközben a missziós atyák ebédelnek, egy vérfertőző kapcsolatban élő asszony Mária Magdolnaként (come un'altra Maddalena) veti magát a lábuk elé, és annyira sír, hogy mindenkit szánalomra indít.¹⁰⁰ Mária Magdolna alakja külsőleg is utánozható: az egyik beszámoló szerzője szerint a fejükön töviskoronával, nyakukban kötéllel, mezítláb felvonuló özvegyasszonyok, akik egyik kezükben koponyát fogtak, amelyet a mellkasukra támasztottak, a másik oldalon pedig két-három arasz nagyságú keresztet tartottak karjukban, szakasztott úgy néztek ki, mintha Mária Magdolnát festették volna meg.¹⁰¹

A női minták túlsúlyához járul hozzá Egyiptomi Mária:¹⁰² a bitontói megtért prostituáltakat hasonlítják hozzá,¹⁰³ illetve a kezeiben, a mellkasa előtt koponyát tartó, gyékényruhába öltözött asszony tűnik úgy a beszámolót író számára, mintha a megfestett Egyiptomi Mária lenne.¹⁰⁴

A férfi bűnbánói minták nem jelennek meg olyan gyakorisággal, mint a nőiek. A szerzők többször említik Jeromost, amikor mellkasukat kövel verő résztvevőkről van szó,¹⁰⁵ egy-egy említést találunk más bibliai személyekre és szentekre: Arimateai József és Nikodémus módjára egyesek nagy létrákat cipeltek,¹⁰⁶ egy másik az oldalát sarkantyúval szurkálta, mint Gonzaga Alajos,¹⁰⁷ megint mások Szent András keresztjéhez hasonlatos kereszttekhez kötötték magukat,¹⁰⁸ egyesek öltözete Remete Szent Pálra és a remete Szent Honofriusra emlékeztette az egyik szerzőt,¹⁰⁹ de az éjjel-nappal síró Dávid neve is felmerül párhuzamként.¹¹⁰ Ezekben az esetekben azonban a megfogalmazás arra enged következtetni, hogy utólagos mintaadásról van szó.

Az öltözet és a viselkedés imitációján túl arra is van példa, hogy szentek szavait kiabálják és ismételtetik a résztvevők, amit minden bizonnyal a misszionárius adott a szájukba. Egy 1677-es római provinciabeli misszió-

⁹⁸ BARTOLINI, 1673. 7–8. p.

⁹⁹ „pareva buona discepola imitatrice della penitente Maria Maddalena”. *Missione Napoli*, 1643. 26. p.

¹⁰⁰ ARSI. Rom. 132, II, (1654, Sora), 517.

¹⁰¹ ARSI. Rom. 181, II, (1677, Picinisco), 318v.

¹⁰² A bűnbánó Egyiptomi Máriáról egész könyvet írt egy jezsuita: RAYNAUD, THÉOPHILE: *Sancta Maria Aegyptiaca Peccans & Penitens*. Gandavus [Ghent], 1658.

¹⁰³ ELIA, 1646. 20. p.

¹⁰⁴ ARSI. Rom. 181, II, (1677, Picinisco), 318v.

¹⁰⁵ SEGNERI, 1857. 21. p.; *Missione Napoli*, 1643. 20. p.; *Relatione Castellammare di Stabia*. 1650. 54. p.; ARSI. Rom. 181, II, (1698, Castelnuovo), 497^a.

¹⁰⁶ BARTOLINI, 1673. 7. p.

¹⁰⁷ *Relatione Castellammare di Stabia*. 1650. 54. p.

¹⁰⁸ BARTOLINI, 1673. 15. p.

¹⁰⁹ ARSI. Rom. 181, II, (1677, Picinisco), 319.

¹¹⁰ PAOLUCCI, 1651. 85. p.

ban először Assisi Szent Ferenc („Paradicsom, paradicsom, oly nagy az a jó, amit várok, hogy örömöm érte nékem minden gyötirelem”) szavait, majd Avilai Szent Terézét („Szenvedni vagy meghalni”) skandálták.¹¹¹

A népmisszió gyakorolt bűnbánattartást a beszámolók szerzői gyakran hasonlították a Johannes Climacus által leírt börtönhöz. Ez egy monostor volt, ahol Climacus tanúsága szerint a bűnbánó szerzetesek „fájdalmas tekintetüket az égre irányítva hangos siránkozással könyörögtek az onnan jövő segítségért”, „hátrakötött kézzel álltak oda imádkozni, mint az elítéltek, tekintetüket komoran a földre szögezve”, „hamuban, szőrzsákon kuporogtak a földön, arcukat térdükkel takarták, homlokukat pedig a földhöz ütögették”, „folyton a mellüket verték”. „Némelyikük könnyekkel öntözte a földet.” Mások „fogukat csikorgatták és szívük mélyéből sóhajtoztak.” „Semmi mást nem lehetett náluk hallani, mint jajgatást.”¹¹²

Az elbeszélések szerint hozzájuk váltak hasonlóvá a bűnbánók Cosenzában, Bitontóban, Durazzanóban, Nettunóban, és a sor még bizonyára folytatható lenne.¹¹³ Ezekben az esetekben nem eldönthető, hogy a hasonlóság csak a szerző fejében született meg, vagy a résztvevők tudatosan követték ezt a mintát. Egy Castellammare di Stabiában tartott misszióról készített jelentés azt bizonyítja, hogy egyes helyeken a misszionáriusoknak köszönhetően Climacus börtöne valóban imitáció tárgyává vált. Ezen a településen ugyanis meditációt tartottak, amelynek során Climacus művéből ezt a részt olvasták fel. Ezután a hallgatók sírni kezdtek, és utánozni akarták a börtön lakóit, amit a missziós atya példáját követve meg is tettek.¹¹⁴

A forrásokban az utolsó ítélet, a pokol, a purgatórium és a mennyország képe is többször megjelenik, újfent a bűnbánattartás kapcsán. A bitontói templom szent purgatóriumnak tünt fel a szerző előtt,¹¹⁵ Foggia az ütlegek és a kiabálások miatt, pokolnak, de a bocsánatkérő és könyörületért esedező szavak miatt paradicsomnak is.¹¹⁶ Máshol az elbeszélés az utolsó ítélet közeledteként vagy eljöveteleként mutatja be a népmisszió penitenciális eseményeit,¹¹⁷ az azt követő általános megtérés szemléltetésére pedig nagyon gyakran Ninive képét használják.¹¹⁸ Olykor nemcsak az elbe-

¹¹¹ „Paradiso, Paradiso, è tanto il ben che aspetto, che ogni pena mi è diletto”; „ò patire, ò morire”. ARSI. Rom. 181, II, (1677, Picinisco), 319. – Az Assisi Ferencnek tulajdonított mondásból hiányzik a „Paradiso, paradiso”-rész. Vö.: Szent Ferenc sebhelyeinek története. In: Assisi Szent Ferenc virágoskertje / Fioretti. Ford.: É. Megyeri András. Szeged, 1999. 147. p.

¹¹² LÉTRÁS SZENT JÁNOS, 2014. 60–61. p.

¹¹³ ARSI. Neap. 74, (1645/1646?, Cosenza), 139v; ELIA, 1646. 8. p.; ARSI. Neap. 76, I, (1667, Durazzano), 37; ARSI. Rom. 132, II, (1654, Nettuno), 587.

¹¹⁴ Relatione Castellammare di Stabia. 1650. 12. p.

¹¹⁵ ELIA, 1646. 11. p.

¹¹⁶ Relatione della missione fatta da' Padri della Compagnia di Giesù, nella città di Foggia nel Regno di Nap., nel mese di Maggio del 1665. Napoli, 1665. 19. p. Ld. még: ARSI. Rom. 181, II, (1682, Arpino), 454v.

¹¹⁷ ARSI. Rom. 181, II, (1677, Picinisco), 315v; ARSI. Rom. 181, II, (1682, Sora), 448v.

¹¹⁸ Így válik Ninivévé Nápoly (Missione Napoli, 1643. 30. p.), Castellammare di Stabia (Relatione Castellammare di Stabia. 1650. 43. p.), Lecce (ARSI. Neap. 74, [1649, Lecce], 337), Trani (BELTRANO, DOMENICO: Brevissimo racconto della missione fatta

szélő, hanem maguk a misszionáriusok is sugallják az effajta összehasonlítást azzal, hogy megfújatják az utolsó ítélet trombitáját,¹¹⁹ vagy azzal, hogy a jezsuita atya azt kiabálja: „Poenitentiam agite quoniam appropinquavit regnum caelorum.”¹²⁰ Forrásaink tehát bőséges példaanyagot szolgáltatnak mind az utólagos elbeszélői mintaadásra, mind a misszió során felkínált mintákra, még ha minden esetben nem is dönthető el, hogy melyikről van szó.

***

A tanulmányunkban tárgyalt téma számos további kutatási lehetőséget rejt magában. Ahogyan azt fentebb említettük, számba kell venni a népmissziókban alkalmazott érzelmeltető és -irányító eszközöket és módszereket, elemezni kell viszonyukat a retorikával és a színjátszással. Meg kell vizsgálni, hogy a bűnbánat kapcsán sokat emlegetett compunctiōn, contritiōn és commotiōn kívül a misszionáriusok milyen érzelmek felkeltésére törekedtek és miért. Végül fontos lenne a témát tágabb kontextusokba helyezni (például érzelmek és az egyházi, társadalmi fegyelmezés), valamint komparatív szempontokat érvényesíteni (például érzelmek és érzelmeltetés a jezsuita népmissziós gyakorlatban és más szerzetesrendeknél). Ezek segítségével ugyanis közelebb juthatunk a 17. századi érzelmérettörténet jezsuita fejezetének megértéséhez.

---

nella Città di Trani, dal M.^{to} R.^{do} P.^{re} Andrea Ucello della Compagnia di Giesù, Missionario Apostolico. Trani, 1657. 8. p.), Bitonto (ELIA, 1646. 11–12., 19. p.), L'Aquila (BARONE, ANTONIO: Della vita del P. Sertorio Caputo della Compagnia di Giesu. Napoli, 1691. 455. p.; ARSI. Neap. 76, II, 357v.), Acquaviva (ARSI. Neap. 76, I, [1669, Acquaviva], 80), Monopoli (ARSI. Neap. 76, I, [1670, Monopoli], 126v), Maserno (BARTOLINI, 1673. 10. p.)

¹¹⁹ Pl.: Relatione Castellammare di Stabia. 1650. 53. p.

¹²⁰ ARSI. Rom. 132, II, (1654, Sora), 518v.

A felvidéki és kárpátaljai egyetemes református egyház törvényalkotó munkája a két világháború között.

A lévai és a pozsonyi zsinatok

Harsányi Béla

Bevezető

Az 1920-as években tartott pozsonyi és lévai zsinatok történetével igen keveset foglalkoztak még behatóan. Fritz Peyer-Müller doktori disszertációja sok tárgyi részletet tartalmaz, de igen gyakoriak benne a pontatlanságok és hibás forrásmegjelölések, ezért megbízhatósága sok ponton csorbát szenved.¹ Ráadásul e munka célkitűzéseinél fogva sem foglalkozhatott részletesen a zsinati törvényhozással. A téma feldolgozatlanságát többek közt talán a források meglehetősen hiányos voltára vezethetjük vissza. A lévai törvénykönyv nem áll rendelkezésünkre, a két zsinat közötti, kormánnyal folytatott egyeztető tárgyalásokról nagyon keveset tudunk, a pozsonyi zsinatot követő tárgyalásokról pedig szinte semmit. E tanulmányban igyekeztem mégis összeszedni a rendelkezésre álló adatokat, és azok alapján egy viszonylag pontos képet az olvasók elé tárni. A kutatás természetesen tovább folyik, és reménység szerint néhány év múlva még több részlettel egészíthetjük ki eddigi tudásunkat. Azt mindenesetre már ma is megállapíthatjuk, hogy a zsinati törvényhozó munka elvégzését leginkább a kormány sürgette és erőltette rá az egyházra, mégis ő volt az, aki e munkának legnagyobb kerékkötője és elgáncsolója lett, akinek köszönhetően a megalakított új törvénykönyv soha nem lépett életbe. A tanulmányból kiderül, hogy melyek voltak azok a fő ütközőpontok, érzékeny területek, amelyeken az állam és az egyház kapcsolata végül is elcsúszott, és hogy hogyan próbált meg a zsinat nagyon okosan lavírozni és egyensúlyt tartani a kormányelvárások, valamint az egyházi autonómia és a nemzeti érdekek védelme között. A másik fél hamis, ígérető, kétszínű politikája miatt azonban a célt nem érthették el. Munkájuk azonban talán mégsem volt hiábavaló.

1. A zsinat megalakulásának előkészületei

A küzdelem valamikor akkor kezdődött, amikor Czinke István, a Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület akkor még csak helyettes püspöke értesült az állami hatóságoktól azokról a feltételekről, amikhez azok a lelkeseknek és gyülekezeteknek járó államsegélyek kiutalását kötötték, tudniillik, hogy meg kell alakítaniuk az önálló, magyarországitól független szlovenszkói református egyházat.² Ennek érdekében tehát Czinke összehívta a Tiszáninneri Református Egyházkerület Szlovenszkóba szakadt

---

¹ PEYER-MÜLLER, FRITZ: A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre. Ford.: Ruzshty Gyuláné. Bp., 1994. (Nemzetközi teológiai könyv.)

² Stunda István levelei Czinke Istvánhoz, 1920. augusztus 16.; szeptember 27. – Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (továbbiakban: TtREL.), I. 27. b. 8. (= Oklevelek, ajándékok, letétek. Kéziratok, tanulmányok, jegyzetek.)

gyülekezeteinek és egyházmegyéinek képviselőit 1920. december 21-re Kassára, ahol kimondták az egyházkerület megalakítását.³ 1921. január 28-án aztán hasonló módon megalakult a Szlovenszkói Dunáninneri Református Egyházkerület is Patay Károly barsi esperes vezetésével Komáromban.⁴ Végül a Kárpátaljai Református Egyházkerület Közgyűlése 1922. október 31-én mondta ki az egyházkerület megalakítását.⁵

A sikeres kerületalapítást követően Czinke újra levélben igényelte Szlovenszkó teljhatalmú miniszterétől a lelkésznyugdíjak, özvegyi- és árvajuttatások kifizetését, a gyülekezetek állami támogatását, illetve sürgette, hogy a lelkészek a hűségesküt a zsupáni hivatalokban mielőbb letehessék. Erre a kérésre az a válasz érkezett, hogy a miniszter új feltételekhez kötötte mind ezen kérések teljesítését, többek között ahhoz, hogy a református egyház hozza létre az egyetemes konventet, valamint alkosson új zsinati törvényeket.⁶ A szlovenszkói két egyházkerület elnöksége 1921. július 3-án tartotta első konventi ülését Rimaszombatban, melyen a zsinat helyét Lévára, idejét pedig 1921. október 9-re tűzték ki. Erre azonban többek közt a kárpátaljai egyházkerületi szervezkedés lassúsága miatt ekkor még nem kerülhetett sor. Ugyanakkor a zsinatra való előkészületek nem szűntek meg. A magyarországi zsinat által megalkotott és 1907-ben életbe léptetett törvénykönyv egyes törvénycikkei revíziójának munkáját már az első konventi ülés alkalmával kiosztották a tagok között. Az I. és az V. törvénycikket dr. Finkey Ferencre, a II. törvénycikket Patay Károlyra, a III., IV. és VII. törvénycikket Idrányi Barnára, a VI. törvénycikket pedig Péter Mihályra bízta.⁷ Ezt a munkát folytatták 1922. május 17–18-án a Pozsonyban tartott konventen. Létrehozták a konvent bizottságait, konkrétan a belmissziói bizottságot, az énekügyi bizottságot és a zsinati előkészítő bizottságot, a tanügyi pedig egy előadót, Sörös Bélát bízták meg. Az időközben kidolgozott törvényjavaslatokat a konvent leküldte az egyházkerületekhez és egyházmegyékhez javaslattétel céljából. Elfogadták a köztársasági elnökhöz írt zsinattartási kérelem szövegét, melyben kéri, hogy a ruszinszkói és szlovenszkói egyházak közös zsinatot tarthassanak, amit 1922. október 8-ára tűztek ki Lévára.⁸ A különböző akadályozó tényezők miatt azonban ez is megghiúsult. Először is zsinattartásra az államtól sem engedély sem költség nem érkezett, másodsor a ruszinszkóiak még mindig nem fejezték be az egyházkerületi szervezkedést, harmadszor pedig az egyes törvényjavaslatok sem voltak még megfelelőképpen előkészítve.

³ A Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület Közgyűlésének jegyzőkönyve (továbbiakban: SzTREK. Jkv.), 1920. december 21., 7. sz.

⁴ CSOMÁR ZOLTÁN: Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magyar Református Keresztény Egyház húszéves története. (1918–1938) Ungvár, 1940. 15. p.

⁵ A Kárpátaljai Református Egyházkerület Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1922. október 31. 3. sz. – TtREL. I. 27. b. 8.

⁶ Stunda István levele Czinke Istvánhoz, 1921. január 17. – TtREL. I. 27. b. 8.; Simkovic János levele a szlovenszkói református egyház püspökségi adminisztrátor urainak, 1921. március 31. – A Tiszáninneri Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: TiREL.), PF-50.

⁷ A Szlovenszkói Református Egyetemes Egyház Konventjének jegyzőkönyve (továbbiakban: SzREEK. Jkv.), 1921. július 3., 3–5. sz.

⁸ SzREEK. Jkv., 1922. május 17–18., 10., 14., 32. sz.

A végső lökést 1923 januárjában kapta az egyház a zsinattartás mielőbbi megvalósítására, amikor is a kormány kijelentette, hogy ha 1923. június végéig nem alkotják meg az új viszonyokhoz igazított törvényeket, úgy sem államsegélyre, sem törvényes autonómiára nem számíthatnak az állam részéről.⁹ Ezután jutott odáig az ügy, hogy az egyetemes konvent az 1923. április 25–26-i losonci ülésén kitűzte a zsinat végleges helyét és idejét 1923. június 17-re Lévára, és kérvényt fogalmaztak meg annak megtartásáért a köztársasági elnökhöz. Kimondták továbbá, hogy mivel a kormány semmiféle zsinattartási költséget nem utalt ki, ezért az egyes egyházkerületek képviselőik utazását és költségeit kötelesek fedezni, a zsinattartás közben felmerült közös költségeket pedig a három egyházkerület között arányosan fogják elosztani. Elfogadták a zsinat tanácskozási szabályzatát és ügyrendjét, melyet a zsinathoz terjesztettek fel. Jóváhagyták a zsinat-előkészítő bizottságnak VIII törvénycikkéből álló törvényjavaslatát, melyet szétküldeni rendelték a zsinat tagjainak.¹⁰

Az egyházkerületek és a konvent a zsinati munka céljának meghatározásakor mindvégig igyekeztek a realitás talaján állva, a rendelkezésre álló igen szűkös anyagi keretek és igen rövid idő tudatában, csak a legszükségesebbekre koncentrálni. A konvent már 1921 júliusában kinyilvánította, hogy az összehívandó zsinatnak nem lehet célja egy teljességgel új törvénykönyv megalkotása, hanem csak az eddig használt törvénykönyvnek az új viszonyokhoz való igazítása.¹¹ Még pontosabban fogalmaz a Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület Közgyűlésének jegyzőkönyve, amely szerint a zsinati munka két részből fog állni: egyrészt azon módosításokból, amelyeket az új államalakulat és az ezzel járó új viszonyok megkövetelnek, ezek az úgynevezett lojális módosítások, másrészt a tizenöt éves gyakorlat során tapasztalt hézagok és hiányok kijavításából, az úgynevezett újításokból.¹²

2. A lévai zsinat

A lévai zsinat tagjai voltak hivatalból a három egyházkerület püspökei és főgondnokai, az egyházközségek választott tisztségviselői és minden egyházkerületből 1-1 tanító képviselő. A dunáninneri és a kárpátaljai egyházkerületek 4 lelkészi és 4 világi, a tiszáninneri egyházkerület pedig 7 lelkészi és 7 világi választott zsinati tisztségviselőt delegált. Összesen tehát a zsinat 39 tagból állt.¹³ Nem maradt sajnós ránk a lévai zsinat munkálatait megörökítő végleges törvénykönyv, csupán az ülések jegyzőkönyvei, illetve az egyház hivatalos hetilapjának, a *Református Egyház és Iskolának* a zsinati munkát bemutató tudósításai. Közvetett forrásként említhetjük az 1928-as pozsonyi zsinat ránk maradt törvénykönyvét, amelyről tudjuk, hogy a lévai törvénykönyv volt az alapja, bár azt a csehszlovák kormány igényeinek kielégítésére több helyen át kellett dolgozni.

⁹ Czinke István levele Biki Ferenchez, 1923. január 29. – TtREL. I. 27. b. 8.

¹⁰ SzREEK. Jkv., 1923. április 25–26., 7–8., 10–11. sz.

¹¹ SzREEK. Jkv., 1921. július 3., 5. sz.

¹² SzTREK. Jkv. 1922. szeptember 10–11., 41. sz.

¹³ A Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház Zsinatának jegyzőkönyve (továbbiakban: SzKEREZs. Jkv.), 1923. július 17–25., 3–4. sz.

A jegyzőkönyvből megtudhatjuk, hogy a zsinat június 17-én 10 órakor ünnepi istentisztelettel kezdődött, majd ezt követte az alakuló ülés. Ennek tárgya a zsinatot engedélyező kormányleirat felolvasása és a megbízólevelek benyújtása volt. Köszöntötte az összeült zsinatot dr. Slavik György küldött kormánybiztos, és több történelmi egyház képviselője.¹⁴

A második ülésen megvizsgálták a megbízóleveleket, majd megválasztották a zsinat elnökségét Czinke István és Lukács Géza személyében. Alelnökök lettek Bertók Béla kárpátaljai püspök és Szilassy Béla dunáninneni főgondnok. Jegyzőkké választották Péter Mihályt, Sörös Bélát, Tornallyay Zoltánt és Komáromy Zoltánt. Ezen az ülésen felszínre került egy kis jogi nézetkülönbség is az egyház és a kormány között a legfőbb felügyeleti jog gyakorlását illetően. Midőn ugyanis Czinke javasolta, hogy a zsinat üdvözlő táviratot küldjön a köztársaság elnökéhez, megjegyezte, hogy fájjalja, hogy a zsinattartási engedélyt nem az elnöktől, hanem a kormánytól kapták meg. Erre válaszul Slavik György, szót kapva, kijelentette, hogy a Csehszlovák Köztársaság törvényei szerint a zsinat engedélyezése, és a zsinati törvények elfogadása is, nem az elnök, hanem a kormány jogkörébe tartozik. A kormánynak ezt az álláspontját Czinke annyiban kritizálta, hogy az egyház jogai és autonómiája így gyakorlatilag állandó függésbe kerül az ország éppen aktuális politikai széljárásától, és az esetleges változások alkalmával veszélybe kerülhetnek az egyház alapvető érdekei.

Slavik felolvasta a kormány zsinathoz intézett nyilatkozatát, melyben azokat az elveket és szempontokat foglalták össze, amelyeknek a zsinati törvényhozás során való figyelembevétele – mint mondta – bizonyára megkönnyíti majd a kormány számára a megalkotott törvények elfogadását. Ezek között volt, hogy a Csehszlovákia területén élő református egyház teljesen független legyen minden hasonló vagy azonos vallású külföldi felekezettől. A meghozandó törvényeknek ezen kívül hangsúlyt kell fektetnie a szlovák hívek egyenlő jogaira és szlovák képviselő biztosítására az egyházigazgatás minden fokán. Ennek garanciáját, mondta Slavik, a kormány egy szlovák egyházmegye létrehozásában látná. Elhangzott továbbá, hogy a lelkész- és tanítóképzésben az egyház szakadjon el a külföldi intézményektől, és Csehszlovákia területén hozza létre felső iskoláit.

A nyilatkozat meghallgatása után az elnökség bemutatta a zsinati ügyrend menetét és a tárgysorozatát. A zsinat ezután megválasztotta a bizottságokat: az Egyházalkotmányi Bizottságot, a Lelkészválasztás-ügyi Bizottságot, az Adóügyi Bizottságot, a Törvénykezési Bizottságot, a Nyugdíjügyi Bizottságot, az Iskolaügyi Bizottságot, az Énekeskönyvügyi Bizottságot és az Egyházépítő Bizottságot. Megállapították továbbá, hogy az ülések végén egy Egyeztető Bizottság megválasztására lesz még szükség, mely a meghozott törvények szövegét fogja összeegyeztetni. Az elnökség javaslatára a bizottságok között a következőképpen osztották be a törvénycikkeket: I. tc. – Alkotmányügyi Bizottság, II. tc. – Lelkészválasztás-ügyi Bizottság, III. tc. – Adóügyi Bizottság, IV. tc. – Adóügyi Bizottság, V. tc. – Törvénykezési Bizottság, VI. tc. – Iskolaügyi Bizottság, VII. tc. – Nyugdíjügyi Bizottság, VIII. tc. – Egyházépítő Bizottság.¹⁵ A bizottságok üléseiről és munkálatairól sajnálatos módon egelőre nem került elő semmilyen jegyzőkönyv vagy

¹⁴ Uo. 1., 3–5. sz.

¹⁵ Uo. 8., 10., 16–17., 22., 26. sz.

feljegyzés. Bertók Béla kárpátaljai püspöknek Péter Mihály zsinati jegyzőhöz írott leveléből kiindulva, félt, hogy ilyenek sok bizottságban nem is készültek, hanem több bizottsági előadó, az idő szűkösségére való tekintettel, csak a zsinat-előkészítő bizottság által szerkesztett, és a zsinati tagokhoz előre eljuttatott egyes törvényjavaslatok nyomtatott szövegére vezette fel a módosítási javaslatokat. Így, ha készültek is jegyzőkönyvek, azok csak utólag, Bertók javaslatát követve, az egyes bizottsági előadók visszaemlékezései alapján íródtak meg, és bizonyára igen elnagyoltak.¹⁶

A törvénycikknek tulajdonképpeni megalkotásának és elfogadásának munkáját a legpontosabban a *Református Egyház és Iskola* számaiból rekonstruálhatjuk. Először is a teljesen új, az 1904-ben megnyílt II. budapesti zsinat által alkotott törvénykönyvből hiányzó törvénycikk, a VIII., melynek címe: az egyház belső építéséről, teljes terjedelmében megtalálható az újság hasábjain, mint tervezet. A négy számon végigvonuló folytatásos sorozat második része sajnos hiányzik, de a meglévők alapján is könnyen megállapítható, hogy az itteni szöveg a későbbi pozsonyi zsinat törvénykönyvének szövegével, a kisebb eltéréseket nem számítva, lényegében azonos. A különbség annyi az újságban közölt tervezet és a pozsonyi zsinat törvénykönyve között, hogy az előbbiben egy rövid liturgiai rész is található, amennyiben vázlatosan felsorolja az egyes istentiszteleti alkalmak alkotóelemeit, míg ez az utóbbiból hiányzik, és csak annyit olvasunk, hogy erről a kérdésről az egyetemes konvent fog ágendát kibocsátani. Valószínűleg ezt a változtatást a tervezethez képest már a lévai zsinaton is megéjtették. A VIII. törvénycikkéről megtudjuk egyébként azt is, hogy Sörös Béla tollából származik.¹⁷ A június 25-ei 5. ülésen foglalkozott vele a zsinat. Kimondta a család-könyvek bevezetését, a gyermekek lelkigondozásának gyakorlását. A konfirmáció időpontjára nézve elrendelte, hogy a gyermek be kell, hogy töltsen előbb 14. életévét. Elrendelte a gyülekezetekben különböző hitéleti egyesületek szervezését, a lelkész által választott tagokból álló „evangéliumi közösségek” megszervezését, mint gyülekezeti testületeket, amelyek a lelkész missziói munkatársi közösségeként tevékenykednek. Fontos intézkedése volt a gyülekezeti egyházfegyelem gyakorlásának hangsúlyozása is. Ennek fokozatait a lelkész és a presbitérium jogkörébe utalta. Kimondta az úrvacsorától való eltiltás és a gyülekezetből bizonyos ideig való kizárás lehetőségét is. A törvény minden egyházmegyében és egyházkerületben felállítani rendelte ezen kívül a lelkésztestületeket.¹⁸

A lelkészi nyugdíjintézetéről szóló VII. törvénycikk, amit az 1904-ben megnyílt zsinat törvénykönyvéhez képest teljesen átírtak, szintén megtalálható a *Református Egyház és Iskola*ban javaslatként Czinke István által ismertetve.¹⁹ A mindössze 7 paragrafusból álló, tehát igencsak elnagyolt

¹⁶ Bertók Béla levele Péter Mihályhoz, 1923. július 14. TtREL. I. 22. a. 1. (= Kárpátaljai egyházkerület iratai. Igazgatási iratok.)

¹⁷ Események – Feljegyzések. In: *Református Egyház és Iskola*, 1923. április 29. 66–67. p.

¹⁸ SÖRÖS BÉLA: VIII. törvénycikk az egyház belső építéséről. I–III. In: *Református Egyház és Iskola*, 1923. május 13. 73–75. p.; 1923. május 27. 82. p.; 1923. június 3. 85–86. p.; TtREL. PF-48. (= Református kánonok.)

¹⁹ CZINKE ISTVÁN: Törvényjavaslat az egyetemes ref. lelkészi nyugdíjintézetéről. In: *Református Egyház és Iskola*, 1923. május 27. 82–83. p. (továbbiakban: CZINKE, 1923.)

törvény végleges szövegét azonban nem ismerhetjük, hiszen a zsinati jegyzőkönyv arról számol be, hogy a bizottság által beterjesztett első változatot, tehát valószínűleg az újságban megjelent szöveget, a zsinat teljes átdolgozásra visszaadta.²⁰ Ezt a törvénycikket ráadásul a pozsonyi zsinat törvénykönyvével sem tudjuk összehasonlítani, hiszen abból már teljességgel hiányzott ez a szakasz. A nyugdíjügyet ugyanis erre az időre az állami kongruatörvény rendezte oly módon, hogy az 1926. január 1-én szolgálatban álló lelkészeknek nyugdíjat, hátramaradott családtagjaiknak pedig ellátást biztosított.²¹ A *Református Egyház és Iskolában* az áll, hogy a törvény kimondja: a szlovenszkói és ruszinszkói református gyülekezetek kiválnak a magyarországi református lelkészi nyugdíjintézetből, és önállóan hoznak létre hasonló intézményt. Ennek feladata, hogy a szabályrendeletileg megállapítandó korhatár elérésekor, vagy szükség esetén hamarabb, nyugdíjat folyósítson a lelkészeknek, haláluk esetén pedig özvegyeiknek és árváiknak ellátási díjat. Megállapítja, hogy a nyugdíjintézetnek kötelezően tagja a szlovenszkói és ruszinszkói egyházkerületek kebelében rendszeresített állomáson működő minden lelkész, püspöki titkár, vallástanító és kántor. Ez utóbbi kettő azonban csak abban az esetben, ha az állami nyugdíjrendszerbe nem nyertek felvételt. A nyugdíjintézet fenntartásához a nyugdíjra jogosult állomásokkal bíró gyülekezetek és az intézeti tagok járulnak hozzá. Ezenkívül a fenntartó, az egyetemes református egyház, igényt tart a csehszlovák köztársaság költségvetésben biztosított évenkénti segélyezésére. A nyugdíjintézet szervezeti kérdéseit a törvény a konventre bízta, melynek 1924. január 1-jén érvénybe kell lépnie. A törvény cikk kurtaságát Czinke a következő érvekkel magyarázza: a nyugdíjintézet egy folytonosan fejlődő intézmény, nehézkes megkötöttség lenne a nyugdíjintézet szervezetét zsinati törvénybe foglalni, mert a szükséges változtatásokat aztán csak újabb zsinat összehívásával lehetne megtenni. Ezért célszerűbb a nyugdíjintézet szervezetét szabályrendeletileg megalkotni, s ezzel az egyetemes konventet megbízni.²² Az újságnak egy korábbi számából megtudjuk azt is, hogy a konvent a nyugdíjintézet szervezetéről szóló szabályrendeletet már el is készítette erre az időre Gyürky Pál rimaszombati evangélikus lelkésszel, és ezt is a zsinat elé terjesztette, a nyugdíjintézet igazgatójává pedig már 1923 áprilisában Idrányi Barna esperest választotta meg.²³ Magát a szabályzatot az egyetemes konvent 1924. január 8-ai jegyzőkönyvének mellékletében teljes terjedelmében megtaláljuk. Ez megállapítja, hogy a szlovenszkói és kárpátaljai református lelkészek kikebelezetnek a magyar református nyugdíjintézetből, és átvétnak az új egyetemes nyugdíjintézetbe. Bejelenti egyben, hogy az új nyugdíjintézet igényt tart a magyarországi református nyugdíjintézettel való arányos vagyonmegosztásra. Részletesen tárgyalja ezután a szabályzat a tagság, és a tagsági felvétel kérdését, a szolgálati idő beszámítását, a nyugdíjazásnál követendő

²⁰ SzKEREZs. Jkv., 1923. július 17–25., 36. sz.

²¹ SzKEREZs. Jkv., 1928. január 24–28., 38. sz.

²² CZINKE, 1923.

²³ Események – Feljegyzések. In: *Református Egyház és Iskola*, 1923. május 6. 71–72. p.

eljárást, az özvegyi és árva ellátási díjakat, a járulékok mértékét, a nyugdíj-intézet felépítését.²⁴

A lelkészválasztásról szóló II. törvénycikkkel kapcsolatban szintén találunk egy újságcikket a *Református Egyház és Iskolában*, amelyben egy bizonyos Sziliczei László teszi meg javaslatait. Véleménye szerint nagy hiányossága az eddig hatályban lévő törvénycikknek, hogy a lelkészcsere lehetőségét csak az illetékes két presbitérium jóváhagyásához köti, holott fontosnak tartaná, hogy azokban az esetekben, melyekben a lelkész és a gyülekezet kapcsolata végképp súlyosan megromlott, az egyházi főhatóság saját jogkörén belül is intézkedhessen. Sziliczei kifejti, hogy véleménye szerint kétféle álláscsere-re kellene lehetőséget adni a törvényben. Egyrészt, ha két lelkész egymással erről megegyezik, másrészt, ha az egyházi közérdek ezt így kívánja. Ez utóbbi cserét az illetékes egyházmegyei bíróságnak kellene kimondania valamely lelkész, gyülekezet vagy egyházmegyei közgyűlés kívánságára.²⁵ Ahogy a *Református Egyház és Iskola* egy másik lapszámából kitér, a javaslatot végül olyan formában fogadták el, hogy a lelkészek közötti álláscsere-t vagy az érintett lelkészek és presbitériumok közmegegyezéssel kérhetik, vagy az egyházmegyei közgyűlés mondhatja ki, ha azt a gyülekezetek érdekében állónak tartja. Ha a cserét kívánó egyház-községek különböző egyházkerülethez tartoznak, akkor ez esetben persze szükséges mindkét kerület elnökségének a beleegyezése is.²⁶

Az egyházalkotmányról és szervezetről szóló I. törvénycikkről szintén több mindent megtudunk a hivatalos egyházi lapból. Ezen a törvényen csupán kisebb módosításokat végeztek. Ilyen például, hogy a lelkészi állást fenntartani nem képes egyházak, a lelkészi állás megüresedése esetén kérhetik leányegyházközséggé való minősítésüket. Ha a gyülekezetben a presbitérium sem választható meg, az egyházközséget gyakorlatilag megszüntetnek nyilvánítják, és vagyonának 25%-a az egyetemes református egyházi közalapba, 60%-a az egyházmegyei missziói pénztárba folyik be. A fennmaradó 15% évenként tőkésítendő. Fontos változás, hogy a felsőbb egyházi és világi hatóságok minden egyházközséggel a saját nyelvükön kell hogy érintkezzenek. A 22. § kimondta azt is, hogy azon egyházközségekben, amelyekben a választói joggal bíró egyháztagok egyharmada kifejezi, hogy az eddigi hivatalos egyházi nyelvtől eltérő, más nyelvet kíván egyházközségi nyelv gyanánt használni, a presbitérium köteles a beadvány beérkezésétől számított 30 nap alatt e tárgyban közgyűlést tartani, mely titkos szavazattal hozza meg döntését. A közgyűlésen azonban a választásra jogosultak legalább kétharmadának jelen kell lenni. Megszünteti a törvény a presbitériumban a sorsolós rendszert, és kimondja, hogy a presbitériumot ezután egységesen 12 évre választják. Az egyházszervezetről szóló törvény keretében tárgyalta meg a zsinat a ruszinszkói ungi gyülekezetek vitás státuszát is. Ennek során törvényként kimondták, hogy a régi tiszáninneri egyházkerület Szlovenszkóhoz tartozó gyülekezetei a szlovenszkói tiszáninneri egy-

²⁴ A Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyetemes Egyház Konventjének jegyzőkönyve (továbbiakban: SzKREEK. Jkv.), 1924. január 8., 19. sz.

²⁵ SZILICZEI LÁSZLÓ: Lelkészválasztási törvényünk egy hiánya. In: *Református Egyház és Iskola*, 1923. június 10. 89–90. p.

²⁶ ISAÁK IMRE: Zsinatunk törvényhozási munkálatai. In: *Református Egyház és Iskola*, 1923. július 8. 107–108. p.

házkerülethez tartoznak, a régi tiszántúli és tiszáninneni egyházkerületek Ruszinsztkóhoz tartozó gyülekezetei pedig a kárpátaljai egyházkerülethez tartoznak.²⁷

Találunk még információkat a *Református Egyház és Iskola*ban a III., az egyházi adózásról szóló törvénycikk változásaival kapcsolatban is. Lényeges módosítás történt azáltal, hogy a külbirtokos egyháztag annak az egyházi adónak, amely reá földbirtoka után, üzlete vagy egyéb hasznot hajtó foglalkozására kirótt állami egyenesadója alapján kivethető, 50%-át a külbirtokát vagy telepét magában foglaló politikai községben lévő egyházközségben, másik 50%-át a lakóhelye egyházközségében tartozik fizetni.

A 6. ülésen foglalkozott a zsinat a köznevelési és közoktatási szervezet-ről szóló VI. törvénycikkkel. Ebben változásként a tanítók alkalmazására nézve kimondták, hogy akik nem a református egyház tanítóképesítő bizottságaitól, hanem más, de minden esetben magyar tanítási nyelvű nyilvános tanítóképző intézettől nyertek oklevelet, azok kötelesek az egyetemes konvent által kibocsátott tanterv alapján vallástanból, zenéből és egyházi énekből vizsgát tenni.²⁸

Meg kell még említenünk a IX. törvénycikket, amelyet szintén teljesen új munkálatként hozott létre a lévai zsinat, és ami a református egyházi törvénynek a Podkarpatska Rus területén való végrehajtásáról szólt. A törvénycikk mindössze 2 paragrafusból állt, melyek közül az első azt mondta ki, hogy a református egyház törvényeit Kárpátalján a terület autonóm jogaira és törvényeire figyelemmel, azokkal összhangban fogják alkalmazni. A 2. § pedig megadta a jogot a Kárpátaljai Református Egyházkerületnek, hogy az egyházi törvénykönyvet Kárpátalja autonóm törvényeinek megfelelően revízió alá vegye, illetve akár önálló egyetemes egyházzá szerveződhessen.²⁹

Sajnos, amíg elő nem kerül a lévai zsinaton megalkotott törvénykönyv, addig sokkal több konkrétumot nehezen tudunk kihámozni a rendelkezésre álló forrásokból, és így minden további eredmény csak kétes feltételezésekre és következtetésekre alapozható. További forrásokként kezelhetők a lévai és a pozsonyi zsinatok közötti időszakban többször összeülő állam-egyházközi bizottság jegyzőkönyvei, melyekben megtalálhatjuk, mely paragrafusokat és miképpen módosítottak a pozsonyi zsinaton a kormány kívánságára. A gond ezzel is az, hogy sajnos egyelőre nem került elő minden állam-egyházközi bizottsági jegyzőkönyv, és így biztos következtetéseket sem tudunk levonni a meglévők alapján.

Egy másik kevésbé megbízható lehetőség a lévai zsinat törvénykönyvének rekonstruálására az, hogy ismerve az 1928-as pozsonyi zsinat törvénykönyvét, összehasonlíthatjuk azt az 1907-essel. Mivel a pozsonyi zsinatot szinte kizárólag csupán az állam kedvéért kellett összehívni, hogy ott az általuk fontosnak tartott, fentebb lojális módosításoknak nevezett változásokat elfogadják, ezért valószínű, hogy az úgynevezett újítások, azaz min-

²⁷ Uő: Zsinatunk törvényhozási munkálatai. In: *Református Egyház és Iskola*, 1923. július 1. 103–105. p.

²⁸ Uő: Zsinatunk törvényhozási munkálatai. In: *Református Egyház és Iskola*, 1923. július 8. 107–108. p.

²⁹ Törvénycikk. – TtREL. I. 22. a. 1.

den más, az állam szempontjából semleges változás az 1907-es zsinati törvényekhez képest a lévai zsinat terméke.

Az I. törvénycikkben ilyen például, hogy kiegészítést találunk arra nézve, kik jogosultak a presbitérium határozata elleni fellebbezésre, ami az 1907-es törvénykönyvből teljességgel hiányzik.³⁰ Az egyetemes konvent összetételét is megváltoztatták, amennyiben minden egyházkerületből egyenlő számban négy személyt, és nem az egyházkerületek nagyságához mérten küldtek képviselőket.³¹ A konvent feladatai közé a lévai zsinat fontosnak tartotta felvenni a Magyarországi Református Egyházzal fennálló függő kérdések intézését.³² Változtak a zsinati tagság feltételei és a zsinat összetétele is. Nem kell többé legalább teljes gimnáziumi vagy annak megfelelő végzettség, hogy valaki zsinati tag lehessen,³³ elegendővé vált, ha legalább egy éve presbiter vagy egyházi intézmény tisztviselője.³⁴ Ezenkívül a konventhez hasonlóan, itt sem az egyházkerületek nagyságához mérten, hanem egységesen tízben határozták meg az egyházkerületek presbitériumi által választandó zsinati tagok számát. Megváltozott továbbá a zsinati képviselők megválasztásának módja is annyiban, hogy míg addig minden egyházkerület szabadon eldönthette, milyen választási módot alkalmaz,³⁵ addig a lévai zsinat a listás szavazást tette kötelezővé.³⁶ Az 1907-es törvénykönyvből teljesen hiányzik a református egyháztagság ismérve. A lévai zsinat ezt a mulasztást is pótolta.³⁷ Eszerint református, aki református szülőktől származik és meg van keresztelve, vagy aki az állam idevonatkozó törvényeinek keretében református hitoktatásban részesült és konfirmált. A zsinat bizonyára a belmisszió és az egyházfegyelem gyakorlásának nyomatékosságát céljából kibővítette a presbiterek és az egyháztagok köteleseiről szóló paragrafusokat. Eszerint mindkét csoport köteles támogatni a lelkészt a hitépítés szolgálatában, és köteles tőle telhetően mindent megtenni az egyházfegyelem érvényesítéséért.³⁸ Több felsőbb egyházi tisztség, amit addig élethossziglan lehetett betölteni, az általános egyházi választások alkalmával tízévenként kötelezően lett választandó. Ilyen tisztségek: egyházmegyei ügyész, egyházkerületi tanácsbírák, egyházmegyei gondnok, esperes, egyházkerületi jegyzők.³⁹

A II. törvénycikkben a lelkészválasztással kapcsolatban a lévai zsinat törvénybe foglalta, hogy milyen külső ismérveknek kell megfelelnie az egyházközségi szavazólapnak a visszaélések elkerülése végett.⁴⁰ Könnyebben teljesíthető feltételekhez szabta a missziói egyházközségek számára a lelkészválasztás jogának gyakorlását, amennyiben az egyháztagok törvény

³⁰ TIREL. PF-48. I. tc. 45. §.

³¹ Uo. 70. §.

³² Uo. 75. §.

³³ Egyházi törvények a Magyarországi Református Egyházban, Debrecen, 1907. (továbbiakban: Egyházi törvények, 1907.) I. tc. 82. §.

³⁴ TIREL. PF-48. I. tc. 82. §.

³⁵ Egyházi törvények, 1907. I. tc. 83–84. §.

³⁶ TIREL. PF-48. I. tc. 84. §.

³⁷ Uo. 105. §.

³⁸ Uo. 109., 121. §§.

³⁹ Uo. 151., 154., 159., 162., 171., 175. §§.

⁴⁰ TIREL. PF-48. II. tc. 28. §.

szerinti megadóztatását és az egyházfenntartás költségei 50%-ának fedezését kérte.⁴¹

A III. törvénycikkben újítás, hogy a presbitériumoknak az egyházmegyei közgyűlés által elfogadandó szabályrendeletet kell alkotniuk az adókulcs évenkénti megállapítására, illetve, hogy az egyetemes adóalapból részesülő egyházközségeknek a 13. §-ban határozták meg a személyi adó minimális mértékét.⁴² Megengedi a törvény a vagyoni adó kivetését is, azonban csak a családfőre nézve, az ő neve alatt könyvelve a családtagok vagyona utáni adót is. A családtagok után azonban csak személyi adó vehető ki. Külön foglalkozik a lévai kánon azokkal a vegyes házasságban élő református nőkkal, akiknek elkülönített vagyonuk nincs. Kimondja, hogy számukra a presbitérium méltányos, férjük anyagi helyzetére tekintettel levő személyi adót kell megállapítson. Özvegyé válásuk esetén azonban a személyi adó mellett vagyonadót is fizetniük kell a férjüktől rájuk maradt vagyon után.⁴³ A III. törvénycikk is foglalkozott a Szlovenszói és Kárpátaljai Református Egyháznak a Magyar Református Egyházzal való rendezetlen anyagi viszonyaival. A zsinat elrendelte, hogy a Magyarországi Református Egyházzal való elszámolás folytán az egyetemes adóalapból, valamint az államsegélyből az egyetemes konvent kezelése alatt adóalapot hoz létre, melynek rendeltetése a csekély vagyonú egyházközségek segítése lesz.⁴⁴

A IV. törvénycikkben a közalap feladatkörét kibővítették az egyházmegyei és egyházkerületi pénztárak ideiglenes segélyezésével, közép- és felsőfokú nevelőintézetek felállításával és hitépítő irodalom terjesztésével.⁴⁵ Megváltozott a közalap évi tiszta jövedelmének felhasználási területe is. Míg az 1907-es törvény szerint ennek 25%-át missziói célokra kellett fordítani,⁴⁶ addig a lévai kánonok szerint a nyugdíj és özvegy-árva gyámintézet segélyezésére.⁴⁷

Az V. törvénycikkkel kapcsolatban mindössze talán két változást említhetünk. Az első, hogy a lévai zsinat leszűkítette az egyháztagi minőségben alkalmazható fegyelmi büntetéseket.⁴⁸ A második, hogy míg a bíróság ítéletének helyben való kihirdetése alkalmával a feleknek addig azonnal szóbeli nyilatkozatot kellett tenniük arról, hogy kívánnak-e fellebbezni, a lévai zsinat ezt megváltoztatta oly módon, hogy a fellebbezésre vagy helyben szóbelileg, vagy 15 napon belül írásban adott lehetőséget.⁴⁹

A VI. törvénycikkbe (a köznevelési és közoktatási szervezetről) szintén Léván kerülhetett bele, hogy az 1920. évi 121. sz. törvény (a Csehszlovák

---

⁴¹ Uo. 49. §.

⁴² TiREL. PF-48. III. tc. 8. §.

⁴³ Uo. 8. §.

⁴⁴ Uo. 12. §.

⁴⁵ TiREL. PF-48. IV. tc. 2. §.

⁴⁶ Egyházi törvények, 1907. IV. tc. 3. §.

⁴⁷ TiREL. PF-48. IV. tc. 3. §.

⁴⁸ TiREL. PF-48. V. tc. 36. §.

⁴⁹ Uo. 108. §.

Köztársaság alkotmánylevele⁵⁰) 134. §-a, az 1920. évi 122. sz. törvény (a Csehszlovák Köztársaság nyelvtörvénye⁵¹) 5. §-a, valamint az 1907. évi XXVII. törvénycikk (a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól⁵²) 18–19. §§-ai alapján kell az oktatási intézmény fenntartó testületének meghatároznia az intézmény oktatási nyelvét.⁵³ Valószínűleg a nem református iskolába járó református növendékek hitoktatásáról való gondoskodás is már 1923-ban aktuális és megoldandó problémaként állt az egyház előtt, amit a lévai zsinat szintén szükségesnek tarthatott törvénnyel szabályozni.⁵⁴ Az egyház-községek anyagi korlátai miatt a presbitériumok előszeretettel kezdtek el már az 1920-as évek elején is lemondani iskoláikról az állam javára. Ezért tehát már 1923-ban esedékessé vált törvényileg szigorúan előírni, hogy az iskolafenntartóknak kötelességük minden tőlük telhető áldozattal az óvodákat és iskolákat fenntartani.⁵⁵ Szintén már 1923 előtt felmerült az igény a református egyház részéről egy saját református tanítóképző intézet felállítására. A lévai zsinat törvénykönyvébe tehát bizonyosan belekerült ennek deklarálása is, továbbá az egyháznak az a joga, hogy míg saját ilyen jellegű intézményt nem tud felállítani, addig a gyülekezetek külföldi intézetekben oklevelet szerzett személyeket is alkalmazhatnak tanítókul.⁵⁶ Ugyanilyen szükségként jelentkezett egy saját teológia felállítása megszervezése is a református egyház számára, amely így a VI. törvénycikkbe szintén már 1923-ban belekerülhetett.⁵⁷

3. A lévai törvénykönyv állami fogadtatása

Ha most visszagondolunk Slavik Györgynek a lévai zsinat megnyitóján mondott beszédére, melyben a kormány elvárásait mutatta be a zsinat irányában, akkor azt látjuk, hogy történtek ugyan gesztusok a törvényalkotásban a kormány tetszésének megnyerésére, azonban azok nyilvánvalóan nem voltak eléggé jelentősek és kielégítőek ahhoz, hogy a csehszlovák kormány kételyeit és bizalmatlanságát a reformátussággal szemben, amit mindig is a magyar irredentizmus melegágyának tartott, megszüntesse. Legfőképp a kért szlovák egyházmegye létre nem hozása érintette érzékenyen a kormányt.

A törvénykönyvet 1923. június 28-án terjesztették fel⁵⁸ a szlovenszkói teljhatalmú miniszteren keresztül a köztársasági elnökhöz. Az egyház ragaszkodott tehát ahhoz, hogy a kormány helyett a köztársasági elnöknek tulajdonítsa a „*ius supremae inspectionis*”-t. Hosszú hónapok várakozása után a válasz végül 1923 októberében érkezett meg Szlovenszkó teljhatal-

⁵⁰ FEDINEC CSILLA: Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez, 1918-1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok. Somorja–Dunaszerdahely, 2004. (Fontes Historiae Hungarorum) 61–63. p.

⁵¹ Uo. 64–66. p.

⁵² Ezer év törvényei. Online: <http://www.1000ev.hu> – 2016. július.

⁵³ TIREL. PF-48. VI. tc. 2. §.

⁵⁴ Uo. 3. §.

⁵⁵ Uo. 9. §.

⁵⁶ Uo. 19., 21. §§.

⁵⁷ Uo. 106–116. §§.

⁵⁸ SZKERÉZS. Jkv., 1928. január 24–28., 95. sz.

mú miniszterétől, Jozef Kállaytól, melyben leírta, hogy visszaküldi a magyar nyelvű szöveget, mert azt nem kevesebb, mint 17 szlovák nyelvű példányban kell felterjeszteni, mégpedig nem a köztársasági elnökhöz, hanem az Iskolaügyi és Nemzetművelődési Minisztériumhoz. Levelében szóvá tette továbbá azt is, hogy a törvénykönyvben nem vették figyelembe a kormánybiztos által felvázolt szempontokat. A zsinat elnöksége, Czinke és Lukács szorult helyzetükben körlevelet fogalmaztak meg a zsinat tagjaihoz, melyben véleménynyilvánításra szólítják fel őket az ügyben. Aggályaiknak adtak kifejezést azt illetően, hogy a törvénykönyv hivatalos szövege a magyar helyett szlovák nyelvű legyen. A beérkezett vélemények alapján Kállay levelére a választ a konvent fogalmazta meg, melyet az 1790/91. évi XXVI. törvényekre hivatkozva a miniszterelnökhöz címezve ugyan, és az Iskolaügyi és Nemzetművelődési Minisztériumon keresztül, de mégiscsak újra a köztársasági elnökhöz terjesztettek fel, és amelyben újra kérik tőle a lévai zsinat törvénykönyvének jóváhagyását. Kifejtik, hogy a református egyház, mivel legnagyobb részét magyar nemzetiségű személyekből áll, élt azzal a joggal, hogy magyar nyelven tárgyaljon a zsinaton, magyar nyelven alkossa meg törvényeit, és kérik a köztársasági elnöktől, hogy azokat magyar nyelvű változatban erősítse meg.⁵⁹

A törvénykönyv további sorsa a jelenleg rendelkezésre álló források alapján homályos. Valószínű, hogy állami nyomásra még 1924 folyamán mégis beterveztették a 17 darab szlovák nyelvű változatot a minisztériumhoz,⁶⁰ és így azokat a kormány végre kénytelen volt érdemben vizsgálat tárgyává tenni. A lefordítással persze nem hárultak el azok a kifogások, amelyek a kormány szempontjainak figyelmen kívül hagyását kérték számon az egyházon.

1924 folyamán több befolyásos személyiség is, mint például Korláth Endre nemzetgyűlési képviselő, református konventi tag, közbenjárt a kormánynál az egyházi törvények elfogadásának ügyében, és kapott is biztató ígéreteket, ezek azonban csak ígérek maradtak.⁶¹ Novemberben Czinke megbízásából Patay György korábbi kormány megbízott, konventi tag és Péter Mihály zsinati jegyző jártak Prágában ebben az ügyben, és jelentésükben beszámoltak arról, hogy „a megérteni akarásnak némi jeleit” vélték felfedezni a kormány részéről. Több irányú tárgyalásaik között az egyházi törvénykönyvvel kapcsolatban abban maradtak, hogy a kormány hamarosan észrevételeivel, javaslataival együtt vissza fogja küldeni azt az elnökséghez korrigálás végett. A javaslatok és észrevételek azonban lényegbevágók lesznek, és különösen a szlovák egyházmegye szervezésére fognak vonatkozni.⁶²

A hivatalos levél helyett azonban a kormány végül is december 29-re hívta meg az egyház képviselőit Pozsonyba, egy informális tárgyalásra. Itt aztán a kormány képviselői előterjesztették észrevételeiket és kifogásaikat a törvényekkel kapcsolatban. Amikor azonban az egyháziak kérték, hogy mindezt írásban is megkaphassák, azt ezek megtagadták. Azt kívánták,

⁵⁹ SzKREEK. Jkv., 1924. január 8., 15. sz.

⁶⁰ SzKEREZs. Jkv., 1928. január 24–28., 63. sz.

⁶¹ SzKEREZs. Jkv., 1925. március 31., 7. sz.

⁶² Péter Mihály és Dr. Patay György jelentése prágai útjuk eredményéről, 1924. november 18. – TtREL. I. 27. b. 8.

hogy a törvényeket ne a kormánynak kelljen visszaküldenie, hanem azt maga az egyház kérje vissza hivatalos úton változtatás végett.⁶³ A jelenlévő egyházi képviselők engedtek ennek a kérésnek, és ott helyben megírták a nyilatkozatot, és a törvénykönyvet visszavették.⁶⁴ A kormány ezekkel a mesterkedésekkel nyilván a külvilág, a külföld előtt igyekezett fedezni magát, hogy az állam demokratikus jellegének és az egyház autonómiájának látszatát megőrizhesse, és nehogy kiderüljön, milyen nyomást gyakorol a református egyházra.⁶⁵ Megegyeztek továbbá abban, hogy hamarosan egy az egyház és a kormány részéről is 3-3 tagból álló bizottságot fognak megalakítani, melynek feladata az lesz, hogy a törvénykönyvet szakaszról szakaszra áttanulmányozzák, és a kormány óhajait és kifogásait írásba foglalják, hogy a legközelebb összeülő zsinat teljességgel tisztában legyen azokkal.⁶⁶

Az 1925. március 31-én Poprádon összeülő konvent meghallgatva Czinke beszámolóját a fent leírt eseményekről, nem értett azokkal egyet, és kimondta, hogy az 1924. december 29-ei „magánjellegű” tárgyalások határozatait, melyek a kormány és az egyház bizonyos képviselői között születtek, magára nézve nem tartja kötelező érvényűnek, és a törvénykönyv visszavételébe nem egyezik bele. Erről értesítették a szlovenszkói teljhatalmú minisztériumot, és a prágai iskolaügyi minisztériumot is.⁶⁷ Ezek után az egyház és a kormány közötti kapcsolatok megfagytak. Az egyházi törvényekről való mindenféle tárgyalás lehetősége megszűnt. A kormány részéről a válasz persze nem váratott magára sokáig. Stunda István, a református ügyek kormányreferense a Kassai Naplónak adott interjút, melyben illojálisnak és inkorrektnek nevezte a református egyháznak az állammal szemben való viselkedését, egyben a kormány megtorló intézkedéseit helyezte kilátásba, amennyiben a konvent nem változtat gyökeresen egyházpolitikai irányultságán.⁶⁸ Hamarosan egyre több lelkész kezdte elveszíteni addigi államsegélyét⁶⁹ a legfelsőbb közigazgatási bíróság 1923. október 6-ai állásfoglalására hivatkozva, amely alapján igen sok, addig községi illetőséggel és állampolgársággal rendelkező személytől visszamenőleg megtagadták az illetőséget.⁷⁰ A kormány igen tudatos módon a lelkészeket igyekezett szembefordítani a felsőbb egyházi vezetéssel, azt sugallva nekik, hogy a kongruamegvonás miatti szenvedéseikért és nélkülözéseikért előljáróik irredentizmusa és keménynyakúsága a felelős.⁷¹ Nyíltan ki is jelentették, hogy az egyház vezetésének pozitív hozzáállásától teszik függővé az

⁶³ SzKREEK. Jkv., 1925. március 31., 7. sz.

⁶⁴ Czinke István levele Bertók Bélához, 1925. február 10. – TtREL. I. 22. a. 2.

⁶⁵ SzKEREZs. Jkv., 1928. január 24–28., 63. sz.

⁶⁶ SzKREEK. Jkv., 1925. március 31., 7. sz.

⁶⁷ Uo. 11. szám.

⁶⁸ MAGDA SÁNDOR: Az érem másik oldala. In: *Református Egyház és Iskola*, 1925. szeptember 27. 1–4. p.

⁶⁹ CZINKE ISTVÁN: Körlevél valamennyi esperesi és lelkési hivatalnak. In: *Református Egyház és Iskola*, 1925. november 22. 9. p.

⁷⁰ BOTLIK JÓZSEF: *Egestas Subcarpathica Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez Bp., 2000. 202. p.*

⁷¹ PÉTER MIHÁLY: Egy levél. In: *Református Egyház és Iskola*, 1926. január 31. 4–6. p.

államsegélyek utalásának, és más egyházi sérelmeknek is a megoldását.⁷² A nyomás oly mértékben növekedett meg Czinke István püspök és az egyetemes konvent irányába, hogy kénytelenek voltak visszakozni, és a kormánnyal való tárgyalásokat újra kezdeményezni.

Hosszú idő után az első találkozóra 1926. január 11-én került sor, amikor Szlovenszko teljhatalmú minisztere fogadta Czinkét és Lukácsot. Megállapodtak abban, hogy a kialakult feszültségért kárhozható senkit sem lehet, hiszen minden fél belátása és lelkiismerete szerint helyesen járt el. A poprádi konventi határozat visszavonását feleslegesnek nyilvánították, amivel nem javítanának a helyzeten, ugyanakkor szükségesnek látták átértelmezését. A konventi elnökség kijelentette, hogy amint megkapják a kormánytól a törvénykönyvre vonatkozó aggodalmaikat és kifogásaikat, azonnal a zsinat elé terjesztik azokat, és az alkotmányos keretek között, azok szerint fogják korrigálni a törvényeket.⁷³

A konvent 1926. május 25-én vette tárgyalás alá a vitatott poprádi határozatot. Kimondta, hogy mivel a konvent úgy tapasztalta, hogy e határozat intencióit mind a kormány, mind az egyházi közvélemény félreértette, szükségesnek látják kijelenteni, hogy az egyetemes konventnek őszinte törekvése az egyház és az állam közötti viszony mielőbbi rendezése, és a függő ügyeknek megoldása. Egyben megbízták az elnökséget, hogy a kormánnyal való tárgyalásokat ott folytassák, ahol 1924. december 29-én azok megszakadtak.⁷⁴

Ezek után a kormány végre a szlovenszko-i teljhatalmú miniszter útján tárgyalásra hívta meg az egyház képviselőit 1926. szeptember 21-re Pozsonyba.⁷⁵ A találkozó előtt, augusztus végén Idrányi Barna abaújtornai esperes, egyetemes nyugdíjintézeti igazgató, a nyugdíjintézeti ügyek intézésének örve alatt szintén ellátogatott a pozsonyi minisztériumba, ahol bizonyosan igyekezett kipuhatolni a kormány egyházzal való viszonyulását is. Beszámolójában leírja, hogy bizonyos sértettséget még mindig kiérzett tárgyalópartnereiből, Jozef Kállay teljhatalmú miniszterből és Ivan Markovics iskolaügyi és nemzetművelődési tanácsadóból a poprádi határozat miatt, de készek azt elfelejteni. Ugyanakkor jól megérezve az egyház sarokba szorított állapotát, kinyilvánították, hogy engesztelésképpen néhány vitás kérdésben elvárják az egyháztól az engedékenységet. Ilyen volt például az 1925 őszén elindított losonci teológia bezárása, vagy éppen a fentebb ismertetett VIII. törvénycikknek konvent általi, saját hatáskörben történt hatályba léptetése.⁷⁶

A szeptember 21-ei tárgyaláson a konventi elnöki tanács megbízásából Szilassy Béla dunáninneni egyházkerületi főgondnok, Balogh Elemér dunáninneni püspök és Sörös Béla teológiai igazgató, konventi tag képviselték az egyházat. A konvent elnöksége gyengélkedésre hivatkozva kimentette magát. Ahogy korábban Idrányi jelezte, a tárgyalások igen szerteágazóak

⁷² PÉTER MIHÁLY: Megjegyzések egy intervjura. In: *Református Egyház és Iskola*, 1926. február 14. 4–9. p.

⁷³ CZINKE ISTVÁN: Tájékoztató. In: *Református Egyház és Iskola*, 1926. január 31. 1–2. p.

⁷⁴ SZKREEK. Jkv., 1926. május 25., 5. sz.

⁷⁵ Sörös Béla levele a Presbiteri Világszövetség Kontinentális Bizottságához, 1926. augusztus 12. – TtREL. I. 22. a. 3.

⁷⁶ Idrányi Barna levele Bertók Bélához, 1926. augusztus 28. – TtREL. I. 22. a. 3.

voltak. A kormány elismerte ugyan, hogy a losonci lelkészképzés elindítását, mint szemináriumot, az egyháznak jogában volt a kormánynak tett előzetes bejelentés nélkül megtennie, de ennek megszüntetését követelték, ennek fejében pedig kezdeményezték, hogy az egyház mielőbbi pozitív elbírálás céljából nyújtsa be a kormánynak egy állandó teológiai főiskola felállítására vonatkozó kérvényét, melyben kérik ehhez a jogosan járó állami támogatást is. Ezt az egyházi képviselők elfogadták, ugyanakkor ragaszkodtak ahhoz, hogy a majd 40 diák érdekeinek védelmében, a losonci képzés, mint „előtanulmányok” tovább folyhasson.⁷⁷ Ezenkívül Sörös, mint a konventi elnöki tanács tárgyalásokkal megbízott képviselője, nyilatkozatban nyugtatta meg a kormányt afelől, hogy a VIII. törvénycikknek a konvent általi hatályba léptetése nem arra irányult, hogy egy még meg nem erősített törvénycikknek a megvalósítását elrendelje. Ellenkezőleg:

„[Ezzel] az egyház lényegét képező belső hitépítés terén, azoknak a komoly lelkipásztori, gyülekezeti és egyháztársadalmi tevékenységeknek a megindítását vagy megerősítését s egyúttal egyöntetű irányítását célozta, amelyek az egyház állandó életműködéséhez tartoznak. [...] »A VIII. törvénycikk« megjelölés gyűjtőfogalomnak tekinthető, mely alatt az egyház belső építő munkáinak különböző ágazatai együttesen nyerne rövid megnevezést.”⁷⁸

Miután tehát ezeket a sérelmes kérdéseket az egyház és az állam képviselői tisztázták, sor kerülhetett a lévai zsinat törvénykönyvének tényleges megtárgyalására. Első alkalommal 1926. október 8. és 12. között került sor erre Losoncon, ahol a III. és a VI. törvénycikkek kivételével tárgyalás alá került az egész törvénykönyv. A főbb kormánykivánalmakat Sörös Bertókhhoz írt levelében foglalta össze. 1. A lelkészválasztások az aktákkal együtt a kormánynak bejelentendők, hogy vizsgálhassák, törvényesen folyt-e le. 2. Az egyház világi tisztségviselőitől megkövetelik a csehszlovák állampolgárságot. 3. A megyei és kerületi választásoknál lerövidítendő a 10 éves ciklus, mivel ez nem túl demokratikus. 4. A „hazaszeretet” kifejezés helyébe mindenhol „államszeretet” teendő. 5. Azokban az esetekben, mikor az egyház él a „ius advocatie” lehetőségével, a hatóságok kapjanak felülvizsgálati jogot. 6. A lelkészválasztások csak vasárnap történhessenek. 7. A katonai lelkészek kinevezésének joga korlátlan módon a kormányt illeti meg. 8. A lelkész az állam által is elbocsátható legyen. 9. A Kárpátaljai Református Egyházkerületre vonatkozó IX. törvénycikk 2. §, amely arról szólt, hogy a Kárpátaljai Református Egyházkerület Podkarpatska Rus autonómiájának megvalósulása esetén önálló egyetemes egyházat hozhat létre, törörendő.⁷⁹

A tárgyalások folytatására 1926. október 29-től került sor Pozsonyban⁸⁰ november 3-ig, amikor is főleg a VI. törvénycikk revízióját ejtették meg. Ezt azért is kellett különösen nagymérvű átforgalmazás tárgyává tenni, mivel az iskolákra és oktatásra vonatkozó, újonnan alkotott csehszlovák

⁷⁷ Sörös Béla levele Bertók Bélához, 1926. október 23. – TtREL. I. 22. a. 3.

⁷⁸ SÖRÖS BÉLA: Nyilatkozat. In: *Református Egyház és Iskola*, 1926. október 10. 9–10. p.

⁷⁹ Sörös Béla levele Bertók Bélához, 1926. október 23. – TtREL. I. 22. a. 3.

⁸⁰ Hírek. In: *Református Egyház és Iskola*, 1926. november 7. 8. p.

törvények rendelkezéseivel több ponton is ellentétben állt, vagy legalábbis nem volt kompatibilis azokkal.⁸¹

Sörös, mint később, a pozsonyi zsinaton beszámolójában elmondta, a kormány részéről történő minden ellenvetést jegyzékbe foglalt, és minden jegyzékhez olyan javaslatot készített, amely a zsinat elé volt felterjeszhető. Ezeket a javaslatokat aztán a miniszterhez is benyújtotta átnézés céljából. Ekkor már egyébként Zoch Sámuel evangélikus püspök is részt vett a tárgyalásokban, mint a kormány képviselője. Az ő személye ellen a református egyház sem tiltakozott, hiszen, mint a Csehszlovákiai Evangéliumi Egyházak Szövetségének elnökétől, pártfogást reméltek tőle.⁸² Zoch püspök részvétele egyébként a későbbiekben valóban kulcsfontosságú lett, hiszen a kormányészrevételek alapján Sörös által elkészített, és a miniszterhez felterjesztett javaslatok több ponton ellenvetésekbe ütköztek a minisztériumban, és ezek az ellenvetések az egyház autonómiájára nézve igen sérelmes elvárásokat fogalmaztak meg, amelyek már-már a tárgyalások folytatását veszélyeztették. Ebben a helyzetben Zoch volt az, aki több-kevesebb sikerrel igyekezett kiegyenlíteni a nézetkülönbségeket.

1927 márciusában kezdődtek meg aztán a tárgyalások arról a kérdéstről, amiről a kormány eddig szemérmesen hallgatott, pedig számára talán a legfontosabb volt: a szlovák egyházmege megalakításáról. A kormány ezt a kérdést egy külön erről szóló törvénycikkben kívánta megoldani. Kifejezésre juttatták, hogy e törvénycikk elfogadásától függ nem csak a törvénykönyv ratifikálása, hanem az egyház és állam között függőben lévő egyéb ügyeknek a pozitív kimenetele is. Elfogadásra került továbbá a tárgyalások folyamán egy a törvénycikkhez kapcsolódó rezolúció is, amely rendezte az új törvénycikk által felvetett személyi anyagi és egyházzervezeti kérdéseket.

Maga a törvénycikk, mely „az egyházmegek és egyházkerületek közgazgatási beosztásáról, a szlovák egyházmege felállításáról” címet kapta, 12 §-ból állt. Ebben az egyházkerületek a következő új neveket kapták: Északi Református Egyházkerület (Tiszáninnen), Keleti Református Egyházkerület (Kárpátalja), Nyugati Református Egyházkerület (Dunáninnen). A 4. § kimondta, hogy az egyházi törvényhozásnak két faktora van, úgymint a zsinat és a kormány, és ez utóbbi a zsinati törvényeket csak azzal a feltétellel hagyja jóvá, ha megszervezésre kerül a szlovák egyházmege. A törvénycikk ezután felsorol a felső-zempléni egyházmegeből 11, az ungi egyházmegeből pedig 14 gyülekezetet, amelyeket a szlovák egyházmegebe oszt be. Ezenkívül ez a paragrafus kimondja, hogy egy – az állam és az egyház képviselőiből álló – küldöttség száll ki minden olyan egyházközségbe, amelyben 1927. január 1. és 1928. január 1. között az I. törvénycikk 22. §-a alapján a szlovák nyelvet állapítják meg hivatalos nyelvként, vagy amelyben az adott egyházközség kinyilvánítja óhaját a szlovák egyházmegehez való csatlakozásra. A küldöttség a helyszínen egyházközségi közgyűlés keretében győződik meg a gyülekezet csatlakozási szándékáról. Kimondja a törvénycikk azt is, hogy a szlovák egyházmegeire ugyanazok a jogok és köteleességek irányadók, mint az összes többire. Szabályozták a vegyes nyelvű gyülekezetekben a nyelvhasználat kérdését is. Kimondták,

⁸¹ Tárgyalások a kormánnyal. In: *Református Egyház és Iskola*, 1926. november 14. 8. p.

⁸² SzKEREzs. Jkv., 1928. január 24–28., 63. sz.

hogy az egyházközség hivatalos nyelvétől függetlenül a nemzeti kisebbségeknek jogában áll saját nyelvű istentiszteleteket és vallásos összejöveteleket szervezni. A rezolúció leszögezte, hogy a szlovák egyházmegye felállításának a szlovák református hívek hitéletének fellendítése, és semmiképpen nem az ott élő magyar kisebbség elnemzetlenítése a célja, továbbá, hogy a közös egyházmegyei ingó és ingatlan vagyon megosztásánál a régi magyar egyházmegye az illetékes. Kimondja továbbá a törvénycikk, hogy a régi egyházmegyék alapítványai megmaradnak az ő tulajdonukban. A hitélet területén a rezolúció rendelkezik arról, hogy a magyar és a szlovák egyházmegyék kölcsönösen gondoskodhatnak arról, hogy a másik egyházmegye területén élő református nemzettársaik hitéletét missziói lelkészek által építsék.

A törvénykönyvről szóló tárgyalások ezzel az egyház és az állam között lezárultak. A teljesen átvizsgált lévai törvénykönyvet ezután 1927. március 15-én Zoch püspök és Sörös maguk vitték fel Prágába, a minisztériumba. Milan Hodza iskolaügyi és nemzetművelődési miniszter ekkor úgy nyilatkozott, hogy a maga részéről elfogadja a törvénykönyvön végzett munkálakat.⁸³ Nemsokára azonban újabb kifogásokat emelt,⁸⁴ sőt, a tárgyalások végső lezárására jelentkező egyházi vezetőket július elején azzal utasította el, hogy nincs miről beszélni, hiszen a törvénykönyvet az egyház visszakérte.⁸⁵ Ezután az egyház még több ízben próbálta újra elérni a záró tárgyalás megtartását eredménytelenül. Végül az 1927. november 22-ei konvent – megelégedve a hosszú semmittevést – elrendelte a zsinat összehívását 1928. január 24-re Pozsonyba, remélve, hogy e határozattal talán mozdulásra kényszeríthetik a kormányt.⁸⁶ A terv bevált, hiszen végül december 14-én összeült a közös bizottság, és az úgynevezett záró tárgyaláson újabb fontos módosításokat hajtott végre a törvénytövegen. A hosszú tárgyalássorozat jegyzőkönyvei közül sajnos egyelőre csak ez a legutolsó áll rendelkezésünkre. Ebben a kormány kívánságára az egyházi küldöttség – amelyet Czinke István, Lukács Géza, Szilassy Béla és Sörös Béla alkottak – elfogadta, hogy a püspökválasztások eredménye bejelentendő legyen a kormánynak, hogy a konventi jegyzőkönyveket szintén a kormánynak kelljen felterjeszteni, hogy segédlelkészüket nem csehszlovák állampolgárt csak ideiglenesen és csak külön miniszteri engedéllyel lehessen kinevezni, hogy a nyugdíjintézetéről szóló törvénycikket teljesen kihagyják a törvénykönyvből. Az úgynevezett X. törvénycikkre nézve a kormány még szélsőségesebb követelésekkel állt elő, amikor azt kérték, hogy képviselőiknek tetszés szerint bármely gyülekezetben, az egyház hozzájárulása nélkül lehessen egyházközségi közgyűlést összehívni a célból, hogy az a szlovák egyházmegyéhez való csatlakozásáról nyilatkozzon. A tárgyalások végleges lezárásaképpen közös bizottság egy záró határozatot fogadott el, melyben kimondták, hogy a törvénykönyv csak a kormány általi ratifikáció napján léptethető életbe,

⁸³ SÖRÖS BÉLA: Információs tárgyalások. In: *Református Egyház és Iskola*, 1927. április 3. 2–7. p.

⁸⁴ CZINKE ISTVÁN: Tájékoztató. In: *Református Egyház és Iskola*, 1927. augusztus 8. 13–14. p.

⁸⁵ Az Egyetemes Konvent ülése. In: *Református Egyház és Iskola*, 1927. november 22. 10–11. p.

⁸⁶ SZKREEK. Jkv., 1927. november 22., 9. sz.

addig is pedig a régi egyházi törvények maradnak érvényben.⁸⁷ Ezen a tanácskozáson az egyház képviselői kaptak egy kormánynyilatkozatot is, a törvények jóváhagyását ígérve.⁸⁸

A kormánnyal való tárgyalások egyházi közvélemény részéről való fogadtatása eléggé ambivalens volt. Bár egyrésztől reménységgel tekintettek rá, mint olyan eszközre, amely végre megoldja az egyház nehéz helyzetét a köztársaságon belül, másrészt viszont érthető bizalmatlanságot is tápláltak sokan azzal kapcsolatban, hogy vajon nem kell-e túl nagy árat fizetni a megegyezésért. Magda Sándor, a *Református Egyház és Iskola* főszerkesztője például egyik vezércikkében üdvözli a szlovák egyházmegye felállítását, csak afeletti fájdmát fejezi ki, hogy az nem a konkrét gyülekezetektől indult ki, hanem felülről kényszerítették rájuk, és hogy a szlovák nyelvhasználat közigazgatási határai nincsenek a törvényben meghatározva. Mint mondja, az állami nyelvtörvény analógiájára az egyházi életben is az kell hogy természetes legyen, hogy bár a szlovák egyházmegyében a szlovák lesz a hivatalos nyelv, az egyházkerülettel, felsőbb egyházi hatóságokkal való érintkezésben azonban, mivel a csehszlovákiai református egyház mégiscsak magyar egyház, nekik is a magyar nyelvet kell használniuk.⁸⁹ Péter Mihály konventi tag, gálszécsi lelkész egyrészt osztotta Magda Sándor felvetéseit a szlovák nyelvhasználat korlátozását illetően, másrészt pedig afeletti nemtetszésének adott hangot, hogy egyáltalán nem került nyilvánosságra, hogy a X. törvénycikkén kívül milyen változásokat óhajt a kormány a törvénykönyv egyéb törvénycikkeiben foganatosítani.⁹⁰ A titkolózást sokan mások is a szemére vetették Sörösnek, ő azonban azzal védekezett, hogy a tárgyalások természete megkívánta a diszkréciót.⁹¹

4. A pozsonyi zsinat

A Kassán 1927. november 22-én összeült egyetemes konvent, mint fentebb már említettük, összehívta a zsinatot,⁹² amelyet 1928. január 24-től január 28-ig tartottak meg Pozsonyban. Ha azt képzelnénk, hogy az állam által eleve meghatározott jellege miatt a zsinati ülések unalomba fulladtak volna, súlyosan tévednénk. Bizonyára éppen azért, mert minden zsinati tag érezte a helyzet abszurditását és a református egyház évszázados autonómiájába való súlyos beavatkozást, a zsinati ülések rendkívül feszült hangulatban teltek.

Az első ülésen Pálóczi Czinke István, szlovenszkói tiszáninneri püspök, a zsinat lelkészi elnöke tartott istentiszteletet, majd ezután Lukács Géza, szlovenszkói tiszáninneri főgondnok, a zsinat világi elnöke emelkedett szólásra. A lévai törvények sorsának és az állam-egyházközi bizottság munkájának rövid felvázolásával kezdte beszédét, melyben köszönetet mondott Hodza Milán oktatásügyi és vallásügyi miniszternek, valamint

⁸⁷ Lezáró tárgyalás 1927. december 14-én Prágában. – TtREL. I. 27. b. 8.

⁸⁸ SzKEREZs. Jkv., 1928. január 24–28., 63. szám.

⁸⁹ MAGDA SÁNDOR: Az egyházi törvények. In: *Református Egyház és Iskola*, 1927. április 24. 1–3. p.

⁹⁰ PÉTER MIHÁLY: A református egyház törvényei. In: *Református Egyház és Iskola*, 1927. május 22. 1–3. p.

⁹¹ SzKEREZs. Jkv., 1928. január 24–28., 63. sz.

⁹² Uo. 95. sz.

Zoch Sámuel evangélikus püspöknek a vegyes bizottság munkájának lehetővé tételéért. Kifejtette a zsinat előtt abbéli véleményét, hogy a közös bizottsági munka során az egyházi képviselők nem kötelezték el magukat semmire, hanem csupán az állami szempontok meghallgatását és zsinat elé tárását tartották feladatuknak. Ugyanakkor a maga részéről kéri a zsinatot az „ellentétek kiküszöbölésére.” A zsinatra váró legfőbb feladatként a VI. törvénycikknek (A köznevelési és közoktatási szervezetről) az újonnan alkotott állami törvényekhez való igazítását nevezte meg.⁹³

Ugyanezen az ülésen napirend előtt kért szót Bertók Béla kárpátaljai püspök, aki egy speciálisan a Kárpátaljai Református Egyházkerületet érintő súlyos sérelmet kért számon Slavik Györgyön, a csehszlovák kormány jelenlévő kiküldöttjén. Bertók beszédében rámutatott, hogy bár panasza csupán a kárpátaljai ügye, mégis komoly befolyással lehet a zsinat egészére, hiszen a tét az, hogy a kárpátaljai egyházkerület képviselőinek van-e joga a zsinat alkotó tagjaiként megjelenni. Kifejtette, hogy 1923-ban annak hatására alakították meg az egyházkerületet, hogy arra őket az államhatalom nagyon szorította, mondván, hogy törvényes jogaik csak így fognak elismertetni. Azóta azonban Podkarpatska Rus kormányzata még mindig nem ismerte el a Kárpátaljai Református Egyházkerületet törvényes alakulatnak, a püspöki hivatallal nem érintkeznek, a hivatalos ügyeket az esperei hivatalokon keresztül intézik. Államjogilag tehát ez az egyházkerület nem is létezik. Ha viszont nem létezik – fűzte tovább gondolatmenetét Bertók –, hogyan vehetnek részt képviselői alkotó tagokként ezen a zsinaton? Elfogadhatja-e a kormány az itt megalkotott törvénykönyvet legitimnek, ha annak megalkotásában a kormány szemében illegitim szereplők is részt vettek? Mindezek alapján a püspök felkérte Slavik Györgyöt a következő kérdések megválaszolására: elismeri-e a kormány törvényes alakulatnak a Kárpátaljai Református Egyházkerületet? Ha nem, miért nem? Ha igen, hajlandó-e vele a törvényes érintkezést azonnal felvenni és Podkarpatska Rus kormányzatával felvételni? Hajlandó-e a kormány az 1922-1923-ban felmerült szervezkedési költségeket megtéríteni? Hajlandó-e az 1923. június 7-től, az egyházkerület teljes megalakulásától elmaradt összes közigazgatási államsegélyt folyósítani?⁹⁴ Mint látjuk tehát, nem mindenki volt a zsinati tagok közül olyan szelíd hangvételű és békülékeny lelkületű, mint Lukács. Voltak, akik következetesen kimondták az igazságot és szembesítették a kormányzatot saját jogtiprásaival és azoknak következményeivel.

A 2. ülésen azután elkezdődött a törvénykönyv érdemi tárgyalása az I. törvénycikkkel.⁹⁵ Ennek 2. paragrafusába a kormány kezdeményezésére belekerült egy zárómondat, miszerint az egyház „az érvényes állami törvények keretein belül” kormányozza és igazgatja magát.⁹⁶ Korláth Endre, zsinati tag ezzel kapcsolatban rámutatott arra, hogy az egész törvénykönyvben ez a beszúrási mutatja legjobban, hogy a zsinat kényszer alatt és nyomásra végzi a munkáját, tehát nem autonomikusan. Szerinte ez a félmondat a kormány részéről azt sugallja, hogy úgy, ahogy a múltban, a jö-

⁹³ Uo. 2. sz.

⁹⁴ Uo. 14. sz.

⁹⁵ Uo. 23. sz.

⁹⁶ TIREL. PF-48. I. tc. 2. §.

vőben sem hajlandó a református egyházi törvényeket tiszteletben tartani. Szintén erre utal az a tény, szerinte, hogy a törvényeket kánonoknak kívánták átnevezni. A zsinat tagjai végül abban találták meg nyugalmukat e kérdésben, hogy a 8. § rendelkezik arról, hogy az egyházi törvényeket csakis a zsinat változtathatja meg.⁹⁷ Egy másik érzékeny pont volt a zsinat számára az I. törvénycikk 136. §-ának kormány által megkívánt szövege, amely szerint az 1926-os állami kongruatörvény alapján csak azok a lelkészek részesülhetnek államsegélyben, akik az államfordulat óta belföldi középiskolában érettségiztek. Czinke és Sörös is amellet foglalt állást, hogy kérjék ezen § rezolúcióját a kormánytól, ezért ez a feltétel nem is került bele a törvénykönyvbe. Siménfalvy Árpád kárpátaljai zsinati tag, nagyszőlősi ügyvéd ugyanennek a §-nak a 2. bekezdését tartotta sérelmesnek, amely szerint nem csehszlovák állampolgár csak ideiglenesen és csak a minisztérium előzetes engedélyével választható lelkészül egy gyülekezetbe. A törvény szövegébe egy 3. bekezdést javasolt beiktatni, mely megoldást jelentett volna Czinke és Sörös aggodalmaira is, és amely kimondta volna, hogy az előző bekezdésnek nincs visszaható ereje, vagyis az államfordulat előtt már tényleges lelkészi állást betöltő személyek eo ipso csehszlovák állampolgárok. Ugyanezt a módosítást Siménfalvy később a tanítókkal kapcsolatosan is javasolta. A zsinat mindkét módosítást elfogadta.⁹⁸ Szintén elfogadták Siménfalvynak egy másik, bár ugyanehhez a kérdéshez tartozó, indítványát is, mely szerint a zsinat elnöksége kérje fel a kormányt arra, hogy mindazon egyházi tisztségviselőknek, akiknek az állampolgársága még nem ismertetett el, méltányosságból adományozza a csehszlovák állampolgárságot. Amennyiben pedig ez megtörténik, úgy a zsinat felhatalmazza az elnökséget, hogy automatikusan törölje a Siménfalvy által javasolt bekezdéseket az I. törvénycikk 136. és a VI. törvénycikk 18. §§-ból.⁹⁹

Amint az egyeztető tárgyalások során a kormány képviselői javasolták, a zsinat a VII., a nyugdíjintézetéről szóló törvénycikket egészében kihagyni rendelte a törvénykönyvből, kimondva, hogy az 1926. évi 122. állami törvény rendelkezik a lelkészek és családtagjaik nyugellátásáról. Ugyanakkor az 1926 előtt nyugdíjba ment lelkészek, illetve hozzátartozóik ellátásának megoldásával az egyetemes konventet bízta meg, hogy Országos Gyámintézetet hozzon létre, melynek a lelkészek és önálló énekvezérek kötelezően tagjai kell hogy legyenek.¹⁰⁰

Ugyanígy, ellenvetés nélkül fogadta el a zsinat a lévai törvényekben IX., a pozsonyi törvénykönyvben ugyanakkor VII. helyre kerülő, a Kárpátaljai Református Egyházkerület jogi státuszáról szóló törvénycikket is, kihagyva belőle az önálló egyetemes egyházzá való szerveződés lehetőségét.¹⁰¹

A II., a lelkészválasztásról szóló törvénycikk tárgyalásánál Tornallyay Zoltán tiszáninneri világi képviselő élt módosító javaslattal a lelkészválasztás csere útján való betöltésének kérdésében. Erre ugyan lehetőséget adott már a lévai zsinat törvénykönyve is, abban azonban még az szerepelt, hogy

⁹⁷ SzKEREZS. Jkv., 1928. január 24–28., 25. sz.

⁹⁸ Uo. 31., 68., 76. pont.

⁹⁹ Uo. 76. pont.

¹⁰⁰ Uo. 38. sz.

¹⁰¹ Uo. 39. sz.

az egyházmegyei elnökség vagy közgyűlés csak akkor rendelheti el a cserét, ha abba az érintett lelkészek és presbitériumok is beleegyeznek.¹⁰² Tornallyay javaslata arra vonatkozott, hogy az egyházmegyei elnökség vagy közgyűlés rendelkezése legyen kötelező érvényű a lelkészekre és a presbitériumokra nézve. A zsinat a lelkészválasztás-ügyi bizottsághoz utalta a javaslatot megtárgyalásra,¹⁰³ majd következő ülésén törvényerőre is emelte annak javaslatát, mely szerint a cserét az egyházmegyei közgyűlés, az elnökség felterjesztésére, hivatalból elrendelheti, ezt azonban meg kell előznie egy esperes által lefolytatott egyeztetési eljárásnak. Sajnálatos, hogy ezen eljárás mikéntjéről és mivoltáról a törvény semmit nem mond. Kimondja ugyanakkor, hogy az egyházmegyei közgyűlés cseréről szóló határozatai ellen fellebbezésnek nincs helye.¹⁰⁴

Az V., az egyházi bírászkodásról szóló törvénycikkben a fegyelmi vétségeknek és azok szigorú büntetésének kiszélesítését tartotta fontosnak a zsinat. Külön fegyelmi vétségként rendelték a 34. §-ba iktatni a simoniát, amely a pályázatok esetében a díjleveleknek egyes lelkészek általi önkéntes leszállításában öltött testet, a lelkészi állás megszerzésének reményében, más pályázó lelkészek kárára. A vétkes lelkészeket minden esetben állásuktól való megfosztással, a presbitereket pénzbüntetéssel, az egyháztagokat pedig szavazójoguktól való ideiglenes megfosztással sújtotta a törvény szigorja. Ugyanebben a §-ban Idrányi Barna javaslatára a 4. pontot kiegészítették azzal, hogy szintén fegyelmi vétséget követ el az, aki „a felsőbb egyházi hatóság vagy hatósági személy ellen nagyobb mérvű engedetlenséget vagy tiszteletlenséget tanúsít”.¹⁰⁵ A fegyelmi büntetések közé, a gyülekezeti egyházfegyelem vonatkozásában az egyháztagokkal szemben alkalmazható büntetésként, felvették a 35. §-ba az I. törvénycikk 108. §-ban az egyháztagok számára meghatározott jogoktól való megfosztás lehetőségét.¹⁰⁶

A törvénykönyv legkényesebb pontjához, a VI., és főleg a X. törvénycikkhez – amely közben a IX. lett – 1928. január 27-én ért el a zsinat. Mint Sörös jelentéséből kiderült, azért ezek a törvénycikkek maradtak utoljára, mert a IX. törvénycikkhez még az utolsó pillanatban is érkeztek a kormány részéről módosítások, másrészt a zsinati bizottságnak ezzel a törvénycikkkel kapcsolatosan folyamatos kapcsolatot kellett fenntartania a kormánybiztossal, hogy a kormány által alkotott szövegen a legkisebb változtatást is vele egyeztesse, nehogy valami módon veszélyeztessék a törvénykönyv elfogadását. Korláth Endre erre reagálva, felszólalásában érthetetlennek nevezte, hogy milyen indokai lehetnek annak, hogy az egyház ilyen módon hozzon törvényeket. Sörös szemére vetette, hogy túlságosan jóhiszemű volt a tárgyalások során a kormánnyal szemben, holott az becsapta az egyházat, amikor 1924. december 29-én képviselői megígérték, hogy 3 hónapon belül írásban tárják kifogásaikat az egyház elé a törvénykönyvvel kapcsolatban, csak az egyház tegye meg nekik azt a szívességet, hogy önként kéri azokat vissza átdolgozás végett. Az egyház teljesítette a kérést, de az írásbeli jegy-

¹⁰² Egyházi törvények, 1907. II. tc. 5. §.

¹⁰³ SzKEREZs. Jkv., 1928. január 24–28., 46. sz.

¹⁰⁴ Uo. 64. sz.

¹⁰⁵ Uo. 55–56. sz.

¹⁰⁶ Uo. 59. sz.

zék nem érkezett meg, ehelyett elkezdődtek a titkos informális tárgyalások. Ennek analógiájára vonja le Korláth a következtetést: a zsinat most is mindent lojálisan megszavaz, amit a kormány kér, de a kormány semmit nem fog megadni abból, amit ezért cserébe megígért. Itt nyilván a nyomorgó lelkészek kongruájának folyósítására, állampolgárságuk rendezésére, az egyházzal való viszony konszolidálására utalt. Bertók Béla beszédében szintén csatlakozott Korláth véleményéhez. Sörös válaszában a tárgyalások történeti háttérét felvázolva, beismerte, hogy valóban jóhiszeműséggel és őszinteséggel viseltetett tárgyalópartnerei felé, de ezt ő viszonzottnak érezte a másik fél részéről. Elmondta továbbá, hogy a tárgyalások eredményét összegegyeztethetőnek tartja a református egyházi autonómiával, és hogy a tárgyalások részleteinek kitudódása, nyilvánosság elé tárása mindenképpen negatívan befolyásolta volna annak kimenetelét.¹⁰⁷

Ezután a VI. törvénycikk részletes vitája következett. Szinte teljesen a kormánnyal való tárgyalások során megállapított formában fogadták azt el. Csupán Péter Mihály javaslatára történt egy betoldás, mely szerint az iskolák államosítása esetén az egyházközségeknek joguk van az addig iskolai célokat szolgáló bármilyen jellegű egyházi vagyont és jövedelmet megtartani, és az orgonista-kántori teendőik ellátásáról gondoskodni.¹⁰⁸

A IX. törvénycikk tárgyalására végül a zsinat utolsó napján, 1928. január 28-án került sor. Először Péter Mihály emelkedett szólásra. Történelmi bizonyítékokat sorakoztatott fel amellet, hogy azoknak, akiket szlovák reformátusokként ismernek, a reformáció idején magyar őseik voltak. Évszázadok folyamán olvadtak bele a szlovák nemzetbe. Ezzel az érveléssel igyekezett tagadni azokat a vádakat, hogy a múltban a református egyház erőszakos magyarosításnak vetette volna alá a szlovák reformátusokat. Éppen fordítva áll a dolog – mondta Péter. Ezután a közelmúlt eseményeit vázolta fel. Miután a kormány a lévai zsinatot felkérte a szlovák egyházmege megalapítására, a zsinat úgy határozott, hogy a zsinat-presbiteri elv alapján magukat a gyülekezeteket kérdezi meg erről. A konvent bizottságot küldött ki a szlovák nyelvű egyházközségekbe, ahol közgyűlés alkalmával szavazhattak a hívek. Az eredmény az lett, hogy a nép 80%-a az eddigi keretekben való megmaradást mondta ki. A kormány tehát a szlovák egyházmege további erőltetésével a népakarattal megy szembe. A református egyház autonómiájának súlyos jogtiprása az is, mondta Péter, hogy a egyes nyelvű gyülekezetekbe kiküldendő bizottságot a törvény fele részben kormányképviselőkből rendeli felállítani. Még veszedelmesebb az a lehetőség, hogy a kormány bármely gyülekezetbe tetszése szerint kimehet szavazást tartani, még az egyház esetleges tiltakozása ellenére is. Már most elképzelhető, mondta, hogy micsoda presszió és terror fog megelőzni egy-egy ilyen kiszállást. Szintén kétségbeejtőnek találta azt a tényt, hogy a szlovák egyházmege gyülekezeteiben, még ha azokban nagyszámú magyar kisebbség él is, minden magyar szó megszűnik. Ha magyar istentiszteletet akar valaki hallani, ott kell hagynia saját templomát, amelyet ősei építettek, saját gyülekezetét, amelyet elődei alapítottak, és keresnie kell egy magyar gyülekezetet. A törvénycikkhez kapcsolt rezolúció tartalmaz ugyan némi enyhítéseket, de azokat a kormány nem engedi a törvénycikkhez csatolni. A

¹⁰⁷ Uo. 63. sz.

¹⁰⁸ Uo. 67. sz.

magyar hívőnek lesz helyben temploma, iskolája, egyháza, amelyeknek fenntartásához tartozik hozzájárulni, lesz papja és tanítója, akik fizetését szintén segítenie kell előteremteni, de semmilyen joga nem lesz saját egyházában. Ez a javaslat tehát, mondja Péter, a szlovák sovinizmus elnemzetlenítő törekvésének megtestesülése. Amennyiben a zsinat mégis megszavazza, azt csak a kormány bosszújától való félelemből fogja megtenni. A felszólalásra Sörös válaszolt azzal, hogy a szlovák egyházmegye felállítása valóban a kormány követelménye volt, de az egyházat ebben az ügyben nem nemzeti, hanem hitépítési szempontok és érdekek kell hogy vezessék.¹⁰⁹ A részletes tárgyalás során szintén Péter Mihály emelt kifogást a 4. § ellen, tudniillik hogy a gyülekezetek név szerinti besorolását a szlovák egyházmegyébe a zsinatnak nincs joga megtenni a gyülekezetek megkérdezése nélkül. Sörös ekkor jelezte, hogy a IX. törvénycikk bármilyen megváltoztatása azt fogja maga után vonni, hogy a kormány meg fogja tagadni a törvények megerősítését. Korláth Endre vezetésével a zsinati képviselők egy része név szerinti szavazást kért a 4. §-ról, melynek során 15 szavazat a kormány által megfogalmazott szöveg, 9 pedig Péter Mihály javaslata mellé esett.¹¹⁰ Az 5. §-hoz Korláth Endre terjesztett be egy kiegészítést, miszerint a szlovák egyházmegyében élt vagy élő magyar reformátusság által tett, és annak egyházi szükségletét szolgáló egyházi alapítványok, vagyonok, alapok, ha bármely okból (magyarság kipusztulása, egyéb) eredeti rendeltetésüknek nem felelhetnek meg, a régi magyar egyházmegye missziós és eredeti rendeltetésének megfelelő alapjaihoz csatolandók. A zsinat ezt a kiegészítést elfogadta.¹¹¹ Szintén Korláth javaslata volt az is, hogy a törvényhez kapcsolódó rezolúciót, a kormány ellenkezése ellenére, folytatásként csatolják a IX. törvénycikkhez. A zsinat ezt is egyhangúlag elfogadta,¹¹² ugyanakkor Sörös javaslatára egy nyilatkozatot is kibocsátott ezzel kapcsolatban a kormány számára, amely szerint azzal, hogy a zsinat a rezolúciót a törvénycikkbe beemelte, nem kívánt új követelményeket támasztani a kormánnyal szemben, vagy a megbeszélte törvényszövegtől önkényesen eltérni. A rezolúció szövege a tárgyalások folyamán is a törvénycikkkel teljesen összeegyeztethetőnek fogadtatott el, és az egyházi törvényhozás célja ezzel a lépéssel csak az volt, hogy elejét vegye annak, hogy akár az emberélet bizonytalan tartama folytán, akár kormányváltások esetén, a szlovák egyházmegye létesítésekor szem előtt tartott irányelvek elsikkadjanak.¹¹³

Az utolsó, 1928. január 28-ai délutáni ülésre is maradtak izgalmak a zsinaton. Szilassy Béla dunáninneni főgondnok és Polchy István kárpátaljai helyettes-főgondnok, hivatkozva arra, hogy a IX. törvénycikkben a zsinat oly törvényeket szavazott meg, melyek az ő lelkiismeretükkel nem összeegyeztethetők, nem kívánnak tovább részt venni a zsinat munkájában.¹¹⁴

A tanácskozások befejezésekképpen a zsinat feliratot fogadott el a minisztertanácshoz, melyben kérték a törvénykönyv megerősítését, ugyanak-

¹⁰⁹ Uo. 77. sz.

¹¹⁰ Uo. 79. sz.

¹¹¹ Uo. 81. sz.

¹¹² Uo. 82. sz.

¹¹³ Uo. 83. sz.

¹¹⁴ Uo. 91. sz.

kor kifejezték szomorúságukat is afelett, hogy nagymértékben kényszer hatása alatt kellett dolgozniuk, és egyházi autonómiájuk megvédésében több ponton kellett áldozatokat hozniuk, reménységüket fejezték ki azonban aziránt, hogy az állam és a református egyház közötti viszony mihamarabb konszolidálódik.¹¹⁵ A lévai zsinat törvénykönyvével ellentétben egyébként a pozsonyi zsinat által elfogadott törvények több forrásból is ránk maradtak.¹¹⁶

5. A pozsonyi törvénykönyv állami fogadtatása

A pozsonyi zsinat törvénykönyvének sorsát talán még a lévai zsinat törvénykönyvénel is nehezebb nyomon követni. Nem világos például, hogy miért csak 1928 júniusában kerültek a törvények felterjesztésre a minisztertanács elnökségéhez. A minisztertanács 1929 júliusában érkezett válaszlevelében az áll, hogy e levéllel egy 1928. június 8-ai felterjesztésre reagálnak.¹¹⁷ A törvények benyújtásának dátuma tehát ez lehetett. A legvalószínűbb magyarázat, hogy a törvények szlovákra való lefordítása vett igénybe több mint öt hónapot.

A benyújtás után Stunda István vallásügyi referens kapta feladatul, hogy a szlovák és a magyar nyelvű verziókat összehasonlítsa, megvizsgálja egyezőségüket. Ezenkívül két másik minisztérium vizsgálta azt is, hogy a törvényszöveg végre megfelel-e a kormány által felállított kívánalmaknak. Végül egy bizottság volt hivatva meghozni a végső döntést a törvények elfogadásáról.¹¹⁸ Ez azonban korántsem váltotta be az egyház részéről hozzá fűzött reményeket. A fentebb már említett, több mint egy év múlva megérkező, válaszlevelben a minisztérium arról értesíti a konventet, hogy a kétféle nyelvű változatok között oly mennyiségű és minőségű fordítási eltéréseket találtak, amelynek következtében kénytelenek a törvénykönyvet új fordítás céljából visszaküldeni, tekintettel arra, hogy a törvény hivatalos, a Törvények és Rendeleték Tárába bekerülő szövege a szlovák lesz.¹¹⁹ Slavik György, a zsinat egykori kormánybiztosa egyébként magát az egy éven át tartó késedelmet is azzal magyarázta, hogy először megpróbálták ott a minisztériumon belül a fordítási hibákat kijavítani, amikor azonban látták, hogy egyetlen mondat se állja meg a helyét, feladták, hiszen a református egyház érdeke, hogy a fordítás teljesen pontos legyen. Egyébként – írja – néhány kisebb fenntartást kivéve, a fordítás hibáin kívül semmi más akadály nem áll a törvények elfogadásának útjába.¹²⁰

A kormány leiratára egyébként a konventi elnökség, amely ekkor már Balogh Elemér dunáninneri püspökből és Szilassy Béla dunáninneri fő-

¹¹⁵ Uo. 95. sz.

¹¹⁶ Ld. TtREL. PF-48.; ill. *Egyházi törvényeink* címmel folytatólagosan a *Református Egyház és Iskola* hasábjain 1928. júliusától szeptemberig.

¹¹⁷ Az Iskolaügyi és Nemzetművelődési Minisztérium levele Szlovenszko és Podkarpatska Rus Református Egyházához, 1929. július 9. – TtREL. I. 22. a. 6.

¹¹⁸ CSEKES BÉLA: Jegyzetek Prágából. In: *Református Egyház és Iskola*, 1928. szeptember 23. 1–3. p.

¹¹⁹ Az Iskolaügyi és Nemzetművelődési Minisztérium levele Szlovenszko és Podkarpatska Rus Református Egyházához, 1929. július 9. – TtREL. I. 22. a. 6.

¹²⁰ Részletek Péter Mihály püspöki jelentéséből. In: *Református Egyház és Iskola*, 1929. december 8. 7–9. p.

gondnokból állt, készített egy válaszevelet, amit azonban politikai megfontolásokból soha nem küldtek el. Ebben egyrészt az állt, hogy nyilván lehetetlen olyan fordítást csinálni, amely 100 %-ban lefedi az eredeti magyar szöveget, ugyanakkor kéri, hogy a kormány jelöljön ki egy fordítót, akinek a munkáját ők maguk is megbízhatónak fogják tartani. Másrészt annak képtelenségét vázolták a kormány elé, hogy a református törvénykönyv hivatalos, azaz autentikus és hiteles szövege egy olyan nyelven íródjon, amelyiken a református egyház tagjainak, tisztségviselőinek 90%-a nem ért. Hogyan fogják akkor tudni alkalmazni azt a törvényt, amit nem is értenek? – tesz fel a kérdést. Ezért azt a kompromisszumos megoldást javasolták a kormánynak, hogy a református törvény-kánonok mindkét nyelven kerüljenek be a *Törvények és Rendeletek Tárába*.¹²¹ Mint említettük, ezt a levelet sohasem küldték el a minisztériumhoz. Maga Czinke püspök egyébként idős kora és betegeskedése mellett is bevallotta azért mondott le 1929 júniusában, mert oly mély csalódást okozott neki Slavik György levele, amit már nem volt képes feldolgozni.¹²² Ha tehát a fent említett konventi levél nem is jutott el soha a minisztériumhoz, az abban foglaltak, bizonyára tárgyalásos úton, nagyon is eljuthattak, hiszen 1930 áprilisában Balogh Elemér már arról számol be a konventnek, hogy Dérer miniszter kijelölte a fordítót bizonyos Pechácek személyében, aki már hozzá is kezdett a munkához.¹²³

A hónapok azonban teltek, és közben a nagy bizonytalanságban egy nem várt helyről jött támogatás. Történt ugyanis, hogy egy ungi peres ügyben a konventi bíróság határozata ellenére a vétkesnek kimondott fél nem volt hajlandó kifizetni a rá kimért büntetést, ezért az egyházmegye az 1907-es törvénykönyv I. törvénycikk 5. §-a alapján annak behajtását kérvényezte a szolgabírói és zsupáni hivataltól. Ezek azonban megtagadták az intézkedést, mondván, hogy az 1907-es egyházi törvények az új államalakulat keretei között már nincsenek érvényben, és nem köteleességük a behajtást foganatosítani. Sutka István egyházmegyei ügyész e határozatok ellen fellebbezett a legfelsőbb közigazgatási bírósághoz, amely pedig a 7823/30-as számú határozatával 1930. május 10-én az egyházmegyének adott igazat. Kimondta, hogy a fentebb már idézett 1918. október 28-án kelt 11. számú törvény 2. szakasza alapján a református egyház, éppúgy, mint annak idején a történelmi Magyarországon, Csehszlovákiában is bevett egyház, amely mindaddig az 1907-es törvények alapján áll, míg az új törvényeit az állam el nem ismeri. Kivételt képeznek ugyan ez alól az 1907-es törvénynek azok a rendelkezései, amelyek az új állam létevel és a megváltozott államviszonyokkal ellenkeznek.¹²⁴ Ez a precedens sok egyházi szereplőnek jelentett legalábbis részbeni megnyugvást, és az egyház számára egy viszonylagos jogbiztonságot. A helyzet azonban csalóka volt, és tudták ezt a felelősen gondolkodó egyházi elöljárók is, hiszen nyilvánvaló volt, hogy az 1907 óta nagymértékben megváltozott állami törvényi környezettel a régi, majd 30

¹²¹ Részletek Péter Mihály püspöki jelentéséből. In: *Református Egyház és Iskola*, 1929. december 15. 3–6. p.

¹²² Czinke István levele Magda Sándorhoz, 1929. június 25. – TiREL. PF-8.

¹²³ Az Egyetemes Konvent. In: *Református Egyház és Iskola*, 1930. április 13. 4–7. p.

¹²⁴ SUTKA ISTVÁN: Fontos közigazgatási bírósági döntés. In: *Református Egyház és Iskola*, 1930. július 6. 1–2. p.

éves egyházi törvénykönyv több helyen inkompatibilis és használhatatlan. Leginkább az iskolaügyi és a nyugdíjügyi törvénycikkekre volt ez igaz. Ezenkívül azonban voltak olyan törvénycikkek is, amelyekben pedig maga az egyház óhajtotta minél hamarabb a változásokat. Ilyen volt például a VIII. törvénycikk, vagy az egyházi bíraskodásról szóló V. törvénycikk. Ez a megoldás tehát sokakat nem nyugtatott meg teljesen.

A fordítás munkáját Pechácek 1930 szeptemberére fejezte be. Ivan Dérer miniszter volt olyan előzékeny, hogy a nemzetművelődési minisztérium költségvetéséből fizette ki érte a munkadíjat. Most már az egyházon volt a sor, hogy a fordítást vizsgálat tárgyává tegye. A konvent egy bizottságot küldött ki erre a munkára. Tagjai voltak: Péter Mihály tiszáninzeni püspök, Kovács László konventi ügyész, Löcherer Tamás és Pap József konventi ügyvivő. A fordítás leellenőrzése után a még mindig felmerülő vitás kérdésekről való tárgyalással a konvent Szilassy Béla világi elnököt és Sörös Bélát bízta meg.¹²⁵ Egyelőre sajnos sem a fordítás megvizsgálásának, sem Sörös és Szilassy újabb tárgyalásainak eredményeiről nem tudunk semmi közelebbit. Annyi bizonyos, hogy a fordítást viszonylag hamar elfogadta a bizottság hitelesnek, és 1931 februárjában már megkezdődtek az egyeztető tárgyalások.¹²⁶ Ezek aztán úgy tűnik, évekig elhúzódtak, mivel Szilassy csak 1933 júliusában tájékoztatja arról az egyházi közvéleményt, hogy a konvent elfogadta a kormánnyal való tárgyalások eredményét, melyek, mint mondta, nagyrészt stiláris természetű változásokat jelentettek a törvényszövegben, és így most már újra hivatalosan felterjesztik azt elfogadásra.¹²⁷ Eddig a pontig azonban valóban hosszú volt az út. Az 1931. évi tavaszi konvent már bizonyos reménykedéssel állapította meg, hogy a mutatkozó jelek szerint az egyházi törvények rövid időn belül megerősítést nyernek.¹²⁸ Ez a félmondat lett aztán talán a legjellemzőbb szereplőjévé az elkövetkező 3-4 év konventi és egyházkerületi jelentéseinek. Hol a VI. törvénycikk revideálására,¹²⁹ hol további „függő kérdésekre”¹³⁰ hivatkozva, a törvények állam általi ratifikációja mindig csak „a küszöbön állt”.¹³¹

A törvények már-már tragikomikus kálváriája azonban a tárgyalások lezárása és a konventi elfogadó határozat után sem ért véget. Kítűnt ugyanis, hogy a felterjesztéshez elengedhetetlenül szükséges egyetlen magyar nyelvű példány a minisztériumban van, ők azonban azt semmi módon nem voltak hajlandóak az egyház rendelkezésére bocsátani. Hirtelen ily becses lett számukra a magyar szöveg. Így az egyház képviselőinek a szlovák verzióból kellett azt nagyrészt visszafordítani, másrészt pedig a különböző

¹²⁵ A Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyetemes Egyház Konventje Állandó Bizottságának jegyzőkönyve, 1930. szeptember 30., 3. sz.

¹²⁶ SZILASSY BÉLA: Megnyitó beszéd. In: *Református Egyház és Iskola*, 1931. március 22. 1–2. p.

¹²⁷ Uő: Egyházi törvényeink ügye. In: *Református Egyház és iskola*, 1933. július 23. 1. p.

¹²⁸ SzKREEK. Jkv., 1931. március 18., 50. sz.

¹²⁹ SZILASSY BÉLA: Elnöki megnyitó beszéd. In: *Református Egyház és Iskola*, 1931. december 20. 1–2. p.

¹³⁰ PÉTER MIHÁLY: Püspöki jelentés. In: *Református Egyház és Iskola*, 1932. október 16. 2–5. p.

¹³¹ Az Egyetemes Konvent. In: *Református Egyház és Iskola*, 1933. április 9. 4–5. p.

jegyzetkből rekonstruálni.¹³² Újabb aljas húzása volt ez a csehszlovák kormánynak a magyar református egyházzal szemben, hiszen ezzel elérték, hogy, ha kimondatlanul is, de mégiscsak a szlovák legyen a hiteles, autentikus szöveg, amelyből gyakorlatilag a magyar verziót csak lefordították. Az így elkészült szlovák és magyar törvénykánont végül 1934. augusztus 29-én küldték fel Prágába jóváhagyásra.¹³³ A már-már unalomig ismert frázis azonban, miszerint az egyházi törvények közeli megerősítés előtt állnak, ezután sem tűnik el az egyház hivatalos jelentéseiből. Balogh Elemér konventi elnök jelentésében a szlovenszkói „skolsky referat” (iskolaügyi osztály) és az iskolai és népművelődési minisztérium közötti valamiféle elvi ellentétben állapítja meg a késedelem okát.¹³⁴ Részleteket sajnos erről sem tudunk.

Egy apró reménysugár tűnik fel a kilátástalanságban akkor, amikor Kozák és Devecka csehszlovák parlamenti képviselők a parlament kulturális bizottságának ülésén 1935 decemberében szóvá tették a református egyház kánonjainak ügyét. Bár felrötták az egyháznak, hogy még mindig nem rendezte a „nyelvi kérdést” – értendő ezalatt a szlovák egyházmegye alapítása –, és hogy ragaszkodik az önálló református teológiához, ahelyett, hogy elfogadná a kormány által felkínált, a szlovák evangélikusokkal közös, pozsonyi teológiai fakultás lehetőségét, mégis sürgették a törvények ratifikálását. Ez az eset aztán sok egyházi személyiségben újra hiú reményeket ébresztett,¹³⁵ eredménye azonban semmi nem volt. Balogh Elemér még az 1937. áprilisi, utolsó ismert egyetemes konventi gyűlés alkalmával is, a témában megszokott szűkszavúsággal, csak ennyit közölt erről: „Azok [az egyházi törvények] a pozsonyi iskolai referátusról felkerültek a prágai központi hivatalokba.”¹³⁶

Befejezés

A lévai és pozsonyi zsinatok által alkotott törvények tehát ily módon soha nem léptek érvénybe. Soha nem tölthették be azt a nemes és nagy feladatot, amit alkotóik nekik szántak. 1938 novemberében az I. bécsi döntés, majd 1939 tavaszán a magyar-szlovák kis háború következtében Kárpátalja és a Felvidék nagy része visszatért Magyarországhoz. Az egyházkerületek így megszűntek, az itteni gyülekezetekre újra a Magyarországi Református Egyház Zsinata által elfogadott, és a magyar állam által hitelesített törvények lettek érvényesek. Mindezek alapján azt mondhatnánk: ugyan mi értelme és mi jelentősége volt ennek az egész sziszifuszi munkának, amit a felvidéki és kárpátaljai zsinati atyák végeztek? E két zsinat az egyháztörténelem talán leghaszontalanabb és legmeddőbb törvényalkotó munkája volt. Ezzel kapcsolatban azonban két fontos szempontra hadd hívjam fel a

¹³² SZILASSY BÉLA: Megnyitó beszéd. In: *Református Egyház és Iskola*, 1933. december 24. 2–4. p.

¹³³ MAGDA SÁNDOR: Püspöki jelentés. In: *Református Egyház és Iskola*, 1934. november 4. 3–4. p.

¹³⁴ SZKREEK. Jkv., 1935. május 23., 2. sz.

¹³⁵ VARGA ISTVÁN: Új hangok a prágai parlamentben. In: *Református Egyház és Iskola*, 1935. december 14. 1–3. p.; SZILASSY BÉLA: Megnyitó beszéd. In: *Református Egyház és Iskola*, 1935. december 7. 1–2. p.

¹³⁶ SZKREEK. Jkv., 1937. április 14., 11. sz.

figyelmet. Egyrészt nem az egyházi tényezőkön múltott e két törvénykönyv érvényre jutásának megakadályozása. Igenis tisztelnünk és becsülnünk kell és lehet azt a bizony sokszor emberfeletti erőfeszítést és kitartó hűséget, felelősségérzetet, amit ezek a személyek a református egyház rájuk bízott darabja és Isten országa építése érdekében tanúsítottak. Egyben tisztelet és megbecsülés illeti őket a csehszlovák kormány elnemzetlenítő politikája közepette is mindvégig a legszilárdabban végzett nemzetmegtartó munkásságukért, amit a zsinati munkálatok során is elsődleges szempontként kezeltek. Másrészt e két zsinat és ezeknek elő- valamint utóélete, az egyház jogaiért és autonómiájáért folytatott harc, ha magukban véve valóban nem is érték el a beteljesedést, mégis központi szerepet játszottak a magyar református egyház megmaradásában, sőt megerősödésében, fejlődésében a kisebbségi-, a hatalom által tudatosan elnyomott és semmibe vett állapot közepette.

A baptisták Magyarországon 1945 és 1950 között¹

Bacsó Benjámín

Bevezetés

A második világháborús front átvonulása után lerombolt épületek, a szovjet hadsereg civil lakosság ellen elkövetett erőszakos cselekedetei, rekvirálások jellemezték azt a pontot, ahonnan valami újnak kellett kezdődnie. Somogyi Imre az 1947-es elnöki jelentésében így írta le a helyzetet:

„A világháború viharainak elvonulása után, a pusztulás képét mutató országban s annak egykor világhíres, majd pedig romba dőlt fővárosában még nem indult meg a vasúti s villamos közlekedés, valamint a postai szolgálat – sőt még rajtuk volt a pince dohos illata és sápadt orcánkon még ott tükröződött az átélt izgalmak és keservek nyoma – amikor már összehívtuk az első rendkívüli hitközségi közgyűlést és rendeztük közösségünk ügyeit, melyeket a változott helyzet dobott felszínre. [...] Az általános nagyarányú újjáépítő munkában azután megindultak összejöveleink is, amelyeknek bevezetője a[z 1945.] május 15-én tartott budapesti és környéki előljárási értekezlet volt.”²

1945 júniusában már kisebb végrehajtó bizottsági ülést tartottak, majd pedig szeptember 1-én egy négynapos konferenciát, és elindult a *Lelki Élet* című lap kiadása is.

A háború végi helyzetről Gyarmati György nagyon frappánsan fogalmazta meg a következőt: „Magyarország 1944–45 évfordulójának téli hónapjaiban inkább volt történelmi-földrajzi fogalom, semmint valóságos, „működőképes” társadalmi-politikai entitás.”³ Ha pedig ehhez hozzávesszük, hogy 1945 csak „egy felszabadulással vegyített hódítás és egy forradalmi mélységű rendszerváltozás (felfordulás) kezdete”,⁴ akkor ez a rövid időszak a baptisták életében különösen meghatározónak tekinthető. Esély kínálkozott a parlamentáris demokrácia kiépítésére.

A háború természetesen a baptista közösség számára sok tragédiával járt együtt és nagyon súlyos károkat okozott. Lelkészek és lelkészgyermekek haltak meg,⁵ a gyülekezetek tagjai közül sokan lettek a háború áldozataivá vagy szenvedtek maradandó sérüléseket, a Baptista Teológia épületét

---

¹ Köszönettel tartozom Baráth Béla tanár úrnak és Bereczki Lajos rektorhelyettes úrnak segítségükért és útmutatásukért! (*A Szerző*)

² Somogyi Imre 1947-es elnöki beszámolója. – Magyar Baptista Levéltár. (Továbbiakban: Somogyi, 1947.)

³ GYARMATI GYÖRGY: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956. Bp., 2011. (továbbiakban: GYARMATI, 2011.)

⁴ BALOGH MARGIT: „Isten szabad ege alatt” – az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között. In: Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után. Konfessie, cirkevná politika, identita na Slovensku a v Maďarsku po roku 1945. Szerk.: Balogh Margit. Bp., 2008. (Historia Hungaro – Slovaca – Slovaco – Hungarica, 2.) 49–60. p.

⁵ Somogyi, 1947.

bombatalalat érte.⁶ Ebben az időszakban mégis mutatkozott valami különös fogékonyság az evangélium üzenetének befogadására. Az egyházak – a társadalom döntő többségével együtt – abban a reményben éltek, hogy az ország demokratikus irányban fejlődik tovább.⁷ A baptisták ennek jegyében, más szabadegyházakkal összefogva, két dologban szerettek volna előrébb jutni. Az egyik a teljes vallásszabadság biztosítása, ehhez szorosan kapcsolódva a másik, a lakosság között végzett missziós tevékenység erősítése volt. Mindkét cél elérésére reális esély mutatkozott, hiszen az embereknek nem csak háza, hanem élete is romokban hevert, így nagy szükség volt igazi reményre.

A baptisták helyzete 1945-ben

Magyarország geopolitikai helyzetéből következett, hogy a szovjet viszonyok lettek meghatározóak. A szovjet rendszer kezdettől fogva az egyházi élet visszaszorítására törekedett, ebben csak a második világháború időszakában történik változás. Az ortodox egyház működése szabaddá vált, sőt még támogatást is kaptak, mivel Sztálin értékelte a papság és a pravoszláv hívók hazafias cselekedeteit. A nyugati szövetségesek miatt ehhez még ráadásul „a kisegyházak” is működhettek a Szovjetunióban.⁸ Ugyanakkor az államhatalom végső célja továbbra is az ateista ideológia kizárólagos uralom juttatása volt, ahol az állam és az egyház teljesen elválik egymástól.⁹ Ez volt az a minta, amelyet az MKP vezetői láthattak és megpróbálhattak megvalósítani Magyarországon. A kommunistáknak a szovjet csapatok jelenléte ellenére is komoly problémát jelentett, hogy pontosan milyen forгатókönyv szerint is történjen ez a mintakövetés.¹⁰

Magyarország lakosságának 68%-a volt katolikus,¹¹ ez igen magas aránynak számít, még ha nem is annyira magas, mint Lengyelországban, ahol a lakosság 97%-a volt római katolikus. Ezen számadatokhoz, ha hozzávesszük, hogy 1949-ben a lakosság 21,9%-a református, 5,2%-a evangélikus és mindössze a lakosság 0,1%-a volt felekezeten kívüli,¹² érthetővé válik, hogy egy alapjaiban véve ateista világszemlélettel rendelkező, a hatalomért komoly harcot vívó párt a jelentős tömegbázissal bíró történelmi egyházakkal szemben kezdetben inkább szövetségest lát a kisegyházakban, köztük a legnépesebb entitásban, a baptista közösségben is.

Már az 1895. évi XLIII. törvénycikk, amely a vallás szabad gyakorlásáról szól, kimondja, hogy: „1. § Mindenki szabadon vallhat és követhet bármely hitet vagy vallást, és azt az ország törvényeinek, valamint a közérkölciség kívánalmainak korlátai között külsőképpen is kifejezheti és gyakorolhatja. Senkit sem szabad törvényekbe vagy a közérkölciségbe

⁶ GERZSENYI LÁSZLÓ – MÉSZÁROS KÁLMÁN: A magyarországi baptista teológiai oktatás története, 1906–2006. Bp., 2011. (továbbiakban: GERZSENYI-MÉSZÁROS, 2011.)

⁷ ROMSICS IGNÁC: Magyarország története a XX. században. Bp., 2005.

⁸ HELLER, MIHAIL – NYEKRICHS, ALEXANDER: Orosz történelem. II. köt. Bp., 2003.

⁹ KÖBEL SZILVIA: „Oszd meg és uralkodj!” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között. Bp., 2005.

¹⁰ FEITL ISTVÁN: Az ideiglenesség időszaka. Magyarország 1944–45-ben. In: *Eszmélet*, 2015. nyár. 8–41. p.

¹¹ GÁRDONYI MÁTÉ: Bevezetés a katolikus egyház történetébe. Vác, 2006.

¹² GYARMATI, 2011.

nem ütköző vallási szertartás gyakorlásában akadályozni, avagy hitével nem egyező vallási cselekmény teljesítésre kényszeríteni. 3. § Vallási hite vagy egyházi szabályai senkit sem menthetnek föl törvényen alapuló bármely kötelesség teljesítésétől.” Ez a törvény volt életben 1945-ben is, tehát a vallás szabad gyakorlatára volt lehetőség. Szintén ebben a törvényben lettek szabályozva annak „feltételei”, hogy hogyan lehet a túrt/nem elismert „kategóriából” az elismert kategóriába kerülni. A törvényes elismerést csak a baptisták (1905-ben) és a mohamedánok (1916-ban) kapták meg. A demokratikus fordulat és a vallásszabadság korlátai ledöntésének reménye optimizmussal töltötte el a baptistákat, akik mindezt régóta sürgették már. (Elég csak dr. Somogyi Imre küzdelmeire gondolni, aki 1927 – a Bocskai-szobornál tartott beszéde – óta folyamatosan hangoztatta ennek a kérdésnek a fontosságát.)

A baptisták 1945 és 1948 között

Logikusan belátható, hogy ott, ahol valakit vallási hovatartozása miatt hátrányosan vagy akár éppen előnyösen megkülönböztetnek, sérül a valódi vallásszabadság. Éppen ezért a kisegyházak azért küzdöttek, hogy szűnjön meg a különbség a bevett és az elismert egyházak között, illetve a Keresztes-Fischer Ferenc nevéhez kötődő 1939 decemberében kiadott betiltó rendelet hatályon kívül helyezéséért. Voltak arra kísérletek, hogy az egyházak önállóan nyerjék el az állami elismerést, ez azonban 1947-ig csak a methodista egyháznak sikerült. Az adventista kísérlet 1948-ban már nem volt sikeres.¹³ A Magyarországon működő kisegyházak már 1944-ben felismerték, hogy céljaik elérése érdekében össze kell fogniuk. Éppen ezért létrehozzák a Magyarországi Szabadegyházak Szövetségét (MSZSZ), melynek alapítói között ott volt a Magyarországi Baptista Gyülekezetek Szövetsége mellett a Magyarországi Testvérgyülekezet, a Magyarországi Bibliakövetők Felekezete néven újjáalakult H.N. Adventista Egyház és az Üdvhadsereg is. Az 1945 és 1948 közötti években a kisegyházak számára a közjogi helyzet javulásával együtt járt lehetőségeiknek szélesedése is. Hitéletüket zaklatás nélkül gyakorolhatták, missziós alkalmak szervezésére nyílt lehetőségek középületekben, valamint könyvek, traktátusok, újságok kiadására. Az egyik leginkább demonstratív rendezvény az 1947. november 1-jén, szombat este a Zeneakadémián megtartott reformációs ünnepély, ahol a nagyterem zsúfolásig megtelt, Kiss Ferenc elnök, Somogyi Imre alelnök és Michnay László ügyvezető igazgató szólalt fel.¹⁴

Már az 1920-as években a Magyarországi Baptista Gyülekezetek Szövetségén belül teljesen önállóan szerveződött meg a Magyarországi Baptista Ifjúsági Szövetség, amelynek lapja a *Kürt* (1924–1944) volt. Azonban az egyesületek betiltása (1946) érintette a MBISZ életét is, ugyanis tevékenységét be kellett szüntetni. Helyette alakult meg az Országos Ifjúsági Bizottság, amely 1958-ig nagyon aktív munkát végzett az ország teljes területén. Ennek egyik része volt, hogy Tahiban és Balatonföldváron országos missziós konferenciákat szerveztek, amelyre igen sokan ellátogattak. Ebben az időszakban a konferenciák a kisegyházak életében igen fontos szerepet

¹³ RAJKI ZOLTÁN: A szabadegyházak helyzete Magyarországon 1945 és 1950 között. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2011. 2. sz. 77–95. p.

¹⁴ MSZSZ jegyzőkönyv, 1947. szeptember 3. – Magyar Baptista Levéltár.

játszottak. Az ifjúság számára külön is rendezhettek konferenciákat, sőt a baptista közösségben ezt igen komolyan is vették, hiszen már az 1946-os ifjúsági munkás képző tanfolyamon olyan nevek tűnnek fel, mint dr. Udvarnoki Béla, dr. Somogyi Imre, dr. Haraszti Sándor.¹⁵ 1947-ben pedig „nagsikerű ifjúsági konferenciákról” olvashatunk, ennek is az eredménye, hogy „ez az év a múlt háború utáni misszió-fellendülés éveire emlékeztet bennünket a bibliai keresztség számának emelkedése által.”¹⁶

Összességében, még ha az 1947-es elnöki jelentésben arról olvashatunk is, hogy a létszám emelkedett, akkor is jól látható, hogy 1953-ra statisztikailag is kimutatható a létszámbeli csökkenés. Ezek az adatok jól jelzik, hogy a fellendülés után jelentős visszaesés volt, amely egy átmenetiségre enged következtetni. Szintén nagy eredményként könyvelhető el, hogy 1947 áprilisában az MSZSZ vezetői kéréssel fordultak a rádióhoz, hogy heti egy alkalommal kapjanak időt, hogy bibliamagyarázatot tartsanak.¹⁷ Ezt a lehetőséget meg is kapták és egészen 1950 szeptemberéig havi három félórás műsort kaptak, akkor ugyanis betiltották ezeket a műsorokat.

Az 1947. évi XXXIII. tv. megszüntette a bevett és az elismert felekezet között fennálló különbséget. Erről 1948 decemberében az Országos Elnöki Tanács, melyet később a közgyűlés elfogadott, így nyilatkoznak: „történeti fontossággal bíró jogkiterjesztését tartalmazó törvénycikkért őszinte hálával tartozunk a Magyar Köztársaság kormányának”.¹⁸ Ezek az intézkedések csak erősítették a várakozást és fokozták az abban való hitet, hogy sikerrel járhatnak.

A baptisták 1948 és 1950 között

Miközben megállapítható, hogy 1945 és 1948 között a kisegyházak több jelentős követelését teljesítették, addig 1948 nyarától egyre nyilvánvalóbb volt, hogy a szovjet berendezkedés nem csak a „történelmi egyházak” számára lesz hátrányos. 1947 őszén arról értesítik a (Kominformon keresztül) kommunista pártokat, hogy a szocializmus építését fel kell gyorsítani. Ugyanakkor 1950 nyaráig tervszerű fellépésre nem került sor a kisegyházak ellen, hiszen a „történelmi egyházak” betörése volt az elsődleges.

Az új alkotmányról szóló 1949. évi XX. törvény elvben biztosítja a vallásszabadságot, a szólásszabadságot és a gyülekezési szabadságot is: „54. § (1) A Magyar Népköztársaság biztosítja a polgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát. (2) A lelkiismereti szabadság biztosítása érdekében a Magyar Népköztársaság az egyházat különválasztja az államtól.” Habár e törvény szó szerint az állam és az egyház szétválását mondja ki, de ez a valóságban ellenségesen történt (ahogyan a Szovjetunióban), sőt inkább államosítani akarták az egyházakat. Az államosítások pedig egyes kisegyházak által működtetett intézmények életét is érintették, nem csak a baptistákét, akiknek a diakonissza intézetét 1950-ben bezárták,

¹⁵ KOVÁCS GÉZA: Életutam. Debrecen, 2002. (továbbiakban: KOVÁCS, 2002.)

¹⁶ Somogyi Imre 1947-es elnöki bejelentése. – Magyar Baptista Levéltár.

¹⁷ RAJKI ZOLTÁN – SZIGETI JENŐ: Szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig. Bp., 2012. (továbbiakban: RAJKI-SZIGETI, 2012.)

¹⁸ A budapesti Baptista Hitközség rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 1949. január 25. – Magyar Baptista Levéltár.

pesterzsébeti épületét államosították. Az adventisták 1949 végén a nyomdájukat veszítették el, majd 1950 februárjában a kiadóhivatalukat, amely hosszú időre az adventista könyvkiadás megszűnését is jelentette. Az Evangéliumi Püünkösdi Egyház által működtetett árvaház és aggok otthona 1949 júliusában oszlott fel. Az Evangéliumi Keresztények gyermekotthona 1950 nyarán szintén az állam fenntartásába került, beépült a Gyermekvédő Országos Bizottság hatáskörébe. Ezen sérelmeket Rajki Zoltán és Szigeti Jenő gyűjtötték össze.¹⁹

Az MSZSZ elnöksége 1948 decemberében figyelmeztetést küldött a tagedházaknak, hogy az indexen lévő költőket ne szavalják, evangélicációs alkalmakon minden feltűnő stílustól tartózkodjanak, például zenekari felvonulástól, szabad ég alatti istentiszteletektől.²⁰ Ennek ellenére a gyülekezet életében még jelen volt a kifelé való misszió. A gyülekezetekben működtek fúvós zenekarok, melyek éppen elég feltűnőek voltak. Kovács Géza életrajzában oszt meg egy 1949-ben Nagyvársányban történt eseményt az életéből:

„Evangelizálni és bemeztési igeszolgálatra hívtak. A bemeztést a Tisza folyóban tartották. Amikor a kb. 3–4 km-nyire levő Tisza felé gyalogosan – fúvós zenekar kíséretében – elindult a népes menet, akkor derült ki, hogy ők rám számítottak a bemeztés elvégzésében is. Közölnöm kellett, hogy felavatás híján én nem vállalhatom. Gyorsan intézkedtek.”²¹

Arról nem olvasunk, hogy a tömeget bármiféle atrocitás érte volna.

A sajtóban a baptistákra is használták a „szektás” megbélyegzést ebben az időszakban, így a Magyarországi Baptista Egyház Elnöki Tanácsa kénytelen kiadni egy nyilatkozatot *Nem vagyunk szekta!* címmel, amelyben rámutatnak, hogy sem teológiai, sem etimológiai, sem közjogi, sem történelmi, sem a kisebbségi pozíció miatt nem szekta a baptista közösség, sőt „törvényesen elismert, illetve bevett egyház vagyunk”.²² Ekkoriban az egyik legfontosabb feladatnak tekintik, hogy a Jehova Tanúitól elkülönítsék magukat.²³

Fontos szólni arról, hogy a második világháború után különböző bérleményekben folyt az oktatás a Baptista Teológiai Akadémián. 1949-ben külföldi segítséggel az intézmény mai helyére, a Benczúr utcába költözött. (Az épületet a kommunista állam 1950 nyarán kisajátította.²⁴) Ehhez hozzá kell még venni, hogy 1948 és 1950 között megszülettek a megegyezések a „történelmi egyházakkal”. Ezeknek a megállapodásoknak a jelentőségét mutatja, hogy a rendszerváltásig meghatározták az állam és az egyházak

¹⁹ RAJKI-SZIGETI, 2012.

²⁰ RAJKI-SZIGETI, 2012.

²¹ KOVÁCS, 2002.

²² A Magyarországi Baptista Egyház Elnöki Tanácsának nyilatkozata. In: *Lelki Élet* 1949. június 1.

²³ NAGY JÓZSEF: A baptisták és a Jehova Tanúi. In: *Lelki Élet*, 1948. július 2.; GERGELY FERENC: A Jehova Tanúi vallási közösség és a pártállam viszonya. (1950–1970) In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2012. 3. sz. 95–107. p.

²⁴ GERZSENYI-MÉSZÁROS, 2011.

kapcsolatát, így nevezhetjük őket „alapegyezményeknek.”²⁵ Az állami adminisztráció ezek után jobban oda tudott figyelni a kisegyházakra, köztük a baptistákra is.

Ezekben a tényekben benne van minden, ami 1948 és 1950 között történt. Volt lehetőség, de a szabadságot, hamar felváltotta a kényszer. Ezt egyre jobban érezte minden kisegyház is, ha másképpen nem, akkor úgy, hogy a lehetőségeik elkezdtek beszűkülni.

A fakultatív hitoktatás kérdése és a fordulat

A kisegyházak már 1947 tavaszán a fakultatív hitoktatás mellett foglaltak állást.²⁶ Ezzel ismét szembekerültek többek között a katolikus, református és evangélikus egyházakkal, akik a kötelező hitoktatás mellett álltak ki. A kisegyházak szemszögéből nézve a fakultatív hittan szintén előrelépés volt, hiszen eddig kötelező volt a gyülekezetekhez tartozó gyermekeknek is valamelyik „nagyegyház” által szervezett hittanórán részt venni. Ők éppen a lehetőséget látták a fakultatívra tett hittanoktatásban. Ennek eredményeként ők is bemehettek az iskolákba és hittant oktathattak. Ennek a misszió szempontjából igen nagy jelentősége volt.

Az iskolák államosítása és a fakultatív hittan bevezetése nem lehetett elég hatásos, hiszen a *Szabad Népb*ben 1950 áprilisában megjelent egy cikk *A Magyar Dolgozók Pártja központi vezetőségének határozata a vallás és közoktatásügyi minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről* címmel, amelyben többek között ezt írják: „Iskoláinkra még jelentős hatást gyakorol a burzsoá ideológia és különösen a klerikális reakció.”²⁷ Ez azt jelentette, hogy a MDP által célként kitűzött marxizmus-leninizmus sugárzása, nem haladt olyan ütemben, ahogy azt tervezték, és nem hozta meg azokat az eredményeket, amelyeket vártak. Nem véletlen, hogy feladatként a következőt jelölte meg a cikk: „Az ellenség leleplezése és ártalmatlanná tétele a köznevelés területén, különösen a vallás és közoktatásügyi minisztériumban és az országos neveléstudományi intézetben.”

Az alapvetően vallásos magyarság nehezen indult el a kommunista párt által kijelölt és hirdetett úton. Sőt, néhány hónappal később a *Szabad Népb* hasábjain azt olvashatjuk, hogy a klerikális reakció elleni harc során bizony el kell mondani az elvtársaknak, hogy ne járassák a gyermekeiket a hittanra.²⁸ Deklarált célként így hangzik a marxizmus-leninizmus terjesztése az iskolákban:

„Az általános iskola célja, hogy tanulóifjúságunkat népköztársaságunk öntudatos, fegyelmezett állampolgárává, a dolgozó nép hűséges fiává, a szocializmus építőjévé nevelje. [...] Az általános iskola feladata, hogy megadja az általános műveltség alapjait, küzdjön a babonák, a reakciós előítéletek és minden maradiság ellen.”²⁹

²⁵ KÖBEL SZILVIA: „Oszd meg és uralkodj!” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között. Bp., 2005.

²⁶ A szabad egyházak a fakultatív vallásoktatás mellett. In: *Szabad Népb*, 1947. április 2.

²⁷ *Szabad Népb*, 1950. április 9.

²⁸ *Szabad Népb*, 1950. június 6.

²⁹ SIMON GYULA – SZARKA JÓZSEF: A magyar népi demokrácia nevelésügyének története. Bp., 1965.

Ez azt jelentette, hogy a gimnáziumokban az ideológiai tartalmú órák számát megemelték. Révai József pedig ezt mondta:

„A hittanórák az esetek igen nagy részében nem a vallásoktatást, hanem a reakciós cselekvést szolgálják, hogy a vallásoktatók igen gyakran nem engedélyezett könyveket használnak és verik a gyerekeket... az a dolgozó szülő, aki hittanra járattja gyermekét, legtöbbször az ellenség kezére adja, rábízva lelkét és gondolkodását a béke ellenségeire, az imperialista háborús uszítók ügynökeire.”

A *Szabad Nép* idézett számában a cikk így kezdődik:

„Harc a klerikális reakció ellen Révai József beszámolója az MDP központi vezetőségének ülésén: Fokoznunk kell a harcot a különböző szektákkal szemben is. Az adventista, jehovista, baptista és egyéb szekták vezetői a legtöbb esetben az amerikai imperializmus szolgálatában állnak, a szekták nem egyebek, mint imperialista propagandaszervek.”³⁰

A pártpropaganda igyekezett az egyházakat úgy beállítani, mint akik a szocializmus és a béke ellenségei, a Nyugat kémei. Így az egyházakat nem csak ők maguk látták ellenségnek, hanem a társadalom széles köreiből is igyekeztek ezt a képet kialakítani. „Nem új kérdés tehát a klerikális reakció elleni harc kérdése, de új az a helyzet, amelyben a klerikális reakció fokozza támadásait népköztársaságunk ellen.” Vagyis nem passzív ellenségek csupán, hanem a rendszer megdöntésére igyekvő tömeg: „A papi talárba bújt imperialista ügynökök nem egy maroknyi csapatot képviselnek, hanem tömegek állnak mögöttük.”

Az MDP által „imperialista ügynöknek” nevezett, valamely kiségyházhoz tartozók azért kaphatták meg, hogy „kémek”, mert igyekeztek jó kapcsolatot ápolni, amennyire ez lehetséges volt, külföldi szervezetekkel. Ezt nyíltan vállalták Az egyházak külügyi kapcsolatait azonban csak akkor támogatta az állam, ha az érdekében állt. Ennek hátterében az állhatott, hogy döntő részben külföldi missziós munka nyomán jöttek létre Magyarországon.³¹

Szabó László, aki helyettesítette az ekkor már súlyos beteg dr. Somogyi Imrét az 1950-es elnöki jelentésében reagál erre a kijelentésre. A jegyzőkönyv az 1950-es rendkívüli közgyűlésről ezt mondja: „Révai József miniszternek a klerikális reakció során a baptistákról tett kijelentéseit, amelyek ellen felszólaltunk és bár konkrét választ nem kaptunk, a jelekből megállapítható, hogy figyelembe vették felszólalásunkat.”³² Adódik a kérdés, hogy az itt elhangzott optimizmus nem eltúlzott-e. Mindenesetre a korábbi időszak szabadsága ebben az időszakban már csak vágy volt. Ugyanebben a jelentésben hívja fel a figyelmét a közgyűlésnek Szabó László arra, hogy „feltűnő ünnepélyeket, összejöveteleket ne rendezzünk, és

³⁰ Ld. 28. sz. jegyz.

³¹ FEHÉR ÁGNES: A szabadegyházak. In: Egyházak és vallások a mai Magyarországon. Szerk.: Gesztelyi Tamás. Bp., 1991.

³² A budapesti Baptista Hitközség rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 1950. október 31. – Magyar Baptista Levéltár.

ezek megtartása helyett inkább a komoly, csendes elmélyülésre neveljék a gyülekezetek testvériségét.” A különféle hatóságok hol nyájásabban, hol keményebben, az erőszak eszközét bevetve igyekeztek érvényre juttatni az állampárt egyházpolitikáját. Bányai Ferenc az országos missziós beszámoló bevezetőjeként ezt mondja: „Tapasztalati okok figyelmeztetnek bennünket arra, hogy inkább befelé ható missziót folytassunk.” Míg 1945 és 1950 között főleg helyi szinten érték atrocitások a baptistákat, addig a fenti nyilatkozat is jól jelezte, hogy nem csak felsőbb szinteken állt be jelentős változás, hanem ezt nyíltan vállalták is. Ennek is lett a következménye, hogy Kalkó Józsefet másfél évig tudták fogva tartani, és több lelkeszt értek inzultusok 1950 és 1952 között.³³

Befejezés

Azok a baptista egyházi vezetők, akik lelkesen küzdöttek az állam és az egyház szétválasztásáért, 1950-re azzal szembesültek, hogy ez megtörténik, de nem az általuk remélt módon. Az állam és az egyház szétválása ideológiai okoknál fogva nem lehetett semleges. A kommunista párt ideológiai célja az egyházak és a kereszténység eltörlése és az ateizmus uralomra juttatása volt. Ez pedig azt jelentette, hogy a hitvalló egyház és az állam érdekeit kiszolgáló apparátus egyre élesebb konfliktusba került. A párt a vele rokonszenvező, az érdekeit kiszolgáló vezetőket kívánt pozícióba juttatni. 1945 után rövid ideig úgy tűnt, hogy a kiségyházak jól szolgálják ezeket a törekvéseiket. Ennek köszönhető, hogy a misszió lendületet kapott, amely gyarapodást eredményezett. Azonban, miután Ordass Lajost az evangélikusoknál, Ravasz Lászlót a reformátusoknál, Mindszenty bíborost pedig a katolikusoknál sikerült eltávolítani, egyre kevésbé volt szükség a kiségyházakra, köztük a baptistákra. Ennek köszönhetően egyre inkább visszaszorultak és beszűkültek a lehetőségeik.

---

³³ KOVÁCS GÉZA: Az önkényuralom árnyékában. (1949–1989) In: „Krisztusért járva követségben”. Tanulmányok a magyar baptista misszió 150 éves történetéből. Szerk.: Bereczki Lajos. Bp., 1996.

SUMMARIES IN ENGLISH

Hungarian Political Protestantism as Interaction at the Turn of the Century

Kovács, Kálmán Árpád

There are numerous interpretational variants of Political Protestantism. The one best capturing its significance is the argument that politics was the most important integrating factor for Hungarian Calvinist denominations from the mid-19th century onwards. This applies not only to public political statements, but also intra-denominational ones as well. This study attempts to shine a light on the interactive nature of the issue. Interaction means how individuals mutually reacted and responded to each other. The author's focus is on the two decades encompassing the turn of the century. The author touches upon antecedent and post-period circumstances only to the extent that they are necessary for understanding the events of the 1889–1909 period. By laying down these timeline markers, the author essentially is attempting to analyze the gradual transition from the so-called Tisza Era (in terms of Church policy, 1858–1898).

Concerning external orientation, Political Protestantism laid down two public policy goals to bring about denominational convergence: to serve the Hungarian nation and to have Article XX of 1848 passed. Calvinism was called the 'Hungarian religion', three determinative threats to which were: ethnic fragmentation, the strengthening of clerical (conservative, reactionary, Ultramontane and Jesuit) Catholicism and socialism's disruptive effect on society. The author plans to devote a separate study to these problems, looking at them from a broader context.

We cannot say that Protestant Church policy was identical to secular politics, for in its interior setup a unique duality is observable, moreover, on the transcendence immanence axis. In this coordinate system, theological liberals wished to decouple the church from even this most insignificant dogmatic minimum, which in the most extreme cases devolved into secularized cultural Protestantism. In contrast Neo-Orthodox and revived operatives wished to strengthen the church's biblical, dogmatic and creedal characteristics. Although no formal schism ever occurred, the politicized nature of Protestant Church life caused continuously strained and diverged relations among the participants. Thus in Hungary, Political Protestantism did not evolve into a factor capable of driving ideology, but instead remained more of a tool with its own unique flavor and historical mode of reasoning.

Weeping in Jesuit Missions in 17th Century Italy

Szárász, Orsolya

Recent studies both in the history of emotions and other disciplines analyse crying in a social, historical and cultural context. Jesuit penitential missions can also be a productive field for such research, as emotions leading to penitence and conversion obviously had an important role in such missions, and reports often mention participants who shed plenty of tears. Therefore, this paper aims at presenting the meanings, emotions, functions, gestures and rites connected to tears and crying in 17th-century peni-

tential missions in Italy, based on manuscript and printed sources, drawing on the specificities of Jesuit spirituality. Following Barbara H. Rosenwein, it considers 16th–17th-century Jesuits an emotional community which, as a textual community, mediates views, teachings and preferences about crying and connected emotions. It also shows the patterns of weeping and penitence, taken from known sources, mostly the Bible and hagiographic works. These patterns were used on the one hand by the missionaries who offered these as examples for the participants, and on the other hand by the authors of reports on the missions who employed these patterns to subsequently compare the participants to these.

Law-Maker Activity of the Reformed (Calvinist) Church in Upland and Subcarpathia (Slovakia) in the Interwar Period

Harsányi, Béla

The given study presents the organizational and legislative work of the Hungarian reformed church which was annexed to Czechoslovakia after the World War I, and it was necessitated by the integration of the new state. The Czechoslovak government considered the reformed church as the seedbed of the Hungarian irredentism, thus they demanded from the church to create a Slovakian diocese, a full independence from the Hungarian church and complete loyalty. The representatives did not pay enough attention to this on the Levice (Léva) Synod which was held in June, 1923. Minor amendments have been made in relation to the code of the Second Budapest Synod from 1907. However the government did not want to accept it. They persuaded the church representatives by promises and by pretending benevolence that they themselves would ask the code for adaptation, and later through long negotiations, through veiled and less veiled threats, abusing their power and ignoring the church autonomy, they have channeled their amendments through the text of the code. They have created the law article about the Slovak diocese ignoring the rights and the will of the church and the affected congregations. In January 1928 the synod that meets in Bratislava (Pozsony) would have the task to approve everything. Though the members of the council had the ability of compromise, they were willing to accept certain changes only in a modified form. Perhaps due to this the state ratification of the law did not take place. They have cited to the differences between the Hungarian and Slovakian texts, to the disagreements between the state agencies and thus the ecclesiastical laws remained idle till that time when the areas have been returned to Hungary, when the congregations again returned to the original church district for a little while.

Baptists in Hungary between 1945 and 1950*Bacsó, Benjámín*

It is strange to look back to the period of Hungary after the cataclysm of the Second World War when the Baptist community had great expectations in the fulfilment of the theorem of 'the free state, free church'. The leaders of the community were working on it, arguing and writing for it in order to have it happen. Nonetheless the positive steps, the Baptists had to face disappointment. Although on the surface the state tried to be separated from the church, in reality in the background they were trying to build their bigger influence. We all know that between 1960 and 1961 the state is intervening even deeper into the lives of the churches.

In the modern history of Baptists 1950 is an inner border of an era that brought the closure of opportunities which they have recently achieved. The politics tried to play the 'big churches' against the 'small churches' or to put it differently the 'free churches' against the 'the church of the people'. These denotations on their own display a lot of the argument of this era. The speech of József Révai in 1950 and the decree of the MDP showed how the attitude towards the small churches had changed. The 'politics of salami' by that time in the life of the evangelic, the reformed and the catholic churches had brought the changes. In 1948 the church founded schools were nationalised and in 1950 the operating permit of the convents were deprived. By this time it was clear the state is playing for the atrophy of the churches. The Baptists and the small churches could only enjoy their freedom until 'the turn' was on the big churches. The history of these five years from the perspective of the Baptists is about how the earlier hopes have vanished in the evolving dictatorship.

A második világháború interpretációja a Magyarországi Református Egyházban*

Fazekas Csaba

Az utóbbi idők történetírásában sokan foglalkoztak a „háborús hétköznapok” vagy a „háború alulnézetben” problémakörével, elsősorban mindennapi emberek feljegyzései, naplói tükrében.¹ Izgalmas történeti probléma annak rekonstrukciója, hogy mit jelentett a háború a kortársak számára, differenciálható-e a véleményük egy-egy társadalmi, foglalkozási stb. csoport mentén. Előadásomban konkrétan egy kérdést szeretnék alaposabban megvizsgálni: Mit jelentett a második világháború a magyar református egyház lelkészei, vezetői szerint, különös tekintettel a vidéken élőkre?

A hazai református egyháztörténet-írásban a második világháború fogadtatásával, egyházi interpretációjával kevesen foglalkoztak, egyáltalán az 1939 és 1945 közötti korszak, ha nem is számít „fehér foltnak” a historiográfiában, a kevésbé kutatott területek közé tartozik. Mind a Horthy-korszak, mind különösen az 1945 utáni kommunista egyházüldözés vonatkozásában gazdagabb történeti feldolgozásokkal találkozhatunk. A háborús évek egyháztörténete ugyanakkor az utóbbi időszakban a kutatások középpontjába került.² Református vonatkozásban is rendelkezünk néhány publikációval,³ kifejezetten a háború interpretációjával foglalkozó, modern szemléletű feldolgozással azonban alig.⁴ A háborúnak az egyház életére

* Rövidebb, angol nyelvű változata elhangzott a „Countryside, Peasant and War in Central Europe in the Modern Era. From Wars of the 16th Century until the Cold War” c. nemzetközi konferencián Prágában, 2016. október 13-án. A tanulmány a Reformáció Emlékbizottság REB-16-1-ELOADAS-0001 számú pályázatának támogatásával készült. (A Szerző)

¹ Ld. pl. részletes irodalommal: GYÁNI GÁBOR: A háborús napló mint kordokumentum. Kemény Simon és Fenyő Miksa önvallomásai. In: Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátszországban, 1939–1945. Szerk.: Gyarmati György – Pihurik Judit. Bp.–Pécs, 2015. 37–60. p. Gyáni is említi a témakörben fontos kötetet: LUKACS, JOHN: Az európai világháború, 1939–1941. Ford.: Magyarits Tamás – Mészáros Klára. Bp., 1995.

² Ld. pl. a katolikus egyház vonatkozásában: Inter arma, 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból. Szerk.: Mózessy Gergely. Székesfehérvár, 2004. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből, II.); Folytonos fegyverpogás közepette. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről I. Szerk.: Varga Tibor László. Veszprém, 2015. (A veszprémi egyházmegye múltjából, 27.); „Nehéz időkben dönteni kell”. A veszprémi püspökség a második világháború idején. Szerk.: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém, Veszprémi Főegyházmegye, 2016. (A veszprémi egyházmegye múltjából, 29.)

³ Ld. pl.: MEZEI ZSOLT: A Pápai Református Kollégium veszteségei a második világháborúban. In: *Acta Papensia*, 2001. 1–2. sz. 97–112. p.

⁴ A témát általánosságban összefoglalta: GERGELY JENŐ: A német megszállás és az egyházak. In: *Debreceni Szemle*, 1994. 1. sz. 65–77. p. (továbbiakban: GERGELY, 1994.) 65. p. Általános érvényű megállapításait a konkrét, részletesebb elemzések

gyakorolt általános hatásaival részletesebben néhány, ma már tarthatatlan, illetve meghaladott szemléletű tanulmány foglalkozik.⁵ (A Kádár-rendszer politikai, illetve azon belül egyházpolitikai felfogását igazolni hivatott feldolgozások bár olykor terjedelmesek és forrásközpontúak, következtetések levonásakor rendkívül egyoldalúak és sematikusak.) Az újabb vonatkozó áttekintések és monográfiák ebből az időszakból elsősorban az egyház és a holokauszt kapcsolatára, vagyis az antiszemitizmus-vád apologetikus cáfolására és a zsidómentő tevékenység hangsúlyozására koncentrálnak,⁶ például kidomborítják a „Jó Pásztor Bizottság” működését.⁷

-
- alátámasztották. Megjegyezzük, hogy a témában készült nagyszabású, evangélikus egyházra készült elemzés teljes mértékben párhuzamba állítható az alább közölt eredményekkel: GICZI ZSOLT: Az evangélikus egyház szerepvállalása Magyarország háborús propagandájában. In: Háborús hétköznapi hadszíntéren, hátszágban, 1939–1945. Szerk.: Gyarmati György – Pihurik Judit. Bp.–Pécs, 2015. 143–152. p. Néhány vonatkozó, katolikus egyházra vonatkozó adat: FAZEKAS CSABA: A magyarországi katolikus egyház és a „fasizmus”. In: Újragondolt negyedszázad: Tanulmányok a Horthy-korszakról. Szerk.: Miklós Péter. Szeged, 2010. 214–222. p.
- ⁵ KÁDÁR IMRE: Egyház az idők viharában. A magyarországi református egyház a két világháború, a forradalmak és ellenforradalmak idején. Bp., 1957. (továbbiakban: KÁDÁR, 1957.) 97–134. p.; KÓNYA ISTVÁN: A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban. Bp., 1967. 207–236. p. Rövidebb terjedelemben és árnyaltabb szemlélettel: KORMOS LÁSZLÓ: A református egyház a magyar politikai életben. In: Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből, 1867–1978. Főszerk.: Bartha Tibor – Makkai László. Bp., 1983. (Studia et acta ecclesiastica, V.) 271–294. p., 290–292. p. A háború kérdését szinte alig említette: BOLYKI JÁNOS – LADÁNYI SÁNDOR: A magyarországi református egyház 1918–1948 között. In: A magyarországi református egyház története, 1918–1990. Tanulmányok. Szerk.: Barcza József – Dienes Dénes. Bp., 1999. 7–100. p.
- ⁶ Ld. pl. egyes püspöki életrajzok kapcsán: BARCZA JÓZSEF: Az 1944/45-ös események és Révész Imre jelentősége. In: A magyarországi református egyház története, 1918–1990. Tanulmányok. Szerk.: Barcza József – Dienes Dénes. Bp., 1999. 143–154. p.; KISS RÉKA: Ravasz László püspöki működése. In: Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. I–II. Szerk.: Kósa László. Bp., 2006. I. köt. 537–578. p., 558–564. p. Ravasz László kapcsán legutóbb: HATOS PÁL: Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete. Bp., 2016. A háború interpretációjával kapcsolatos legutóbbi monográfia: BANK, JAN – GEVERS, LIEVE: Churches and Religion in the Second World War. Transl.: Doyle, Brian. London – Oxford – New York et al., 2016. (Occupation in Europe) Szempontunkból küln. 190–191., 130., 460–464. stb. p.
- ⁷ Ld. pl.: BALOGH MARGIT: A Horthy-korszak egyházai. In: Magyarország a XX. században. II. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. Szerk.: Kollega-Tarsoly István. Szekszárd, 1997. 337–385. p.; LADÁNYI SÁNDOR: A magyarországi református egyház magatartása a zsidókérdésben a második világháború idején. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. XI. Bp., 2005. 239–245. p. Ez a megközelítés már közvetlenül a háború után megfigyelhető volt, ld.: BERECZKY ALBERT: A magyar protestantizmus a zsidóüldözések ellen. Bp., 1945. (Reprint: Bp., 1984.) Mindennek árnyaltabb illetve kritikus elemzésére ld.: JAKAB ATTILA: A Jó Pásztor Bizottság zsidómentő tevékenysége. Az elkendőzés művészete. In: Židia pred a za Karpatmi v priebehu stáročí. Ed.: Kónya, Peter. Prešov, 2013.

Jól ismert tény, hogy az ún. „történelmi” keresztény egyházak a Horthy-rendszer egyik legfontosabb társadalmi szövetségesét jelentették, jelen voltak az emberek mindennapjaiban és az állam életének különböző szintjein. A református egyházhoz a lakosság mintegy egyötöde tartozott, jelentős nemzeti hagyományokra támaszkodott, és maga Horthy is református vallású volt. A társadalom életét szervező egyesületek jelentős része vallási alapon jött létre, minden faluban működtek ilyen közösségek, például férfiak, nők, fiatalok stb. számára. Fontos megjegyezni, hogy a két világháború között az ország lakosságának majdnem kétharmada vidéki, falun élő emberből állt.⁸ A vidéki emberek jelentős része nem nagyon olvasott újságot, nem volt lehetősége rádiót hallgatni, ezért a „külvilággal” kapcsolatos információkhoz kevésbé juthatott hozzá. Az egyház számukra nem egyszerűen vallási intézmény, hanem első számú információforrás is volt egyben. Ebben az időben jelentős különbség volt a városi és a falusi lelkészek között, hiszen előbbiek tájékozottabbak voltak, járhattak színházba vagy moziba, könnyebben hozzájuthattak könyvekhez stb.⁹

A háború interpretációjához két forrásbázist használtam fel. Egyrészt az egyházkerületi, egyházmegyei és különösen egyházközségi keretek között megjelenő sajtótermékek cikkeit, melyeket egyházi illetve az egyházban meghatározó világi személyek írtak. A Horthy-korban a legtöbb vidéki egyházközség ekkor már meg tudott jelentetni olyan nyomtatott belső kiadványokat, újságokat, amelyek nemcsak az egyházi eseményeket örökítették meg, hanem vallásos szövegeket, a hitélettel kapcsolatos írásokat is tartalmaztak. Joggal feltételezhetjük, hogy például a második világháború éveiben az a szemlélet, ami ezekben a lapokban megjelent, tükröződött a prédikációkban is, illetve az a helyi egyházakban közvéleménynek számíthatott.¹⁰ A vidéki közösségek számára a református lelkészek által nyújtott

---

407–424. p. Vö. BRAHAM, RANDOLPH L.: A magyar holocaust. I-II. köt. Bp., 1988. II. 356–381. p.

⁸ Az 1941-es népszámlálás szerint az ország lakosságának 18,4 %-a Budapesten, 20,2 %-a vidéki városokban, 61,4 %-a községekben lakott. DÁNYI DEZSŐ: Magyarország népessége. In: Magyarország a XX. században. II. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. Szerk.: Kollega-Tarsoly István. Szekszárd, 1997. 147–171. p.

⁹ A korabeli református sajtóban is gyakran témát jelentettek a különböző típusú településeken élő lelkészek eltérő missziós lehetőségei. Ld. pl. KOMJÁTHY ALADÁR: A falusi és városi lelképásztor. In: *Lelkészegyesület*, 1941. június 7. (23. sz.) 95–96. p.; Uő: A városi lelképásztorok életformájáról. In: *Lelkészegyesület*, 1944. február 12. (6. sz.) 3–5. p. stb. Vö. pl. SZABÓ LAJOS: Nyílt levél a tanyai magyar református nép érdekében. In: *Lelkészegyesület*, 1941. február 22. (8.) 31–32. p. Jellemző az a megfogalmazás, amit 1939. szeptember 22-i körlevelében, a gázálarcok szétosztásában való egyházi részvétel kapcsán Farkas István tiszáninneni püspök alkalmazott: „Lelképásztor és tanító testvéreimnek minden nap módjában áll a hívekkel való közvetlen érintkezés.” *Sárospataki Református Lapok*, 1939. 40. sz. 214. p. Ld. még: HÉZSER ZOLTÁN: Lelképásztor az események sodrában és sodra ellen. In: *Lelkészegyesület*, 1943. július 10. (27–28.)

¹⁰ 1920 és 1944 között összesen 244 református lap indult, ami igen jelentős sajtóéletet (együttal egyháztörténetek számára óriási forrásanyagot) jelent. (1867 és 1919 között 159, 1945 után 39 lap indulását regisztrálhattuk.) Ld. erről: CZEGLE IMRE: A

háború-kép meghatározó volt az emberek világnézetének formálásában. Továbbá a református egyházban egyébként is gyakran tartottak olyan lelkész-értekezleteket, amelyeken „módszertani” vitát tartottak arról, hogyan kell prédikálni az embereknek a háborúról. Kutatásaim alapján ezeken a szövegeken keresztül szeretném bemutatni, hogyan jelent meg a háború a magyar vidéki református lelkészek interpretációjában illetve gondolkodásában. Le kell továbbá szögezni, hogy jelen dolgozatomban nem a teljesség igényével fellépő, hanem jellemző illusztrációkból egy, az általános folyamatokat tükröző, illetve érzékeltető kép megrajzolását tűzhettem csak ki célul,¹¹ a korabeli egyházi sajtónak az egyház és közélet kap-

---

református időszaki sajtó. In: Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből, 1867–1978. Főszerk.: Bartha Tibor – Makkai László. Bp., 1983. (Studia et acta ecclesiastica, V.) 474–479. p. A korábbi időszak sajtótörténetére: KISS SÁNDOR: A magyar református időszaki sajtó az ifjúsági misszió szolgálatában. Bp., 1944. Az újabb irodalomból: LÁSZLÓ FERENC: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. (1842–1848; 1858–1919) In: Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. I–II. Szerk.: Kósa László. Bp., 2006. II. köt. 1201–1210. p.; ABLONCZY BALÁZS: A Református Élet hetilap és a budapesti reformátusság. (1934–1944) In: Uo. 1211–1230. p.; CSEH GIZELLA – MÉSZÁROS BORBÁLA: A Budapest mai területén megjelenő református és közös protestáns időszaki sajtó jegyzéke. (1818–2004) In: Uo. 1231–1300. p.; PÁLFI JÓZSEF: A média fejlődéstörténete egy poszt-trianoni egyháztestben. Egyházi sajtó a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben 1920–1942 között. In: Időn és tereken át. Tanulmányok az egyház életéről és szolgálatáról. Szerk.: Lévai Attila. Szentendre, 2013. (A Selye János Egyetem Református Teológiai Kara Tanulmányai.); GYÖRFI BÁLINT: A Felsőbaranyai Református Egyházmegye XX. századi sajtómissziójának története. Pécs, 2015. (Kézirat) – A Baranyai Református Egyházmegye Levéltárának honlapja: <http://www.baranyaireformatusleveltar.hu> / Publikációk. – 2016. augusztus. Az egyházi sajtócikkek egyháztörténeti forrásként való felhasználására ld.: Magyarországi római katolikus és református sajtócikkek. (1919–1944) Szöveggyűjtemény. Szerk.: Jakab Attila. Bp., 2016. (Kézirat) – Civitas Europica Centralis honlapja: <http://www.cecid.net> / Egyházak és holokauszt. – 2016. augusztus. A sajtó által közvetített kép feldolgozására az egyházak és a zsidóság viszonyának elemzése kapcsán legutóbbi tanulmányok: JAKAB ATTILA: A magyarországi katolikus és református egyházi sajtó zsidóságképe, illetve a zsidósághoz való viszonyulása 1919 és 1944 között. In: Egyházak – Holokauszt. Keresztény egyházak Közép-Kelet-Európa három országában és a holokauszt. Szerk.: Jakab Attila – Törzsök Erika. Bp., 2016. Online: Civitas Europica Centralis honlapja: <http://www.cecid.net> / Egyházak és holokauszt. – 2016. augusztus.; ERDŐS ZOLTÁN: A zsidóság a dél-dunántúli felekezeti sajtó tükrében. (1919–1944) In: Uo. 86–112. p.; LAKATOS ARTUR: A zsidókérdés megjelenítése az erdélyi római katolikus, református és unitárius sajtóban, 1920–1944. In: Uo. 113–142. p.; BALCSI ILDIKÓ: Zsidókérdés a két világháború közötti (cseh)szlovákiai magyar református sajtóban. In: Uo. 195–212. p.

¹¹ Az alábbi lapokat néztük át: *Egyházi Híradó* (Budafok), *Református Egyházi Híradó* (Miskolc), *Sárospataki Református Lapok* (Sárospatak), *Református Híradó*, később *Magyar Református Híradó* (Gödöllő), *Világosság*, illetve később: *Zempléni Református Lapok* (Sátorajaujhely), *Szatmári Református Híradó* (Szatmárnémeti), *Dunántúli Protestáns Lap* (Pápa), illetve felhasználtuk a *Lelkészegyesületben*, az

csolatait dokumentáló forrásainak feltárását és elemzését továbbiakban is folytatandó feladatnak tekintem.

Három általános megállapítást kell előre bocsátani: 1. A vidéki, falusi lelkészek háborúról kialakított interpretációja lényegében nem különbözött az egyház vezetőinek, püspökeinek véleményétől, legfeljebb annak könnyebben érthető változatát képviselték. 2. A református lelkészek alapvetően elítélték a háborút, a Biblia tanításával ellentétesnek tartották az emberi élet tömeges kioltását, a szenvedést és a pusztítást. 3. Ugyanakkor mindvégig rendkívül lojálisan viszonyultak a Horthy-rendszerhez, mindig éppen amellel szónokoltak, amit a magyar állam propagandája képviselt. Márpedig Magyarország Hitler politikai, majd katonai szövetségese lett, így az egyháznak össze kellett egyeztetni az evangélium üzenetét a háborús propagandával. A kereszténységnek egyfajta nemzeti nézőpontú értelmezését valószínűsítették meg és közvetítették híveiknek, ettől eltérő véleményekkel csak teológusok szűk körében találkozhattunk, a vidéki nyilvánosságban lényegében sehol. A magyarországi református egyház teológiájára gyakorolt sokoldalú hatása és személyes kapcsolatai miatt érdemes megemlíteni Karl Barth (1886–1968) 1938 szeptemberében, még a müncheni paktum előtt írott levelét, amelyet tanítványához, a cseh Josef Lukl Hromádkához intézett, és megjelent a sajtóban is. Ebben Barth egyértelműen elhatárolódott Németországtól és Olaszországtól, az ellenük küzdő cseh katonákat pedig úgy jellemezte, hogy Jézus Krisztus egyházáért is harcolnak. Vagyis a nemzetközi (ekkor még politikai, később katonai) konfliktusban szemben álló felek között Barth is kereste, melyikük képviseli Isten akaratát, és a magyar református egyházzal pont ellentétes álláspontot foglalt el, hiszen utóbbiak a német és olasz döntőbíráskodással megvalósult területi revízióban nemcsak a nemzeti érdek sikerét, hanem a Gondviselés beavatkozását is látták. Barth álláspontja itthon értetlenséget, teológusok tiltakozását, a Barhtal való kapcsolatok lazulását vonta maga után.¹²

* * *

Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) lapjában megjelent, vidéki lelképásztoroktól származó cikkeket és előadásokat.

¹² A Hromádka-level ügyére ld. pl.: KÁDÁR, 1957. 98–99. p. Újabb: Világok vándorai. Úti beszámoló Karl Barth 1936-os és 1948-as magyarországi látogatásáról. Karl Barth és Vassady Béla levelezése. Szerk.: Ferencz Árpád. Debrecen, 2007. (Debreceni Református Hittudományi Egyetem Karl Barth Kutatóintézet kiadványai, 1.) 125–126. p.; PÁSZTORI-KUPÁN ISTVÁN: Hallgatni: arany-e vagy cinkosság? Karl Barhtnak az 1956-os magyar szabadságharc kapcsán tanúsított „hallgatása” Reinhold Niebuhr értelmezésében. In: *Református Szemle*, 2009. 103–125. p., 106–107. p. Barth általános felfogásáról: YODER, JOHN H.: Karl Barth and the problem of war & other essays on Barth. Ed.: Nation, Mark Thiessen. Eugene, 2003. A magyar vonatkozásokat legutóbb részletesen bemutatta: KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD: A fajelmélet a náci ideológia és a magyar református közvélemény 1934–35-ben. Kézirat. (Elhangzott a VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Pécsen, 2016. augusztus 26-án.) (Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta!)

A háború általános erkölcsi megbélyegzése már a világháború kitörése előtt is gyakori téma volt. Például az egyik cikk úgy fogalmazott, hogy az isteni teremtés tökéletességét az ember tönkretette, „ágyúörgés, fegyvercsörtetés az egész világon, az Istentől nyert emberi tudomány a sátán szolgálatába állott: öldöklő szerszámokat és gépeket, gyilkos gázokat készít”.¹³ Ennek következménye pedig egyértelműen Isten büntetése, a nyelvek összezavarása, a háborúskodás, melynek lehetséges következményeit is pontosan jelölte meg: „E háborúban nem lesznek győzők, hanem csupán legyőzöttek, e háború az egész emberiség szörnyű pusztulásához vezet!” A szörnyű vég lehetséges felmutatását követően – jellemző módon – a megmenekülés útját is határozottan felmutatta: a bűnbánatot, az isteni akarat keresését és szolgálatát:

„Ebben a világforrongásban és fegyvercsörtetésben egy egész nemzet esedezik Tehozzád, őszinte bűnbánattal, óh Urunk, Istenünk! Tudjuk, hogy vétkezünk, de bűneinkért sokszorosan megbűnhődtünk, s most mint életképtelen csonk vergődünk a Duna-Tisza partján, azon a földön, amelyet egy ezredév előtt nekünk adtál, reánk bízta, amelyért mindenkor csak eleneink által reánk kényszerített önvédelmi harcot folytattunk, és amelynek legnagyobb részét most idegenek bitorolják, elszakítva testvért testvértől, magyart magyartól. Könyörgünk, Istenünk, ne hagyj el minket!”

Az Istenhez intézett könyörgésbe a feltámadás, a boldog magyar tavasz, vagyis a területi revízió képét is beleszötte:

„Kérünk jó Atyánk, adj nekünk erős hitet és rendíthetetlen, acélos akaratot, hogy szorgalmas, kitartó munkával visszaszerezhessük azt, ami a miénk volt – mert hiszen reánk bízta azt – és amit elvesztettünk!”

A területi revízió igénye – 1920 óta amúgy is folyamatosan jelen lévő – témájának további felerősítése jellemezte 1938 tavaszát és nyarát, az első bécsi döntést megelőző hónapokat. Érthetően különösen sokat foglalkoztak a határon túlra kényszerült magyar reformátusok megpróbáltatásaival. Egy lelkes a Trianon által a magyar kultúrában okozott károkat az ókor vandálizmusát, sőt a török pusztítást meghaladó mértékűnek, céltudatos, kegyetlen irtóhadjáratnak nevezte.¹⁴ Ebben a küzdelemben a magyar reformátusok köteletségének nevezte a határon túliakkal való közös küzdelem vállalását.

Már közvetlenül az első bécsi döntést követően elhangzott olyan meggyőződés, amely bibliai értelmezést adott az eseményeknek, mondván, a szemünk előtt teljesezhetnek be Pál apostol szavai: „Ha valaki Krisztusban van, új teremtés az; a régiék elmúltak, íme újjá lett minden” (2Kor 5,17.). Állapotfelmérése jellemzőnek tekinthető: „Mennyei Atyánk Istenünk olyan kegyelmes volt hozzánk, hogy megőrizött bennünket a háború borzalmaitól. Eddig békés úton ment végbe területi igényeink elfogadtatása. Nem száz százalékos az eredmény, de mégis álomnak beillő!”¹⁵ Bár hangoztatta, hogy

¹³ Tavasz. In: *Világosság*, 1938. április.

¹⁴ DEMJÉN ISTVÁN: Élet-halál harc. In: *Egyházi Híradó*, 1938. március.

¹⁵ B.K.: Újjá lesz minden? In: *Református Egyházi Értesítő*, 1938. november 15.

a történetek csak részleges sikernek tekinthetők, de inkább hálaadásra hívott fel, és az Isten iránti hűség, bűnbánat fontossága mellett arra figyelmeztetett: „Most bebizonyíthatjuk Isten kegyelméből, hogy érdemesek vagyunk-e arra, hogy mindent visszakapjunk!?” A lelkész mindenestre bizakodó volt, hűségünk esetén ugyanis „nincsen olyan földi hatalom, amely megakadályozhatná Hazánk – a történelmi Nagymagyarország – feltámadását!”

A háborút megelőző időszakban az állam feladatának értelmezése és bemutatása pontosan megfelelt a Horthy-rendszer önképének. Az egyik cikk például úgy fogalmazott, hogy az állam feladata az egyének szabadságának megszervezése, az állam olyan, mint az emberi testben a szív, amely vérkeringés útján szabályozza a testet alkotó egyéneket.¹⁶ A forradalmakat általában véve rendellenes jelenségekként ítélte el, a háborúra készülődő világrendet pedig így értelmezte:

„A ma zajló világégés a világszemléletek harcában éppen a szabadság szabályozásának helyesebb, a munkának, mint termelési tényezőnek az emberiség szempontjából támasztott követelményeinek jobban megfelelő újabb megnyilvánulási alakjáért történik. Eme küzdelemben a nemzeti, osztály- és egyéni törekvések is igyekeznek megvalósulni és így állanak egymással szemben az 1848-as szabadság alakját mutató nemzeti hatalmak, valamint a fascizmust és a nemzeti szocializmust képviselő, a szabadság újabb formáját kialakító nemzeti hatalmak és mindkettővel szemben a szovjet szabadságot hirdető, de valójában az azt elpusztító nemzetközi világhatalmi törekvése. Mi, akik keresztyén alapon állunk, a nemzeti igazság elismerése mellett a szabadság alakjának azért a kialakításáért sóvárgunk, amelynek mértéke a szeretet.”

Mindezzel párhuzamosan már ekkor tapasztalhatjuk a Horthy Miklós személye körül kialakult kultusz erősödését. Enyedy Andor (ekkor még csak miskolci lelképásztorként) például jellemző módon úgy nyilatkozott, hogy Horthy kivételes formátumú történelmi személyiség volt, aki „kiállt a gátra és torlaszt emelt a vörös áradatnak, amely elsodorni készült magát a nemzetet, hangot adott a nagy élniakarásnak”.¹⁷

A háború, mint lehetőség, a kitörése előtt is jelen volt az egyház felfogásában. Ezt általában úgy tudjuk jellemezni, mint fenyegető nemzetközi lehetőséget, amely ugyanakkor Magyarország szempontjából szerencsés fordulatokat sejtet, vagyis a háborút, mint a területi revízió egyik megvalósítási lehetőségét tekintették. Ebben a felfogásban Magyarország mint a semlegességét őrző, ugyanakkor az elkerülhetetlen nemzetközi konfliktusokban érdekeit érvényesíteni képes állam jelenik meg. Fülöp József, az őrségi egyházmegye esperese így beszélt 1939 nyarán:

„Amikor a múlt nevezetesebb eseményeit akarjuk megjelölni, nem mellőzhetjük hallgatással azokat a visszásságokat, ellentéteket, melyek hazánkon kívül, különösen a nagyobb nemzetek körében oly gyakran jelentkeztek és forrásául szolgálhattak volna egy-egy nagyobb összeütközés, egyszóval há-

¹⁶ MENCZNER TIBOR: Szabadság és keresztyénség. In: *Világosság*, 1939. március–április.

¹⁷ ENYEDY ANDOR: A hetven éves kormányzó. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1938. június 20.

ború kitörésének. Ezekkel szemben kedves magyar hazánk a semlegesség alapján állott, mintegy a béke szigete gyanánt szerepelt. Az igazságos Isten azonban az elmúlt év folyamán hazánkat nagy ajándékban is részesítette. Hazánk iránt baráti jóindulattal viseltető két nagy nemzet, az olasz és német vezéreinek támogatásával, melyhez azután – ha nem is nagy kedvvel, a francia és angol is hozzájárult – visszanyerte a Felvidéket a múlt évi november hó első napjaiban, majd a folyó év március havának közepén pedig a Kárpátalját is a hűséges magyar érzelmű ruszinokkal.”¹⁸

A világháború 1939. szeptember 1-i kitörésekor az egyház által képviselt koncepció végül is végigkísérte a történelmi eseményeket 1945-ig, legfeljebb újabb aktuális elemekkel gazdagodott. Enyedy Andor ígéhirdetésében¹⁹ például abból indult ki, hogy sokan kérdezik, mit szól az egyház a háborúhoz, mit tegyen, ha országunk újra részese lesz egy katonai konfliktusnak. „Megáldja, ha kell, újra a hadba vonuló csapatok lobogóit, a búcsúzó katonákat?” – tette fel a szónoki kérdést, indirekt módon elismerve, hogy korábban már tanúsított ilyen magatartást. Hangot adott az egyik leggyakoribb, háború idején emlegetett ígeversnek, vagyis annak, amikor Jézus arról beszélt, hogy „akik fegyvert fognak, fegyverrel kell veszniök”. (Mt. 26,52.) Enyedy háború-értelmezése tipikusnak mondható:

„Az egyház úgy van a háborúval, mint az édesanyák. Az egyház nem helyeselheti sem az egyéni, sem a tömegeőrszakot, a vitás kérdések fegyveres elintézését, a vérontást, mint ahogy az édesanya nem helyeselheti, hogy a fia verekedésbe fogjon, garázda legyen.”

Az anyák – ahogy az egész társadalom – a konfliktusok békés megoldásában érdekeltek, de ha mégis fegyvert kell fogni, akkor a jó anya elbocsátja, megáldja gyermekét, mert tudja, mi a kötelessége. Imádkozik érte, hogy ne haljon meg, „de ha meg kell halnia, inkább haljon meg, minthogy gyáva és hazaáruló legyen”. Az egyház is így van vele, nem helyesli, nem javasolja a háborút, de megáldja a fiait, ha menniük kell. Arra a bibliai helyre hivatkozott még, hogy Jézus szerint meg kell adni a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené (Mt. 22,21.). Az egyház nem helyesli a háborút – mutatott rá, de megáldja fiait, hogy ha menniük kell, még ha életük árán is, adják meg, ami Istené. Felfogása pontosan megfelelt a háborútól ódzkodó politikai magatartásnak, amely végső eszközként interpretálja ugyan a fegyveres konfliktust, miközben nagyon is számol annak használatával. Enyedy az önfeláldozó hazafiságot állította példaképpül, amikor arról beszélt, hogy a nemzet fiatalsága nem akkor hal meg, ha elpusztul a harctereken, hanem akkor, ha nem akar szolgálni, amikor szolgálni hívják, „ha nem akarja magát feláldozni, mikor áldozatot kíván tőle a haza, a nemzet, az áldozatokból táplálkozó, áldozatok árán fennmaradó élet törvénye”.

¹⁸ Az Órségi Református Egyházmegeye 1939. évi július hó 27. napján Szombathelyen tartott évi rendes közgyűlésének, az egyházmegeyei tanács ugyanakkor tartott ülésének és az egyházmegeye szeptember hó 27. napján Körmeiden tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyvei. Összeáll.: Fejes Gábor. H.n., é.n. 5. p.

¹⁹ ENYEDY ANDOR: Az egyház és a háború. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1939. szeptember 15.

Demjén István budafoki lelkipásztor szintén a háború szörnyűségéből indult ki, de rögtön arra emlékeztette hallgatóságát, hogy a területi revízió addigi sikerei a magyarság számára összességében kedvező nemzetközi körülményeket teremtettek, ráadásul mindez Isten akaratának megnyilvánulása volt:

„Az Istenben bízó, imádkozó magyarok imádságát Isten meghallgatta és az északi és északkeleti magyar határokat lerombolta. Egy év alatt egymillió rab magyar testvérünk lett ismét szabad, mintegy 200 km hosszúságban pedig az ősi magyar határok tértek vissza. Szinte már elbizakodtunk, természetesen vettük, hogy ez nem is lehet másképpen. A történelem színpadán most ismét kegyetlenül véres események játszódnak le. Milliós hadseregek vonulnak fel, s a háború minden borzalmi elevenednek meg előttünk. Tudom, hogy sokan kétségbeesetten néznek a jövőbe s szinte remegve kérdezik: mi lesz? Mi hitteljes imádkozó református magyarok azonban bizakodva, bátran nézünk a holnap elé, mert tudjuk, hogy a mindenkinél erősebb Isten van velünk és ha az Isten velünk, kicsoda ellenünk. [Róm. 8,31.]”²⁰

1938 és 1941 között az egyházi megnyilatkozásokból egy, a szörnyű és elítélt háború által körülvevett, de Isten kegyelméből semleges és sikeres ország képe rajzolódik ki. Mintegy: a háború egy tőlünk távoli dolog, és nincs is közünk hozzá. A lelkészek figyeltek arra is, hogy a békében élő magyarságot hadviselő nagyhatalmak veszik körül, amelyet a revízióval összefüggésben értelmeztek. Például:

„A velünk szomszédossá lett két nagy állam: a német és az orosz háborús állapotban van, és mi bár semlegességünket féltékenyen őrizzük, mégsem vagyunk békében addig, amíg a Trianonban rajtunk elkövetett igazságtalanság valamiképpen jóvá nem tevődik.”²¹

Az egyik leggyakoribb témát érthetően a területi revízió sikerei adták. A lelkészek kirobbanó örömmel fogadták a területi gyarapodásokat, különösen a Felvidékkel és Észak-Erdéllyel visszatért református magyarokat.²² Magát a revízió folyamatát legtöbbször nem politikai, hanem vallási-teológiai síkon értelmezték. A trianoni béke a magyar népre rótt isteni büntetésként, „babiloni fogságként” került bemutatásra, az első bécsi döntéssel indult folyamatot pedig felszabadulásként, sőt: Isten ítéleteként, a

²⁰ DEMJÉN ISTVÁN: Történelmi idők. In: *Egyházi Híradó*, 1939. október. A szerző később többször is kifejtette, hogy a háborúk szükséges rosszak, és mindig is lesznek, a teljes békeség csak akkor következhet be, ha mindenki követi Krisztust. Ld.: Uő: A háború és az egyház. In: *Egyházi Híradó*, 1942. november.

²¹ A béke ünnepe. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1939. december 24. A szerző a sok vitás kérdés nyomán távolinak vélte a teljes béke beköszöntét, a magyar semlegességet, illetve a magyar állam erkölcsi szilárdságát vallási okokkal magyarázta: „A magyar lélek nyugalma Krisztustól van és Krisztusban van.”

²² A határmódosítások nyomán új, illetve helyreállított egyházmegyék jöttek létre, amelyek az egyházigazgatás kiemelt feladataként jelentek meg az egyházi sajtóban. Ld. pl. Zsinatunk szeptemberi időszaka. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1939. 38. sz. 201. p.

keresztyénséghez való hűségünkért nyújtott isteni igazságszolgáltatásként. Az olyan értelmezés sem volt ritka, amely Krisztust Magyarországnak feleltette meg, mondván: Magyarországot is úgy temették el, mint Krisztust a keresztre feszítés után, de feltámadt, vagyis a területi revízió Isten jutalma volt a keresztény magyarságnak az „istentelen, bűnös” államokkal szemben. (A Krisztussal azonosított magyarság más oldalról az ország keresztény elkötelezettségének hangoztatására is alkalmas párhuzam volt.)

„Hihetetlenül felszerelt állam volt Csehszlovákia. Ugyanígy volt Oláhország és Jugoszlávia is. Emberi számítás szerint olyan súlyos köveket hengerítettek sírunk szájához és olyan elszánt öröket rendeltek őrzésünkre, hogy onnan soha-soha ki nem jöhettünk volna. Tudták ezt ellenségeink is, barátaink is. Hová lett Csehszlovákia, hová lett Oláhország, és mi lett Jugoszláviából? Nyugszanak abban a sírban, amelyet nekünk ástak. Nem csoda ez? Vagy talán oktondi módon még most is rázod a fejed s azt mondd, hogy mindezt nem az Isten tette? Azt hiszed talán, hogy barátaink miatt támadtunk fel? [...] Isten keze pedig feszegette a követ és elhangzott a szó: Magyar, jöjj ki a sírból!”²³

A lelkes elégedetlen volt a sikerekkel, hiszen még voltak idegen népek által megszállt, visszaszerzendő magyar területek, de bizalmát Istenbe vetette és erre hívta fel az egyház tagjait is:

„Néped és országod jövőjét illetően ne légy tehát hitetlen, hanem hívő. Csodát hozzád hasonló és gyarló emberektől, vagy népektől ne várj. Minden reménység vedd az Úristenbe!”

Egy vidéki református iskola igazgatója az észak-erdélyi bevonulás kapcsán a „rabságból szabadult magyar lélek” diadaláról beszélt.²⁴ Mint mondta, a magyar hadsereg kész volt arra, hogy fegyverrel szerezze vissza az „álnokul elrabolt területeket,” de végül is három tényező együttállása a békés és sikeres megoldásokhoz vezetett, ezek sorrendben: 1. az igazságos Isten akarata, 2. kiváló magyar államférfiak, 3. „nagy barátaink jóakarató támogatása”. Hangot adott annak az általános közvéleménynek, amely a területi gyarapodásokat csak a folyamat kezdeteként értelmezte, és Nagy-Magyarország teljes visszafoglalásának fel nem adható célkitűzését állította a középpontba. A politikai élet eseményei mögött Isten akaratának megnyilvánulásait vizionálta:

„Mindent vissza! Egyik halálos ellenségünket, a hazugságban született Cseh-Szlovákiát az igazságot szolgáltató isteni akarat megsemmisítette. A másik, az érdemtelenül felduzzasztott román állam eresztékeiben bomladozik.”

A magyar történelem negatív eseményeit (Mohácsot és Trianont) bűneink következményeként interpretálta, a területi revízió sikereiben pedig ennek nyomán a buzgó keresztény élet fontosságára, mint a jövőendő magyar sike-

²³ BOGDÁN GYULA: A szemünk előtti csodák. In: *Egyházi Híradó*, 1941. május.

²⁴ PORCS KÁLMÁN: Évmegnyitó beszéd. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1940. szeptember 20.

rek kiváltó okára figyelmeztetett. Mások a Délvidék 1941. évi visszatérését minősítették úgy, hogy „a pünkössti Lélek [!] ma már ismét egyesítette ezt a leszakított drága tagot a csonka törzssel.”²⁵

Érdemes felidézni Tóth Dezső, a felsőzempléni egyházmegye gondnoka által 1940 tavaszán felvázolt képet,²⁶ mert egyfelől az általános optimizmus légkörében kételyeket is megfogalmazott:

„Nem csak azért súlyos a mai helyzet, mert [...] a napnak, sőt az éjnek is minden szakában tudomást szerzünk arról, hogy már most is minő borzalmas háború dúl körülöttünk. Amely, ha még eddig közvetlenül nem is érintett meg minket, de sohasem tudhatjuk, nem csap-é át és mikor annak mindent pusztító lángja szegény sokat szenvedett és sokat veszített megcsontított hazánkra. Már most is állandó idegfeszültségben és bizonytalanságban élünk, mert nem tudhatjuk, ha álomra hajtjuk a fejünket, mire ébredünk fel és hogy egyáltalán felébredünk-e?”

A lelkes nemcsak a háborúnak világháborúvá fajulásától tartott, hanem attól is, hogy „a mindent pusztító, a hazát és Istent tagadó örület, a vörös forradalom” győzelmesen kerülhet ki a konfliktusból. E később látnokinak bizonyult gondolatok mellett ugyanakkor súlyos elfogultságból fakadó, téves politikai álláspontjának is nyilvánosan hangot adott, amikor kifejtette, hogy Csehszlovákia lényegében „egészen az összeomlásig az orosz birodalomnak és az általa vallott világnézetnek Közép-Európában előharcosa és támaszpontja volt” (Ez a sajátos magyarázat nyilván a csehszlovák köztársaság felszámolásának erkölcsi megalapozásával függött össze.). Egy másik egyházmegye gondnoka úgy vélte: „Most is felleges Európa égboltja, de már nem állunk elhagyatottan, egyedül hagyva, hanem támogat bennünket a két nagy erős, győzelmes tengelyhatalom, a német és az olasz.”²⁷ A siker okát ő is abban jelölte meg, hogy „megtartottuk s a legreménytelenebb helyzetben is ápoltuk hitünket,” s Isten megkönyörült a magyar nemzeten, amelynek bizonyítéka, hogy népünknek Horthy személyében bölcs vezetőt adott.

A területi revízió nyomán még gyakoribbá vált Horthy Miklós kormányzó emlegetése a vidéki reformátusok körében, valóságos kultusza alakult ki.²⁸ Az alsó-zempléni egyházmegye gondnoka Észak-Erdély visszatérésének mámorában így beszélt:

„Hálatelt szívvel szállanak a mi gondolataink az első magyar ember felé, akinek immár húsz esztendősen bölcs országlása elvezette nemzetünket a

²⁵ A felszabadult Délvidék reformátussága. In: *Pünkössti Világosság. Lelkipásztori üzenet a Sátoraljaújhelyi Református Egyházközség tagjaihoz. 1941. Pünkösztjére.* 3. p.

²⁶ TÓTH DEZSŐ: Egyházmegyei gondnoki székfoglaló. Részlet. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1940. április 7. (14. sz.)

²⁷ A Belsősomogyi Református Egyházmegye 1940. évi augusztus hó 30-án Kaposváron tartott rendes közgyűlésének [...] Szerk.: Szabó Bálint. Csurgó, 1940. 6–7. p. (Huszár Aladár gondnok.)

²⁸ Ld. erről részletesebben: TURBUCZ DÁVID: Átpolitizált vallásosság a Horthy-korszakban. Horthy Miklós vezérkultusza. In: *A médiatörténet és az egyháztörténet metszéspontjai. Tanulmányok.* Szerk.: Klestenitz Tibor. Bp., 2015. (Médiatudományi könyvek) 115–128. p.

Kárpátok koszorújáig. Hátalatt szívvel szállanak gondolataink az ő volt és jelenlegi tanácsadóihoz, akik trianoni megcsonkításunk óta sohasem szűntek meg a nagy történelmi fordulatot szolgálni, előkészíteni, útját egyengetni.”²⁹

Hálás volt továbbá Horthy nemzetközi szövetségeseinek és a Kárpátaljára benyomuló hadsereg katonáinak is, szavaiban is megjelent Trianonnak az elnyomatással, a bécsi döntéseknek pedig a feltámadással való azonosítása, a visszacsatolások pedig nemcsak területben, hanem lelkiekben is gyarapították a magyarságot – fejtegette.

A református lelkészek általában meg voltak arról győződve, hogy Horthy Isten küldötte, aki a trianoni béke óta ébren tartotta és újjászervezte Magyarországot, továbbá példás keresztyén, családapa is, akinek a fia is vállalta a frontszolgálatot, hogy „elől járjon ott is és küzdjön a hitetlenség fiai ellen.”³⁰ A szatmárnémeti lelkész egyenesen úgy fogalmazott, hogy Horthy „a magyar nemzet Gondviseléstől rendelt vezére, talpra állítója, újjászülője,”³¹ aki bölcs döntéseit keresztyén hitének, a Szentlélek vezetésének köszönheti, a revíziós sikerek ünneplésében pedig „ott izzott az újabb ezredévre való egyesülés szent árama és fogadalma, s amely egy új vérszerződés kötelező erejével hatotta át a szíveket”. Az imádságokra szóló felhívásokban és hálaadásokban is gyakran fogalmazódik meg, hogy ne csak az országért, hanem legfőbb vezetőjéért, a kormányzóért külön könyörögjenek a reformátusok. A Horthy-kultusz elmélyedésével párhuzamosan felerősödött a magyar állam iránti lojalitás, a nemzeti egység állam által megvalósított formájának hangoztatása is.³²

1941-ig a prédikációkban Magyarország, mint a béke szigete jelenik meg egy lángba borult világ közepette. A lelkészek ezt is Isten ajándékának minősítették, és többnyire nem leplezték a tengelyhatalmak iránti szimpátiájukat. A német sikerek áldozatait (korábban Csehszlovákiát, később

²⁹ BETHLEN PÁL: Közgyűlési megnyitó. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1940. 39. sz. 186–187. p.

³⁰ BOROS JENŐ: Vitéz nagybányai Horthy Miklós. In: *Szatmári Református Híradó*, 1943. június 19. Horthy István kormányzóhelyettes egyébként az egyházi szövegekben tragikus halála után szintén a nemzeti áldozatvállalás példája és szimbóluma lett. Nyomárkay István, az ungi egyházmegye gondnoka például így méltatta: „Nemzeti reménységünkben a keleti háború legnagyobb hőse, a magyar nemzet Ikarosza lett.” CSOMÁR ZOLTÁN: Az ungi egyházmegye közgyűlése. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1942. október 24. (42. sz.) 180. p.; A Tatai Református Egyházmegye 1943. évi július hó 28-án Tatában tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Besse Lajos. Pápa, 1943. 9. p. (Leőke Károly esperes.) stb.

³¹ B.J. [BOROS JENŐ]: A szabadság napja. In: *Szatmári Református Híradó*, 1943. szeptember 4.

³² Az állam melletti kiállást olykor konkrétan meg is fogalmazták, Győry Elemér dunántúli püspök például 1943 tavaszán így pozicionálta önmagát: „Lojálisan és lelkesedéssel sietek az alkotmányos magyar királyi kormány támogatására.” A magyarság lelki egységét szorgalmazta, a nemzetért való áldozatvállalást, az egyháziak további kedvezményekben részesítését szorgalmazta. Ld.: Részletek Győry Elemér dunántúli püspök székfoglaló beszédéből. In: *Szatmári Református Híradó*, 1943. április 3.

Franciaországot, Belgiumot, Angliát) bűnös nemzetekként mutatták be, akiket utolért Isten jogos büntetése (Öntelt, pénzéhes, a kereszténységet megtagadó népekként tüntették fel őket.³³) A magyarok pedig Trianon óta jó keresztények voltak – mondták, ezért Isten megjutalmazza Magyarországot régi határaival és a békességgel. A háborús pusztítás szörnyűségeit a magyarság sorsával állították párhuzamba, és még az is érdekes, ahogy – bár „természetesen” a magyar nép sorsát nevezték legnehezebbnek – Hitler áldozatainál is súlyosabbnak (ezáltal erkölcsileg igazolhatóbbnak) minősítették a magyarság Trianon okozta megpróbáltatásait:

„Mérhetetlen elszántsággal irtja egymást Nyugat-Európa három legnagyobb művelt nemzete. Mennyi megrázó tragédia jár ennek a nagy emberirtásnak nyomában. Fel nem becsülhető értékek pusztulása, évezredes kultúrák áldásainak megsemmisülése, millió fiatal emberélet kiálása, nyomorékká lett embertestek százezreinek kínos vonaglása, gyermeküket vesztett, összetört szívű szülők édesapjukat vesztett árván maradt gyermekek, férjüket vesztett fiatal özvegyek vigasztalást bevenni nem tudó, szívetépő zokogása szinte ide hallatszik, virágzó falvak s városok helyén füstölő romok mutatják a nagy emberirtás, a háború pusztítását. Mi magyarok tudjuk ezt minden népnél a legjobban, mert bármennyit is szenvedtek nyugatnak ezek a népei, de minden szenvedésük eltörpül 26 esztendőnek nagy magyar szenvedéséhez képest.”³⁴

A lelkész annak a meggyőződésnek is hangot adott, hogy a nyugati nagyhatalmak döntöttek a háború vagy béke kérdésében a háború mellett (sic!), s bár a magyarság ellenezte azt 1914-ben is, mégis „minket” büntettek a legjobban. A saját népünk megpróbáltatásainak túlhangsúlyozása jellegzetes nacionalista interpretáció, amit a szerző Isten akaratának középpontba állításával egészített ki („Én érzem, mi magyarok mindig a nagy Isten kezében voltunk és a nagy Isten kezében vagyunk most is.”). Hangot adott azon bizalmának, hogy a nyugatiak a német sikerek nyomán talán belátják trianoni bűneiket, de még nem akarták megbánni azokat. A magyarságot azonosította Isten ószövetségi népével, ezért magunkra vonatkoztatta a bizalommal, Istenbe vetett hittel kapcsolatos bibliai ígéket (Például Ézs 41,14.). Egyébként is gyakori volt a magyarságot Isten népeként megjeleníteni.

A háború első, az országot nem érintő eseményeiben is annak példáját látták, hogy még inkább elkötelezett keresztyén életet kell élni a református híveknek, megszaporodtak a „langyos keresztyénséget” elítélő cikkek és hirdetések.³⁵ 1940 telén óriási szimpátiával fordultak a finnek felé, akik az ún. „téli háborúban” harcoltak a szovjet agresszióval szemben (A szimpátia oka volt a Horthy-rendszer radikális antikommunizmusa mellett a magyar- finn nyelvrokonság, illetve a protestáns szolidaritás egyaránt.). Bakó Lajos

³³ Ld. pl. NÁDHÁZY BERTALAN: Alkalmilag fakadt erőforrásaim. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1940. augusztus 11. (32. sz.) 151–152. p. (Franciaország vereségét magyarázta az istentelen életmóddal és a pénzimádattal, szembeállítva a közösséget képviselő „magyar nemzet testének” erkölcsi nagyságával.)

³⁴ DEMJÉN ISTVÁN: Isten kezében. In: *Egyházi Híradó*, 1940. június.

³⁵ Ld. pl. KUTASSY GYULA: Langyos keresztyénség. In: *Egyházi Híradó*, 1940. augusztus.; Régi bor új tömlőben. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1943. szeptember 15. stb.

esperes, balatonfőkajári lelkész például így kommentálta a szovjet–finn háborút, az ekkor még a revízió feletti bizakodás hangulatában:

„Peregni kezdett a legszörnyűsebb film, az új világháború, a villámháború filmje. Csodák csodákat követtek! Hetek alatt széthullott a nagy és erősnek gondolt Lengyelország, de hónapokon keresztül hősi ellenállást tudott kifejteni a velünk faj- és hitrokon finn nemzet az északi kolosszussal való aránytalan küzdelemben.”³⁶

Az egyháziak körében erős volt a meggyőződés, hogy a jövő Euró-páját a német győzelem fogja meghatározni, amelynek okát gyakran abban is megjelölték, hogy Hitler „lelki egységbe” kovácsolta a németeket, ellen-tétben a liberális, individualista Nyugat-Európa nemzeteivel. Gál Lajos ti-szaföldvári lelkész a tiszazugi lelkészi körben tartott előadásában például így beszélt:

„Míg a jelenlegi háború tart, nem nagyon lehet beszélni új világhelyzetről. Új világhelyzetet az eljövendő béke fog véglegesíteni, amely békében – sejtésünk szerint – a nemzeti szocialista Németország fog tempót diktálni s eddigi életformáit is úgy kiterjeszteni, hogy a többi európai ország kényte-len lesz, saját érdekében is, hasonló életformára áttérni, illetőleg azonos elvek szerint berendezkedni. Hogy ez így lesz, [...] csak a vak nem látja.”³⁷

Gál a református egyház szerepét, helyét is kereste az új világrendben, s úgy vélte, hogy missziójuk a magyar nemzettel kapcsolatosan „politikai konstellációba állítja az egyházat nem utolsó renden az egyetemes magyar református egyházat. Való igaz, hogy a fajiság értelmében vett magyar nemzeti missziót éppen a református egyház végezhet, hiszen hívei csaknem száz százalékban magyarok.” A bajok forrását a liberalizmusban jelöl-te meg, mert a keresztyénség ellenségeként „önzést” alakított ki az embe-rekben, a háború nyomán alakuló új világban azonban nem az egyén, hanem a közösség kerül a középpontba, ami az egyház felfogásával párhuzamba állítható: „A német nép vezére a közösségi érzést, az egymásért való felelősségtudatot hallatlan arányokban meg tudta növelni nemzete tagjai-

³⁶ A Mezőföldi Református Egyházmegye Székesfehérvárott, 1940. évi július hó 31-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Bózsza Sándor. Pápa, 1940. I. p. Ld. még: A finn testvér. In: *Egyházi Híradó*, 1940. február.; A finn nemzet a világ élő lelkiismerete. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1940. február 11. (Farkas István püspök előadása.)

³⁷ GÁL LAJOS: Az új világhelyzet mennyiben érinti egyházunk nemzeti misszióját? In: *Lelkészegyesület*, 1941. április 5. (14.) 53–55. p. Megjegyzés: a német sikerek egyik püspöki interpretációja korábban nagyon hasonlított ehhez: „A szemünk láttára folyó háborúban a győzedelmes katonák azért győznek minden vonalon, mert minden német katona a neki meghatározott helyen áll őrt. Végzi reája bízott feladatát. Előre tudva, vállalja még a mártíromságot is. Egy szent ügyért harcolva, az egész nemzet nem titkos és rettegett meglepetésszerű fegyverekkel, hanem elsősorban a fegyvelmezett katonához illő kemény akarással, férfi bátorsággal, hősiességgel és mindig helytálló kötelességteljesítéssel végzi a teendőit. Ez a győzelemnek egyetlen titka emberi vonatkozásban.” XXXIII. sz. körlevél. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1940. 31. sz. 148–150. p.

ban. Lelki egységbe kovácsolta őket.” Nem beszélt a nemzeti szocializmus ideológiai tartalmáról, elismerte viszont annak vívmányait, és magyar viszonyoknak megfelelő változatait szorgalmazta:

„A német nemzeti szocialista állam máris nagy alkotásokkal dicsekedhetik. Tudjuk, hogy a fejlődés a faji gondolat jegyében indult el és a közösség, de ugyanolyan mértékben a kötöttség és a kollektív akarat felé halad. Ám amíg a kommunizmus teljesen háttérbe szorította az egyént, a német nemzeti szocializmus nem! Éppen ez biztosítja hosszabb élettartamát amazé felett, felett és magasabb rendű élet mégiscsak az egyéni életeken keresztül tud kivirágozni.”

Nem tudhatjuk, hol lesz a magyarság helye a végső átrendeződéskor – hangsúlyozta, de ebből a tényből az ahhoz való alkalmazkodás kötelezettségére, a nemzeti érzés ápolására, az istentelen nemzetköziség határozott elutasítására figyelmeztetett (Mondván, az új Európa a „nemzeti elv” alapján kerül kialakításra.). A magyar „közösségi lélek” kifejlődését szorgalmazta, és ebben az egyház szerepét hangsúlyozta, hozzátéve, hogy a nemzeti közösség csak egyenletesebb vagyoni eloszlás, földreform, az egyke elleni küzdelem és a családok védelme által érheti el céljait.

1941-től magyar katonák is harcoltak a németek oldalán a háborúban. A magyar reformátusok teljes mértékig átvették az ezzel kapcsolatos állami propagandát, elsősorban azt az elemet, hogy Magyarország nem agresszió részese volt, hanem igazságos, önvédelmi (legfeljebb: preventív) háborút folytatott, amelyben nem saját elhatározásából vett részt, hanem rákényszerült a fegyveres szerepvállalásra. Valójában az agressziót nem a németek, hanem az Antikrisztusként lefestett Szovjetunió követte el a keresztény Európa ellen – hirdették, mely német vezetéssel csupán megelőző csapást hajtott végre. Csajághy Károly, a veszprémi egyházmegye gondnoka mindezt nagy történelmi elemzésbe ágyazta.³⁸ A magyarságtól mindig távol állt a határain való túlterjeszkedés vágya, viszont más népek gyakran támadtak rá a magyarságra, amelyben védekezni voltunk kénytelenek – szögezte le. Ellenségeinket a „prédavágy, földéhség, vagy egy rögeszmévé nőtt politikai álmokép állította fegyverbe”, s most megint kelet felől támad a veszedelem:

„Ez az ellenség valamikor a pánszlávizmus, ma a bolsevizmus jelszavával tör elő a nagy orosz puszták felől – mindegyik az ázsiai romboló szellem megnyilatkozása. A pusztáknak ezzel a rémével le kell számolni, mert ha tétlenül vagy tehetetlenül fekédnénk a történelem országútján, ahová minket sorsunk örökké állított, az események vaskerekei már végiggázoltak volna felettünk.”

Megbélyegezte az ateista Szovjetunió fegyverkezését, aminek okát abban jelölte meg, hogy „halálosan gyűlöl mindent, amit mi vallás, nemzeti gondolat, erkölcs és kultúra néven tisztelünk, mert csak a kultúremlékiség oszló holttestéből szívhatja ez a viperahad a maga életerejét.” Logikusnak látta, hogy a szovjetek támadása

³⁸ A Veszprémi Református Egyházmegye 1942. évi augusztus hó 27-én Veszprém városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Kovács Lajos. Pápa, 1943. 7. p.

„a legerősebb és a bolsevistákra legveszélyesebb európai kultúrnemzet és hazája, a német Birodalom ellen irányult, de nem kérdéses, hogy a német határ felé indulóban a délszlávokkal való egyesülés régi álmát is kergetve, irányt vettek volna szárnyai a Kárpát- és Duna-medence magyar térei felé is. Ezért, mikor a német nép lángeszű vezére – átlátva a bolsevista tervet – gyors, kemény csapásokkal megelőzte és felfogta a gyilkos támadást, ránk nézve is ütött az óra, amikor kardot kellett rántanunk a jelenkori Batu kán és fanatizált sereghordái ellen.”

Ezzel párhuzamosan, 1941 után alig lehet olyan megnyilatkozással találkozni, mely a német nemzetiszocializmus vallás- vagy keresztyénség-ellenességével foglalkozott volna (Vélhetően nehéz lett volna beilleszteni a hit, illetve az ateizmus közötti háború koncepciójába.). Sőt, olyan riportot is olvashattunk, amely a németországi vallásszabadságot, a náci keresztyénséggel kapcsolatos támogatását, toleranciáját hangoztatták, például azt, hogy „a nemzetiszocializmus nem más, mint gyakorlati keresztyénség”.³⁹

Nem volt ritka az oroszok általános barbárságának, keresztyénség- és európai kultúra-ellenességének túlzó bemutatása sem. Az oroszok célja a történelem folyamán mindig az volt: „áttörve a Kárpátok gerincét, kiirtani a magyart, s a nagy magyar alföldön át a testvér szláv szerbvel kezét fogva” kijutni az Adriai-tengerhez – írta egy lelkész.⁴⁰ Optimistán tekintett a jövőbe, mert Isten eddig sem engedte meg a magyarellenes tervek teljesülését: „Nem a magyar fog elpusztulni, de a szovjet fog megsemmisülni, az iszonyatos szovjet szomszédság megszűnik, az emiatt a szomszédság miatt örök rettegésnek vége lesz, csak még egy nagy elszánt erőmegfeszítésre van szükség, és ez a mi újabb szép, fenségesen szép szabadságharcunk [!] meghozza a maga várva-várt gyümölcsét.”

A háború értelmezését számos teológiai értekezés foglalta össze, ebből most egyet idézek, Kozma Tibor árpástói lelkész, az ígéhirdetés elméleti kérdéseivel is foglalkozó teológus megközelítését.⁴¹ Az egyház feladata, hogy a háborúval kapcsolatos helyes álláspontot tudatosítsa az emberekben, s az ígéhirdetőnek valóságos kötelessége az iránymutatás a háborús pszichózisban élő társadalom felé – szögezte le. Felfogása szerint a háborút úgy kell tekinteni, mint alkalmat arra, hogy Isten üzenetét közvetítsék az emberek felé („A háború nagy alkalom Istennek és így az ígéhirdetésnek, hogy Isten súrított módon mutassa meg: kicsoda az ember, [...] hol a helye.”). Az isteni üzenet célja a háborúban élő ember megszólítása, „Istennek nem mozgalmakkal, nem történésekkel, nem elvi felfogásokkal van sohasem dolga, hanem az emberrel, aki mindezeket megalkotja, mindezekben részt vesz”. Felhívta a figyelmet arra, hogy a háború alapvetően a bűn következménye, a bűnös ember reakciója, aminek soha nem szabad örülni,

³⁹ SOLTÉSZ PÁL: A háborús Németország vallási törekvései. Rövid riport Kurszktól Kievig a kórházvonaton. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1943. január 16. (3. sz.) 12–13. p.

⁴⁰ DEMJÉN ISTVÁN: Szabadságharc. In: *Egyházi Híradó*, 1942. szeptember.

⁴¹ KOZMA TIBOR: A háború, mint ígéhirdetésünket meghatározó alkalomrendszer. I-III. In: *Lelkészegyesület*, 1943. április 9. (13.) 50–51., április 10. (14.) 55–56., április 17. (15.) 60–61. p.

hiszen Krisztus a háborús ellenfél katonáiért is meghalt. A gyilkolással kapcsolatosan megpróbálta csoportokba osztani a fegyvert élet kioltására használó ember motivációit. A Sátán arra készül, hogy gyűlöletet szítson és az ember örömét lelje a gyilkolásban, ezt azonban el kell kerülni – figyelmeztetett Kozma, vagyis arra próbált utalni, hogy fegyverhasználat közben is meg kell őrizni a keresztyén hitet, „mert csak az a nép remélheti Isten kegyelmét, segítségét, melynek gyermekei a háborúban is meglátják a testvért”. Az emberi élet kioltása csak végső, elkerülhetetlen eszköz az igazság érvényre juttatásában, pontosabban a haza védelmében. Figyelmeztetett arra, hogy el kell kerülni az ártatlan civilek (gyerekek, betegek stb.) veszélyeztetését. A magyar katonai szerepvállalást végül ő is közös teológiai–politikai értelmezésbe ágyazta, mondván, Magyarország nem területi érdekek miatt fogott fegyvert, a magát védi, nem a másét akarja elvenni:

„Mi nekünk muszáj volt fegyvert fogni Isten nevének tiszteletéért, az Ő ország védelmében, a magyar nép felől való dekrétuma biztonságáért, melylyel ezt a földet nekünk adta újból és újból azért, hogy rajta kivált való népet tisztítson magának, [...] és amelynek az a kötelessége, hogy éppen ezért, hogy Isten uralmát biztosítsa ezen a földön.”

A háborús szerepvállalást az önvédelem parancsa motiválta („ami a miénk, azt meg kell védeni”), ami pontosan megfelel Isten akaratának, sőt, akkor követnénk el bűnt, ha nem ezt tennénk. Nagyon is elméleti, kicsit idillikus képet festett arról az erkölcsi különbségről, amelyet a magyar hadsereg keresztyén-keresztyén katonái, illetve az istentelen szovjet katonák között vélelmezett. Isten akaratával csak addig indokolhatjuk igazságos harcunkat – figyelmeztetett a lelkész – ameddig az ő útmutatásait követve élünk.

Az Isten akaratába ágyazott háborús szerepvállalásból az egyéni felelősség vállalását és az odaszánás követelményét következett ki. Például figyelmeztetett a takarékoskodásra („élelmezési és ruházati korlátozásokkal mind a háború diadalát segítik elő”), a fronton harcolók támogatására, a megpróbáltatások panasz nélküli túrésát pedig Istennel és a hazával szembeni kötelességnek minősítette („Isten ügyét szolgálja a hadsereg zavartalan ellátása, mely hadsereg az istentelenség ellen küzd.”). A nélkülözést Isten próbatételeként kell értelmezni, és meg kell őrizni a társadalom rendjét („Az elégedetlenség megbontja a hátsó frontot és táptalajul szolgál a forradalmi, istenellenes szellem kialakulására.”). De még a legnagyobb áldozatot, a fronton harcoló hozzátartozók elvesztését is Isten akaratában való megnyugvással kell fogadni („A hazáért és azon keresztül Istenért hozott áldozat ez. Áldozat, miként az Ábrahámé, hogy próbára tegye a hátramaradottak hitét.”). Püspöki megnyilatkozások is szóltak arról, hogy „dologtalanul, henyén, fényűzve és tobzódva élni: hazaárulás”,⁴² de lelkészek is csatlakoztak a szórakozás, a mulatozás elleni felhívásokhoz a háború megpróbáltatásai közepette.⁴³

⁴² ENYEDY ANDOR: XXVI. sz. körlevél. Lelkésztársaimhoz! In: *Sárospataki Református Lapok*, 1942. december 20. (51–52. sz.) 217–218. p.

⁴³ Egy főispáni beszédhez. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1941. február 18.; ECESEDY ALADÁR: Háborús aratás. In: *Magyar Református Híradó*, 1943. július. stb.

A magyar nacionalista gondolkodásban mindig is központi szerepet foglalt el, hogy az ország „Európa védőbástyája”, a „keresztény Európa védelmezője” volt a középkortól napjainkig. Persze logikailag még így sem lehetett könnyű a hívek számára megértetni, hogy hogyan lehet „védekező” háborút folytatni több ezer kilométerre az orosz pusztákon, ezért a református lelkészek sokat beszéltek arról, hogy a második világháború valójában két szellemi nagyhatalom apokaliptikus küzdelme, a „jók” és a „rosszak”, vagyis a keresztények és a hit ellenségeinek élethalálharca:

„Ma ismét önvédelmi harcot folytat a magyar. A művelt emberiség legszen-
tebb érdekeit védő nemzetek oldalán fegyvert kellett fognia az istentagadás
északi rémével szemben, amely pusztulással fenyegetett mindent, ami előt-
tünk szent, a Hazát, családot, a keresztyén hitet és európai kultúrát. És eb-
ben a harcban ismét találkoznak és teljesen egyé válnak a magyar nemzeti
érdekek az európai érdekekkel, mert hiszen már mindenki tudja, hogy a
bolsevizmus tervbe vett előretörésének első céljai között volt Magyarország
megsemmisítése, amelyen át nyert volna magának további utat nyugat fe-
lé, hogy tehát valóban az önvédelem parancsa adta kezünkbe a fegyvert, s
azt is tudjuk, hogy a tengelyhatalmak győzelme nélkül nincs biztosítva lé-
tünk és nyugalomunk a vörös rémmel szemben, hogy sorsunk fegyvertársá-
ink sorsával a legszorosabban össze van forrva.”⁴⁴

Márpedig az élethalál-harcban nem maradhat senki semleges, és Magyar-
országnak, mint „megtámadott” félnek nemcsak lehetősége, hanem kötele-
zettsége is részt venni a szovjetellenes háborúban:

„A Sátán világfelforgató terveivel és világhuralmi igényével fellépő orosz bi-
rodalom ellen is megindult a küzdelem, az első meglepetésekből felocsúd-
va, itt mindenki előtt nyilvánvalóvá lett, hogy abban a világégésben, mely
az egész földgolyót átokként szállta meg, a magyarságnak is tevékeny részt
kell venni.”⁴⁵

A háborút gyakran ábrázolták „keresztes hadjáratként”, amelyet Isten irá-
nyít, így biztosak is voltak a győzelemben, ami csak attól függött, hogy
mennyre jó keresztyének a hadba vonultak és az itthon maradottak:

„Európa keresztyén népei fogtak össze a keresztyénség kifejezett ellensége:
a kommunizmus ellen. [...] A szörnyű háború áldott következménye –
szent meggyőződésünk szerint – a Sátán csúfos kudarca, a kommunizmus
pusztulása lesz. [...] Krisztus ügyének, a keresztyén magyar kultúrának a
védelmében lépett a küzdőtérre a magyar hadsereg.”⁴⁶

⁴⁴ A Pápai Református Egyházmegye Pápán, 1942. évi augusztus hó 7-én tartott évi
rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Lampért Lajos. Pápa, 1942. 5–6. p.
(Jókay-Ihász Miklós gondnok.)

⁴⁵ ZSÍROS JÓZSEF: Sub gratia Dei. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1942. június 13.
(24. sz.) 101–102. p.

⁴⁶ KÖVÉR PÁL: Kereszteshadjárat. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1941. szeptember
20. (38. sz.)

A háború legfontosabb interpretációja tehát: szörnyű és pusztító, ugyanakkor elkerülhetetlen jelenség, a győzelemért pedig áldozatot is vállalni kell. 1941 és 1944 között az ország területe még kevés háborús kárt szenvedett el. Ebben a periódusban Magyarország már nem semleges, hanem hadviselő fél (ennek megfelelően az egyházi megnyilvánulások is ilyen irányba változtak), a háború a magyar társadalom számára sajátjának érzett, ugyanakkor még mindig „távoli” dolog. Egy találó megfogalmazás szerint:

„Ilyen világégés még nem pusztított ezen a földön. Minket magunkat még nem rázott meg ez a hatalmas vihar, mert Isten kegyelméből viszonylagos békeességben élünk, a harangok hívogatóan szólnak, és templomi népünket egyelőre, vagy eddig nem fenyegette bombatámadás. Erről a háborúról, akik a fronton még nem voltunk, csak képekről és híradók filmkockáiról kapunk ízelítőt.”⁴⁷

Gyakran találkozunk azzal a képpel, amely a bolsevik Szovjetuniót az Antikrisztussal azonosítja, vagy legalábbis állítja párhuzamba, így az ellene folytatott háborút automatikusan a keresztyének igazságos harcaként lehetett jellemezni:

„Történelmi idők vihara száguld világszerte. Ami lehetetlennek látszott még csak tegnap, ma már mint közönséges dolgot meg is szoktuk. Mikor e sorokat írom, a Jeges-tengertől le a Kárpátok vonaláig és onnan le a Fekete-tengerig, Afrikában és Ázsiában – mint egyik közírónk mondta – a háború vastalpai alatt nyög a föld. Krisztustól teljesen távol álló szellemi áramlatok és irányzatok, önző társadalmi osztályok, különböző fajok, hatalmi csoportosulások és rendszerbe foglalt gazdasági érdekek vívják a hadtörténelemben eddig nem említett arányokban sorsdöntő csatáikat.”⁴⁸

A háborút a meglevenedett apokalipszisként jellemezte, és elítélte az antisziszta koalíció nyugati nagyhatalmait, mert készek voltak szövetkezni az Atyát és a Fiút tagadó (vö. 1Ján 2,22.) Antikrisztussal. Ezzel szemben áll viszont az Isten akaratát teljesítő magyarság, mely szövetségeseivel együtt fegyvert fogott a Szovjetunió ellen, s ebben Isten mellett különösen Horthyt illette a hála és köszönet:

„Két évtized alatt összegyűjtötte és összefogta a nemzet erőit, s aki ismét nemzetet alkotott a magyarból. Bölcs előrelátással, békés fegyverekkel vívja igazságunk diadaláért folytatott emberfeletti küzdelmét. Áldás életére. De mulasztás volna, ha megfeledkeznénk vitéz honvédeink fegyvertényeiről. Hisszük, hogy minden levágott rész visszatér. E hitben olyan Európa-térképet várunk, amelyen a megértés és a történelem adta ezeréves jog, nemkülönben az annak idején Trianonban egyetlen gesztussal mellőzött földrajzi adottságok figyelembe vételével fogják kijelölni a háború befejez-

⁴⁷ VARGA JÁNOS: A misszió akadályai és lehetősége a jelen viszonyok között. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1943. október 9. (41. sz.) 167–168. p.

⁴⁸ Az Őrségi Református Egyházmegye 1941. évi szeptember 2. napján Körmenyden tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Összeáll.: Vörös Lajos. Zalaegerszeg, é.n. 4–6. p. (Fejes Gábor esperes.)

tével a magyar határokat és megteremtik Magyarországnak őt megillető helyét a nap alatt.”

A prédikációkban rendszeressé váltak a háborús hasonlatok. A keresztyének hétköznapi életét a fronton harcoló katonákéhoz hasonlították, és hangsúlyozták: a hátszág hívőinek helytállása Isten szemében ugyanolyan fontos, mint fegyverrel az orosz pusztákon harcolóké. A hátszág életét gyakran nevezték „belső frontnak”, a bibliai Dávid király barlangját „óvóhelynek”,⁴⁹ az ószövetségi militarista történeteknek pedig a szemben álló hadseregeket feleltették meg. Egy cikkben ezt olvassuk a háborús frontok újraértelmezése kapcsán:

„Van azonban egy másik hadszíntér is: a lélek frontja. Erre a hadszíntérre ki van ma vezényelve minden lélek, hogy megvívja a reá váró harcot. Amint lassan minden nemzet belesodródik a háborúba, vagy legalábbis a hadviselő felek melletti színvallásba, úgy sodródik bele a mai idők lelki küzdelmeibe minden teremtett lélek.”⁵⁰

A szerző elégedetten állapította meg, hogy „a világháború szörnyűséges pusztításaival nem a mi földünkön, hanem idegen területen folyik”, ebben szintén az isteni kegyelem megnyilvánulásait látta, amelyért a keresztyén magyarok hálaadással tartoznak. Az ország háborús pusztítását megelőzendő a könyörgések fokozására, takarékos és fegyelmezett életmódra, a hadbavonultak családtagjai melletti kiállásra, adakozásra szólított fel. A prédikációkban szereplő bibliai idézeteket rendszeresen a háborús propaganda szolgálatába állították. A sajtócikkek gyakran hangoztatták az itthoniak és a fronton szolgálók harcának közösségét, utóbbiaktól is folyamatosan közöltek bátorító híreket.⁵¹

A teológusok gyakran rámutattak, hogy a háború az Istentől való elfordulás, a bűn következménye, de szinte mindig részletezték, hogy a háborúhoz vezető bűnöket nem a magyarok, hanem más nemzetek követték el.⁵² Ezzel az elhárító (önfelmentő) magyarázattal vált megindokolhatóvá a magyar nép háborús szerepvállalása. A lelkészek is érezték, hogy az egyik legfontosabb ellentmondás az lehet a hívőkben, hogy megmagyarázzák: a békességet, szeretetet hirdető keresztyénségnek ezúttal a háború, pontosabban az „igazságos háború” mellett kell érvelni. A sátoraljajhelyi lelkész egy cikkében például arra hívta fel a figyelmet, hogy a próféciaikban „békes-

⁴⁹ DARÁNYI LAJOS: ...Amíg elvonulnak a veszedelmek. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1942. január 31. (5. sz.)

⁵⁰ Helyzetjelentés a lelki frontról. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1941. szeptember 16. Vö. pl.: A belső arcovonal gyülekezeti megszervezése. In: *Lelkészegyesület*, 1943. január 9. (1.) 3–4. p. stb.

⁵¹ „A mi hitünk ma éppen olyan törhetetlen a győzni akarásban, mint ezelőtt tíz hónappal. [...] Itt csak egy a cél: a győzelem!” Levél a harcterről. In: *Szatmári Református Híradó*, 1943. január 23.

⁵² Pl.: N.S.B. [NAGY SÁNDOR BÉLA]: A Lélek világoossága. In: *Pünkösti Világoosság. Lelkipásztori üzenet a Sátoraljajhelyi Református Egyházközség tagjaihoz. 1941. Pünköstitjére.* 1. p.; SZ.A. [SZABÓ ALADÁR]: Szeretett honvédtestvéreinknél. In: *Református Híradó*, 1943. március. („Igen súlyos harcokat kell vívniok [katonáinknak] a támadó [!] ellenséggel.”)

ség fejedelmeként” (Ézs 9,6.) aposztrofált megváltó úgy beszélt, hogy „nem azért jöttem, hogy békességet bocsássak e földre, hanem hogy fegyvert” (Mt 10,34.). Magyarázata:

„Népek milliói ma is várják epekedő reménységgel a Békesség Fejedelmét. Ő azonban békesség helyett ma is küzdelmet és harcot ígér a világnak. Küzdelemre szólítja Istennek minden gyermekét a gonoszság ellen, harcot indít a Sátán minden hatalma ellen. Ebben a harcban reád is számít, és a te kezvedbe is fegyvert akar adni, hogy veled együtt győzelemre juthass. [...] Békességünk csak úgy lesz, ha előbb harcolunk, és e harcban legyőzzük az ellenséget, mert Krisztus is a Gonosz felett aratott győzelme által lett a Békesség fejedelme.”⁵³

Ezeknek a háború idején keletkezett református egyházi szövegeknek sajátossága továbbá, hogy állandóan mozgósító jellegűek voltak. A lelkészek harcot hirdettek a közönyösség és a depresszió ellen, gyakran arról beszéltek, hogy az itthon maradottaknak ugyanúgy helyt kell állni, mint a frontokon harcolóknak. Az egyházi értekezleteken állandóan téma volt, hogy milyen mértékben beszéljenek a templomokban a háború szörnyűségeiről. Mindenkit ez foglalkoztatott, nem lehetett marginális témaként kezelni, viszont ha túlzottan élénken beszéltek a halottak nagy számáról vagy a romba dőlt városokról, a híveket inkább félelem és csüggedés fogta el. „Szabad-é nekünk egészen feleslegesen fokozni a lelkek amúgy is meglévő feszültségét?” – tette fel a kérdést egy lelkész, leszögezve, hogy nem lehet cél az érzelmek öncélú felkorbácsolása a háború pusztításainak naturalisztikus részletezésével.⁵⁴ Azt kell hangsúlyozni – mondta –, hogy „Istennek célja van még a világviharral is”. A prédikáció élénkségét nem érzélgősséggel, hanem „hősi korhoz illő hősi gondolkozással” kell elérni. A lelkész súlyos feladata és felelőssége, hogy a kivételes korban megértessék: áldozatot kell hozni a túlélés érdekében, a szószék adta hatalmat a lelkek megerősítésére kell felhasználni: „Ma úgy kell prédikálnunk, hogy igehirdetésünkben erő származzék, erő a mai élet terheinek hordozására. erő a nehézségek felett való diadalmaskodáshoz.” Ugyanez a szerző később is elmélkedett arról, hogy „ma tehát minden eszközt meg kell ragadnunk az egyházban is a hősi lelkiület ébrentartására, a hősi gondolat hangsúlyozására”.⁵⁵ Miközben szembeállította az „asszonyos sopánkodást” a „bátor férfias kiállásra való buzdítás” lelkipásztoroktól elvárható kötelességével, a rendkívüli időket így jellemezte: „Kis nemzet csak úgy formálhat jövőt a

⁵³ N.S.B. [NAGY SÁNDOR BÉLA]: A Békesség Fejedelme. In: *Világosság. Lelkipásztori üzenet a Sátoraljaújhegyi Református Egyházközség tagjaihoz. 1942. Karácsony.* 1. p.

⁵⁴ H.L.: Ahogyan ma nem szabad prédikálnunk. In: *Lelkészegyesület, 1942. január 10.* (12.) 6. p.

⁵⁵ H.L.: Megemlékezés a hősookról. In: *Lelkészegyesület, 1943. január 23.* (3.) Ugyanezt állapította meg az ORLE által az egyházmegyei lelkészértekezleteknek adott feladatra reagálva: VARGHA KÁLMÁN: Igihirdetés és lelkigondozás a mostani háború idején. In: *Dunántúli Protestáns Lap, 1944. január 16.* (3. sz.) 11–12. p. „Falusi népünknek sokszor furcsa az igehirdetésről a kritériuma, különösen a háborús idők igehirdetéséről” – állapította meg, s kijelentette, hogy az elkeseredésre, sírásra hajlamos – főleg falusi nők által képviselt – elvárásnak nem szabad eleget tenni.

maga számára, ha a hősök nemzete lesz. Ma szószekeinken is ezen kell, hogy legyen a hangsúly. Nem siránkozás az áldozatok hozatala felett, hanem büszke vállalása a terheknek és az áldozatoknak: ez kell, hogy legyen ma minden prédikációnak a veleje.” Ennek értelmében figyelmeztetett az elesett hősökről való méltó megemlékezésre, az önfeláldozás példamutató magatartásának követésére.

A háborús igehirdetés „módszertani” kérdései sokat foglalkoztatták a lelkészgyűlések résztvevőit, a megszólalók legtöbbször a háborút, mint új, az igehirdetésre kínáló alkalmat kezelték. A lelkészek ugyan nemkívánatos, szörnyű dolognak tekintették a vérontást, de igyekeztek annak eseményeit a Szentírás szemüvegén keresztül, az egyház céljai szolgálatába állítva értelmezni. Ezért volt, aki hangsúlyozta, hogy kerülni kell a direkt közéleti utalásokat, „divatos háborús szólamok ismétlését, politikai jelszavak hangoztatását,” a középpontba az Isten által előírtakat kell állítani, bibliai alapokon.⁵⁶

Az egyház célja egyértelműen a társadalom rendjének megőrzése és fegyelmezett mozgósítása volt. Különösen akkor, amikor egyre többet kellett foglalkozni a fronton elhunytak vagy eltűntek hozzátartozóinak vigasztalásával. Nagyon fontos volt az egyháznak, hogy a hívek a háború nyomán ne kezdjenek kételkedni Isten létezésében és a győzelemben, ne lazuljon, hanem inkább erősebb legyen a fegyelem, az erkölcsös, keresztény életvitel. Az ilyen irányú kísértések elhárítását hangsúlyozta Enyedy Andor püspök, amikor arról beszélt, hogy a „háborúban nemcsak az emberélet olcsó, de eladóvá és olcsóvá válik sokszor a becsület, a tisztesség, a meggyőződés, a tisztaság is”.⁵⁷ Ugyanakkor a lelkészek nem hagytak kétséget afelől, hogy a kereszténység győzelméhez áldozatokra is szükség van, ahogy például a kisoróti lelképásztor hangsúlyozta: „Az Igével világítunk rá arra az igazságra, hogy ha a család- és nemzetvédelem úgy kívánja, nem szabad visszariadni a legnagyobb áldozattól sem, saját életünk és családtagjaink feláldozásától sem.”⁵⁸ A „belső arcvonal” feladatának a gazdasági és erkölcsi erők fokozását, a család-, nép- és nemzetvédő munkát, valamint a hadbavonultakról és családtagjaikról való intézményes gondoskodást nevezte. Az igehirdetésben a vigasztaló, Isten kegyelmét hirdető bibliai helyeket hangsúlyozta (például Ézs 40,1–2.), abból a megfontolásból, hogy „kell az Ige vigasztaló, hiterősítő és bátorító szava annak a honvédnek, aki az istentelenség szörnyetegével küzd odakint a végtelen orosz harcmezőn”. Az itthon maradottak gyülekezeteit a lelkészek irányításával „hadigondozó közösséggé” kell alakítani – mondta, melyek téli ruhát, karácsonyi szeretetsomagot gyűjtenek a honvédeknek, sőt az átvonuló sebesültvonatok utasai számára is élelmiszert, cigarettát stb. juttatnak. A „harctéren értünk küzdő katonák lelki ellenálló

⁵⁶ Ld. pl.: TÓTH LAJOS: Lelkészesületi közgyűlés Abaújban. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1943. 34. sz. 141–142. p. (Fürjesz István lelkész.); VÁLYI JÓZSEF: Gömöri lelkészértekezleti gyűlés. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1943. 35. sz. 144. p. (Urbán Károly lelkész.); A sárospataki lelképásztori konferencia. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1942. szeptember 12. (37. sz.) 160–161. p.

⁵⁷ ENYEDY ANDOR: Pásztorlevél a tiszáninneri református egyházkerület gyülekezeteihez és tagjaihoz. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1943. január 15.

⁵⁸ CSOMÁR ZOLTÁN: A hadbavonultak és hozzátartozóik pásztori gondozása. In: *Lelkészesület*, 1943. június 26. (25–26.)

képességét” a rendszeres levelezés és a hitelesítő irományok megküldése fokozza, a hozzátartozókkal pedig a lelkészeknek meg kell értetni, hogy akik Istent szeretik, minden a javukra válik, még a háború is. Nemcsak a szószékről kell prédikálni, hanem személyesen kell felkeresni és vigasztalni őket, kifejezett „környeztanulmányokat” is végezni kell. Konklúziója szerint:

„Ez a most folyó totális háború a magyar családot és nemzetet a lét és nemlét kérdése elé állítja. Fel kell tennie ebben az élethalál-harcban minden lelkipásztornak önmaga előtt ezt a súlyos kérdést: hogyan tehetem magam testileg és lelkileg leghasznosabbá a magyar család- és nemzetvédelem belső arcvonalán.”

Magyarországon 1942-től már vidéken is alapvetően változtak meg a hétköznapiak. A legfontosabb témává a harcoló katonákkal való kapcsolattartás, az itthon maradottak vigasztalása vált, amelyhez egyre gyakrabban társult az élelmiszer- és fűtőanyag-hiány, az információ-források pedig egyre jobban beszűkültek. A lelkészek határozottan igyekeztek fellépni a rend fenntartása érdekében, a rémhírek terjedését megakadályozni, a híveket folyamatosan bátorítani. Arra buzdítottak, hogy adakozzanak az áldozatok hozzátartozóinak, buzdítsák és vigasztalják egymást. Nyárádszereda lelkipásztora a „belső front” tudatosítását a nemzetet „öntudatos néppé nevelő” tényezőnek nevezte, amely mögött ezeréves tapasztalat áll.⁵⁹ A református lelkész „nemzetnevelő szolgálatban” vesz részt – szögezte le, akinek főleg az ifjúság nevelésében való szerepét hangsúlyozta: „A református lelkipásztorra nehezült a színmagyarságnak úgyszólván minden terhe, s vállalta és hordozta népe legsúlyosabb terhét is, a legégetőbb sebeket, a legnagyobb nyomorúságokat is.” A „belső fronton” való helytállásban mindenkinek első számú kötelessége „mindent megtenni a nemzet ellenálló erejének fokozása érdekében. Ha valaki ebben a tekintetben passzíve viselkedik, az ellensége ennek a nemzetnek, ennek az országnak, s tudatosan pusztulását készíti elő.”⁶⁰

Mindez alapvetően nem változott meg 1944 tavaszától, amikor az ország területe hadszíntérré változott. Magyarország 1944. március 19-i német megszállása általánosságban nem módosította a háború megítélését, a közeledő frontvonalak ellenére sem, inkább a korábbi tendenciák erősödéséről beszélhetünk. Magával a megszállással kapcsolatosan nem nagyon adtak hírt az egyházi orgánusok, inkább a kontinuitás sugalmazása szembetűnő.⁶¹ Talán jellemző lehet az a nagykőrösi csendőrségi jelentés, miszerint a bevonuló német katonaság „példásan és fegyelmezetten viselkedett, a polgársággal összetűzése nem volt, a lakosság egy kissé tartózkodóan fo-

⁵⁹ DÁVID GYÖRGY: A református lelkipásztor szerepe a magyar lelki front kialakításában. In: *Lelkészegyesület*, 1944. február 5. (5. sz.) 1–3. p. Ld. még: SEBESTYÉN JENŐ: A kálvinizmus nemzetépítő ereje. In: *Lelkészegyesület*, 1944. július 8. (27. sz.) 3. p. stb.

⁶⁰ MAGDA SÁNDOR: A belső front. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1943. május 8. (19. sz.) 75–76. p. A szerző nemcsak a magyar államot és vezetőjét, de a kormányzó Magyar Élet Pártját is meleg szavakkal üdvözölte, amiért együttműködik az egyházakkal.

⁶¹ A püspökök magatartására: GERGELY, 1994.

gadta, de pár nap múlva a tartózkodás felengedett”. Ebben komoly szerepet játszott Paczolay György helyi református lelkész (nem melleleg: nyilas országgyűlési képviselő), aki meghívta lakására a német és magyar tisztet.⁶²

Egy tiszáninnyi teológiai tanár jellemző módon hangsúlyozta, hogy a keresztyének tudják, a Sátán napjai meg vannak számlálva, a világ Krisztus eljövetele előtt áll, ezért hirdetni kell az evangéliumot, akkor is, ha az aktuális jelen még nem Krisztus uralkodásának, hanem a szenvedéseiben való részvételünknek az időszaka:⁶³

„Az egyházra, Krisztus népére ma világszerte rég nem látott próbatételek időszaka következett el. Mert az egyház ma újonnan felismerte a világ iránti felelősségét és új bátorsággal, új hűséggel kezdi hirdetni Krisztus egyetemes királyi uralmát az emberi élet minden viszonylatában. [...] Nemcsak az egyháznak, hanem ennek a saját vesztébe rohanó mai emberi világnak is létkérdése, hogy mi milyen egyház leszünk, melyik utat választjuk: a hitvallás szenvedésbe, de aztán mennyei dicsőségbe vezető útját, vagy pedig a tagadással azonos elhallgatás útját, amelyen egylőre nem lesz bántódásunk, de a vége – megszégyenítő kudarc, örök vereség.”

Ugyanebben a lapban a reménység, a meg nem alkuvó keresztyén elkötelezettség történelmi távlatokba helyezésétől is olvashatunk:

„A nagy megpróbáltatások korszakain, Néró császár kegyetlenkedéseiben, a gályarabok szenvedéseiben a pütkösi Lélek hitével, erejével lehetett csak győzedelmeskedni. A most tomboló szörnyű háború ismét örvények szélére sodorta a keresztyénséget s ennek keretén belül népeket fenyeget végpusztulással. Nincs a napnak órája, melyben ne aggodalmaskodnánk nemzetünk, magyar fajtánk sorsáért. De aggodalmaskodásaink közepette, messze fénylő lánggal lobban fel a magyar Lélek megtartó hite, ereje. Azé a magyar Léleké, mely testet öltött a vérszerződésben és soha el nem múló örök valósággá lett. [...] Mert örök a lélek diadala s veszendő az anyag. Nem az emberek tömegei, a harceszközök sokasága, hanem az igaz ügy hitével harcolók lelki ereje, lelki felkészültsége s a végső győzelembe vetett hite hozza meg a diadalt. A ma folyó élet-halál harcban fajtánk léte és jövője, gyermekeink boldogsága forog kockán. Soha nem volt ilyen szükségünk a magyar Lélek erejére, hitére, mint most. De ez az erő, ez a hit él is bennünk. Hiszünk fajtánk fennmaradásában, végső győzelmünkben. Mert biztosítja számunkra ezt a győzelmet a pütkösi Lélek kifogyhatatlan erejéből táplálkozó magyar Lélek.”⁶⁴

A lelkészek többsége az utolsó pillanatig a háborús célok értelméről, a győzelem reményéről beszélt, például Fejes Gábor őrségi esperes:

„Nemzetünk színe-virága a Kárpátok előterében állja a bolsevizmus minden emberi értéket, kultúrát, Istenhitet, életet megölni akaró pusztítását és

⁶² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 149. (= Belügyminisztérium. Reservált iratok) 651.f. 2. 96. dob. 1944-4-1006.

⁶³ NAGY BARNA: Áldozócsütörtöki evangéliom. In: *Zempléni Reformátusok Lapja*, 1944. május. 1–2. p.

⁶⁴ TÓTH SÁNDOR: A Lélek diadala. In: *Zempléni Reformátusok Lapja*, 1944. június.

vad rohamát. De fiaink szívében ott van a Krónikás bátorítása: Légy erős, sőt legyünk bátrak mindnyájan a mi népünkért és a mi Istenünk városaiért (1Krn. 19,13.). Mint az ifjú oroszán, bátrak. (Péld. 28,1.) Bátor kiállásuk a külső fronton, felajzott harcuk, párosulván a szigorú kötelességtudattal, azt eredményezi, hogy mi, ha ellenséges terrorbombázóktól nyugtalanítva is, de a belső fronton végezzük napi munkánkat, mely jellegét nem tekintve arra irányul, hogy miénk legyen a győzelem.”⁶⁵

Az esperes is elismerte az ellenség fenyegető túlerejét, de célnak továbbra is Nagy-Magyarország helyreállítását és a győzelmet jelölte meg. Ugyanzen egyházmegyei gyűlés határozatai között olvassuk:

„Egyházunk jövő, külső életfeltétele a most dúló háború kimenetelétől, illetve a magyarság számára kedvező kimenetel esetén is az új Európa világnézeti berendezettségétől függ. Amit ma a külső életkörülményekre nézve helyesnek látunk, esetleg holnap cáfolni leszünk kénytelenek. [...] Más a helyzet, ha további kapcsolatban maradunk az állammal, vagy megszűnik a jelenlegi, anyagi szempontból előnyös, lelki szempontból szegényteljes kitartottság állapota.”⁶⁶

Imre Sándor főjegyző szavaiból pedig a háború közvetlen élménye is megragadható:

„Most már az ágyúdörgés, puskaropogás, gépfegyverkattogás zaján kívül közvetlen közelünkben zúgnak a halált hozó bombázók, robbannak a több tonnányi súlyú bombák és a polgári lakosság, közöttük gyermekeink és asszonyaink is hadicélpontokká váltak.”⁶⁷

A tatai egyházmegye esperese is így határozta meg az aktuális feladatokat:

„Harcolnunk kell pusztá létünkért, hazánkért, egyházunkért, családjunkért, és el kell hordoznunk mindama nagy megpróbáltatásokat, melyek a súlyos bombatámadásokkal ránk szakadtak és sok magyar életet pusztítottak el.”⁶⁸

Az 1944-ben bekövetkezett tömeges légitámadások a háború kézzelfogható élményeként jelentek meg az egyházi szövegekben. Élesebbé vált a háborús pusztítás elítélése, a békevággy megfogalmazódása, ugyanakkor nem változtak meg a háborús elkötelezettséggel kapcsolatos attitűdök. A június 2-i miskolci bombázás következtében aktuálissá vált bibliai ígéről olvashatunk a helyi sajtóban: „Feljött a halál az ablakainkba, bejött a palotáinkba, kipusztította a gyermekeket az utcáról, az ifjakat a terekről.” (Jer.

⁶⁵ Az Őrségi Református Egyházmegye 1944. évi augusztus hó 23. napján Körmenten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Összeáll.: Vörös Lajos. Zalaegerszeg, é.n. 5. p.

⁶⁶ Uo. 75. p.

⁶⁷ Uo. 96. p.

⁶⁸ A Tatai Református Egyházmegye 1944. évi július hó 26-án Tatában tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Besse Lajos. Pápa, 1944. 3. p. (Leőke Károly esperes.)

9,21.) A romokat el lehet takarítani – fogalmazott a cikk szerzője –, „de az emberi gonoszság tényét, annak rettenetes következményét nem lehet egyszerűen eltüntetni.”⁶⁹ S bár az óvóhelyeken tapasztalt összefogás elégedettséggel töltötte el, megszóltatta a kételkedés bizonytalanodó hangját is: „Nem értjük ezt a háborút. Úgy látjuk, amit a józanság, az ésszerű hadvezetés eddig fontosnak tartott, az most háttérbe került.” A legfontosabb a reménység, a megpróbáltatásokkal való szembefordulás hangoztatása lett a bombázások idején is.⁷⁰ Voltak, akik óva intettek attól, hogy az egyre közelebb kerülő háborús megpróbáltatásokat az utolsó ítéletként kezeljék.⁷¹

Az egyháziaknak a zsidósággal, zsidómentésekkel kapcsolatos tevékenységét dokumentáló cikkekre csak röviden utalhatok.⁷² Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a zsidóság jogfosztását jelentő jogszabályok megalkotását is az állami propagandának megfelelő egyházi-vallási kommentárokkal fogadták. Az első zsidótörvény kapcsán például egy cikk visszautasította azokat a véleményeket, amelyek gyűlölködésnek tartották a zsidóellenes intézkedéseket.⁷³ Ezzel szemben úgy vélte:

„Pedig csak gyermekeit féltőn szerető nagyoknak gondoskodását foglalja magában. Magyar föld szerelmesét védi, kinek földje mellett az idegen morál gyilkos öleléséből a krisztusi lelket is menteni akarja. Nem a zsidókat kiszorítani, nem egy fajt akar tönkretenni, vagy éppen leléptetni a magyar élet színpadjáról, hanem lelkében megfertőzött, testében összetört sok millió magyar keresztyént akar hosszú tusakodás után ősei vére által szerzett örökséghez hozzájuttatni. Ez pedig nem luxus, hanem kötelességünk, ha élni akarunk.”

A zsidótörvényt a keresztyénség védelmének, a zsidóság romboló hatását ellensúlyozni hivatott lépésnek minősítette, s ugyan hangsúlyozta, hogy imádkozni kell a zsidókért, de az imádság célját így foglalta össze: „Hogy Isten ragadja ki őket elvakultságukból s éppen ezért felvesszük a harcot olyan bűnök ellen, mellyel a zsidóság megrontja a többi népeket.”

A folyamat végpontján, 1944-ben még a gettósítás és a deportálások időszakában is olvasunk olyan véleményeket, amelyek az állami intézkedéseket megértéssel fogadták. Egy lelkész például arról értekezett, hogy a zsidók maguk tehetnek a megpróbáltatásaikról, mert kollektíven bűnösök és istentelenek, az „emberiség átkát, romboló elemét” jelentik, el kellene ismerniük a keresztyének elleni bűneiket, és meg kellene térniük Istenhez.⁷⁴ Kétségtelen, hogy sok egyházi személy mentett zsidókat a vészkor-

⁶⁹ K.L.: Romok üzenete. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1944. június 15.

⁷⁰ Ld. pl.: Sz. A. [IFJ. SZABÓ ALADÁR]: Szirénák üvöltései. In: *Magyar Református Híradó*, 1944. május.; RÉTHY LÁSZLÓ: „Uram, tarts meg!” In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1944. június 11. (24. sz.) 107–108. p.

⁷¹ Ld. pl. HATVANI LAJOS: „Ez még nem a vég!” In: *Magyar Református Híradó*, 1944. október.

⁷² Részletesen ld. 7. és 10. sz. jegyz.-kben idézett irodalmat.

⁷³ Ezért gondoljuk... In: *Világosság*, 1938. május.

⁷⁴ KÖVÉR PÁL: Az aktuális ige. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1944. június 3. (23. sz.) 89–90. p. A cikk azzal zárult, hogy „illetékes hely kijelentése szerint a zsidókérdést a keresztyén szeretet jegyében oldja meg kormányunk”.

szakban, de az is, hogy az ehhez hasonló megnyilatkozások nyilván összefüggenek a magyar társadalomnak a zsidóság jogfosztását és a deportálást illető túlnyomórészt közönyös magatartásával.

1944 őszén már a szovjetek elől menekülő lakosság problémáival is foglalkozniuk kellett az egyháziaknak. A szovjet megszállás idején az egyházi élet számos helyen szünetelt.⁷⁵ Sok lelkész, tanító is elmenekült, az egyházi épületekben sok kár keletkezett. „A legaktuálisabb téma ma sajnos a menekülés, ami napról-napra, sőt óráról órára elképesztő mérvet ölt” – írta cikkében az ORLE lapja.⁷⁶ A viszonyok gyors és radikális megváltozását jelentette, ahogy felhívásokat tett közzé az egyházközségek számára a menekültek fogadására, tanácsokat adott a megfelelő ruházat, élelmiszer-mennyiség, személyes iratok előkészítésére stb. A fennmaradt szűkszavú források ebből az időszakból lényegében már csak egyetlen témáról szólnak: Isten kegyelméről, a hit megőrzésének fontosságáról. A szovjet katonáknak a polgári lakossággal szembeni kegyetlenkedései idején számos lelkész, egyházi személy próbált menedéket és vigasztalást nyújtani a szenvedőknek, 1944 őszétől azonban bátorításaik az átvonuló front következtében csak kevéssé jelenhettek meg a nyilvánosság előtt.

Az elmenekült és visszatért lelkészekről, tanítókról, a megrongálódott nagyszámú templomról egykorúan a sajtó is közölt statisztikai összesítéseket.⁷⁷ Enyedy Andor püspök találó észrevétele szerint „kábultságba dermedtek, téli álomba merültek a lelkek”, így az egyház feladata 1945 elejétől a vigasztalás, majd az ébresztés lett, amelyet a bűnbánat és az újrakezdés reménye egészítettek ki, mint a háború utólagos interpretációjának első elemei. Gyóry Elemér püspök például így fogalmazott: „Az anyaginál is nagyobb az erkölcsi kár, amelyet ez a háború és a nyomában járó erkölcsi járvány idézett elő. Az »Ige egyházának« népe nem bizonyult Isten népének...” A vidéki sajtó elemzései is ebbe az irányba, Isten kegyelmének hangoztatása irányába mutattak:

„A mostani időkről általában az a vélemény, hogy nehéz idők. Súlyosan nehéz napokat élünk. Nehéz, mert hiszen gazdaságilag, szellemileg, erkölcsileg romokban hever szinte az egész ország. Nincs elég kenyér. Fenyegét a tél hidege. Nincs együtt a család. Fogságban sínylődnék ismeretlen sorban még sokan. Megromlott a pénz. Teret talált magának a gyűlölet és a bosszú. Bizony, nehéz idők ezek! Álljunk meg csak egy pillanatra! Ez a dolognak csak az egyik oldala. Van ezeknek a mostani napoknak egy félelmetesen szép oldala is. Így is lehet látni [...] félelmesen szép időket élünk.”⁷⁸

Utóbbi alatt a romok eltakarítását és az újjáépítés munkáját értette, a legfontosabb, ide illeszkedő bibliai igét pedig az 2Kor 6,2-ben találta meg („Mert ó mondja: Kellemetes időben meghallgattalak, és az üdvösség napján megsegítettelek. Ímé itt a kellemetes idő, ímé itt az üdvösség napja.”).

Összességében elmondhatjuk, hogy a háború interpretációja a magyar református egyházban egyértelműen politikai indíttatású volt, szoros ösz-

⁷⁵ Ld. pl.: Ahogy lehet. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1944. szeptember 8.

⁷⁶ A menekülésről. In: *Lelkészegyesület*, 1944. október 28. (37. sz.) 3–4. p.

⁷⁷ Pl.: *Református Híradó. Karácsonyi gyülekezeti körlevél*. [1945]

⁷⁸ *Magyar Református Híradó*, 1945.

szefüggésben az állami propaganda követésével. Az egyház állásfoglalásait a nemzeti nézőpont dominanciája jellemezte, a bibliai tanításokat egyértelműen az ország háborús szerepvállalásának egyes állomásaihoz igazították. 1945-ben az egyháznak radikális teológiai fordulatot kellett végrehajtania, amelyre a kommunista diktatúra kiépülése miatt már alig maradt ideje. De ez már egy másik interpretációs kérdéskörbe tartozik.

Adalék Geleji Katona István és Friedrich Spanheim kapcsolatához*

Korábban hírt adtam id. Geleji Katona István (1589–1649) erdélyi református püspök disputációs nyomtatványának David Pareus kézírásában fennmaradt fogalmazványáról.¹ Ezúttal a kálvinista ortodoxia egyik ismert professzorához, id. Friedrich Spanheimhez (1600–1649) fűződő kapcsolatról tanúskodó adatot teszek közzé.

Az ambergi származású Spanheim Heidelbergben folytatott tanulmányokat: 1614. november 4-én iratkozott be, majd 1619. február 4-én szerzett „magister artium” fokozatot.² 1626 és 1642 között Genfben, majd 1642-től 1648-ig Leidenben tanított, élete utolsó két évében a vallon gyülekezet lelkészeként szolgált.³ Az arminianusok, a coccejánusok, valamint a kar-teziánusok elleni harcok egyik szereplője volt,⁴ különösen a saumuri Moyses Amyraut tanításai ellen lépett fel.⁵ Legismertebb munkája, a *Dubia evangelica* (Genf, Chouët, 1634–1639, majd uo. 1651–1658) lapjain a különböző felekezetekkel és az említett kálvinista irányzatokkal vitázott. A család még két jeles professzort adott a református egyháznak. Ezekiel Spanheim (1629–1710) Genfben tanított, majd előbb a pfalzi, később pedig a brandenburgi választófejedelem szolgálatába szegődött, az ifjabb Friedrich Spanheim (1632–1701) Heidelbergben és Leidenben tanított összesen közel fél évszázadon át, Descartes, Coccejus és Hobbes ellen védelmezve az ortodox tanokat.⁶

Az id. Spanheim kilenc magyar tanítványa ismert az elnökletével megjelent disputációs téziszfüzetek nyomán: Czeglédi P. István, Péri T. István, Szokolyai Anderko István, Tolnai S. Tamás, Fogarasi K. Ferenc, Mányoki S. István, Belényesi H. János, Huszti Sándor, Herczegh Sámuel.⁷ Fogarasi K. Ferenc az 1648. évi leideni disputációját többek között Geleji Katonának is dedikálta. A hallgatók tipikusan ortodox dogmatikai és polemikai témákról

* A tanulmány a Reformáció Emlékbizottság REB-16-1-KUTATAS-0009 számú pályázatának támogatásával készült.

¹ OLÁH RÓBERT: Geleji Katona István disputációjának fogalmazványa David Pareus autográf kéziratában. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2015. 3. sz. 103–105. p.

² TOEPKE, GUSTAV: Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1336–1662. II. von 1554 bis 1662. Heidelberg, 1886. 270., 477. p.

³ Religion Past and Present: Encyclopedia of Theology and Religion. Ed.: Betz, Hans Dieter [et al.] 2012. (4. ed.) XII. (továbbiakban: RPP. 2012.) 187. p.

⁴ SZABÓ GÉZA: A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma. Bp., 1943. (A közép-dunai protestantizmus könyvtára, A. Magyar és szlovák sorozat, 5.) 18., 77., 100. p.

⁵ A Companion to Reformed Orthodoxy. Ed.: Selderhuis, Herman J. Leiden – Boston, 2013. (Brill’s Companions to the Christian Tradition, 40.) 212–213., 584. p.

⁶ RPP. 2012. XII. 187. p.

⁷ Czeglédi P. István (RMK III. 1655.), Péri T. István (RMK III. 1686, 6287.), Szokolyai Anderko István (RMK III. 1687, 1710.), Tolnai S. Tamás (RMK III. 1688.), Fogarasi K. Ferenc (RMK III. 1702.), Mányoki S. István (RMK III. 1703, 1706.), Belényesi H. János (RMK III. 6277.), Huszti Sándor. (RMK III. 7612.) A posztumusz kiadott disputációs gyűjteményében megtaláljuk még Herczegh Sámuel munkáját, amely önállóan is megjelenhetett. (RMK III. 6319.)

értekeztek: a predestinációról, a szentek állhatatosságáról, az evangélikus és a református úrvacsoratan közötti különbségekről, valamint az unitárius, illetve az anabaptista „tévtanításokról”. Spanheimnek ajánlotta továbbá Técsi Joó István a *Virga Mosis* című hitvédő munkáját és Péri T. István a Jacobus Triglandiusnál megvédett remonstráns-ellenes téziseket.⁸

Spanheim 1617. július 4-én Heidelbergben nyilvános vitára állt ki Christophorus Jugnitius (más nyomtatványokon: Jungnitius, alias Jungnitz), a filozófia és az akkor még a „philosophia naturalis” tárgykörébe sorolt matematika professzorának elnöklete alatt a *Disputatio physica de mundo* című értekezés téziseinek megvédésére.⁹ A kiadványt Johann Christoph von der Grün (1555–1622) fejedelmi kancellárnak ajánlották.

Az önállóan megjelent, késő-renaisszánsz keretbe foglalt címlappal szedett nyomtatványt ma nem tartja számon a *VD 17* online verziója, pedig már a 17. század közepén regisztrálta egy életrajzi kézikönyv.¹⁰ A most ismertetett példány a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár Bo-22675 jelzetű kolligátumában maradt fenn (coll. 47).¹¹ A mindössze 6 levél (A1r–A6v) terjedelmű, negyedréti alakú nyomtatvány címlapjának alsó részén olvasható Spanheim sajátkezű bejegyzése: „Praestantissimum et Doctissimum D(omi)n(um). Stephanum Ghelei ad opponendum officiose et humaniter invitat”. Az aláírás: „Respondens”.

A harminchét tézisből álló füzetet böngészve egy filozófiai tárgyú értekezés bontakozik ki. A rövidítve hivatkozott forrásokat feloldva elsősorban antik filozófusok tűnnek fel: Platon (és követője, Alcinous), Arisztotelész, Diogenes Laertius, Seneca, az epikureus Caius Velleius, Cicero (*De natura Deorum*). A korszak természettudományos szemléletét meghatározó Plinius jelenléte sem meglepő. Nem hiányozhatnak az előző században élt és kortárs arisztotelianus filozófusok: Bartholomäus Keckermann, Jacobus Zabarella, Johannes Magirus, Johannes Velcurius, Benedictus Pereira (S. J.), Franciscus Toletus (S. J.) és a coimbrai egyetem jezsuita doktorai. A humanistákat Julius Caesar Scaliger, az egyházatyákat Iréneusz képviseli. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy Jugnitius igen korszerű forrásokat használt fel a tételek összeállításakor.

A tézisek után egy négy pontból álló kiegészítést („ЕИИМЕТРА”) olvashatunk, amelyből három a világ teremtésével, a negyedik a vákuum létezésével kapcsolatos. Ehhez csatlakoznak a rájuk vonatkozó megerősítő vagy tagadó kifejezések („Aff”, „Neg”), az első kérdést kivéve, amelynek eldöntését későbbre halasztották. A négy pont feltehetően Geleji Katona

⁸ RMK III. 166.; RMK III. 6287. és 6303.

⁹ *Disputatio physica de mundo quam ... sub praesidio Christophori JUGNITII ... publicae disquisitioni subiicit Fridericus SPAHNEMIUS Amberga Palatinus. Heidelberg, 1617. in 4°.*

¹⁰ CLARKE, SAMUEL: *The Marrow of Ecclesiastical History*. London, 1654. 998. p.

¹¹ Egykor a marosvásárhelyi Kollégium tanári könyvtárához tartozott, amelyet 1962-ben egyesítettek a Teleki Sámuel által alapított Teleki Tékával. A gyűjtemény 1974 óta a Maros Megyei Könyvtár (Biblioteca Județeană Mureș) részlegeként működik. Ld. DEÉ NAGY ANIKÓ: *A Marosvásárhelyi Teleki Téka a második világháború után*. In: *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára, 1802–2002*. Szerk.: Deé Nagy Anikó – Sebestyén-Spielmann Mihály – Vakarcs Szilárd. Marosvásárhely, 2002. (Téka) 144. p.

szerepéről, valamint Spanheimnek az opponens kérdéseire adott válaszairól tanúskodik. A nyomtatvány Nicolaus Vedelius (1596–1642) görög nyelvű üdvözlő epigrammájával zárul. Az ifjú Vedelius 1614 és 1617 között filozófiai tanulmányokat folytatott Heidelbergben, majd Genfben, Deventerben és Franekerben tanított. A németalföldi ortodoxia professzoraként bekapcsolódott az arminianusok elleni harcba.¹²

A kora újkori egyetemi disputációk három (vagy ritkábban az együtt disputálók miatt több) szereplője közül általában kettőről tudósítanak a források.¹³ A nyomtatványok címlapjáról ismerjük a preases, azaz az elnöklő professzor, valamint a téziseket nyilvánosan megvédő defendens vagy respondens diák (vagy diákok) személyét, közülük került ki a szerző. (Többnyire a professzor, esetleg az authorként megjelenő diák). A viták harmadik, az előzőekhez hasonlóan nélkülözhetetlen résztvevője, az opponens csak ritkán kerül a kutatók látókörébe, különösen a gyakran forráshiányos magyarországi kutatás nélkülözi a rá vonatkozó adatokat. Az opponensek feladata volt, hogy a téziseket védő személy érveire (az elvárható etikai keretek között) logikailag helyes ellenvetésekkel szolgáljanak, amelyekre viszontválasszal élhetett a respondens.¹⁴ A Spanheim disputációját megelőzően alig néhány évvel korábbi oxfordi leírás szerint az opponens egy rövid bevezető beszédet követően téziszről téziszre próbálta cáfolni a respondens korábban elhangzott érveit, akinek minden egyes cáfolatra reagálnia kellett. Majd megint az ellenvetéseken volt a sor, amelyek vagy az előző ellenérvet vitték tovább, vagy új tézist vettek célba. A vita vagy addig folyt, míg az opponens önellentmondásra, vagy az ellenvetések jogosságának elismerésére kényszerítette respondenst, vagy egy előre meghatározott időtartam végéig.¹⁵

Az ellenvetésekkel élő személy kiválasztása ezek alapján az eljárás fontos része lehetett, hiszen a téziseket védő diák teljesítményét hozzá viszonyítva tudták értékelni. Amikor tehát Spanheim (vagy még inkább a professzora) kiválasztotta a nála 11 évvel idősebb teológushallgató Geleji Katona Istvánt opponensének, tisztában lehetett annak képességeivel, irodalmi tájékozottságával, vitastílusával. A magyar deák először 1615. november 6-án írta alá a heidelbergi egyetem anyakönyvét, rá másfél hónappal pedig már disputált, majd félévente ismét, egészen a távozásáig. Rendszeresen vitázott Pareusnál, 1617 júniusára már a negyedik vitán is túl volt¹⁶ (az opponensi szereplések számáról nincs adat), így olyan rutinos vitázónak és méltó ellenfélnek számíthatott, akivel szemben nehéz lehetett helytállni.

A néhány sornyi adat tanúsága szerint tehát a heidelbergi akadémia egyik rutinszerűen ismétlődő gyakorlatának köszönhetően diákként kapcsolatba került a kálvinista ortodoxia két (Vedeliusszal együtt három) ké-

¹² Vedel, Nicolas. In: *Historisches Lexikon der Schweiz*. Online: <http://www.hls-dhs-dss.ch> – 2016. október.

¹³ FREDMAN, JOSEPH S.: *Disputations in Europe in the Early Modern Period*. In: *Hora Est! On Dissertations*. Leiden, 2005. (Kleine Publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek, 71.) 32. p.

¹⁴ Uo. 25–26. p.

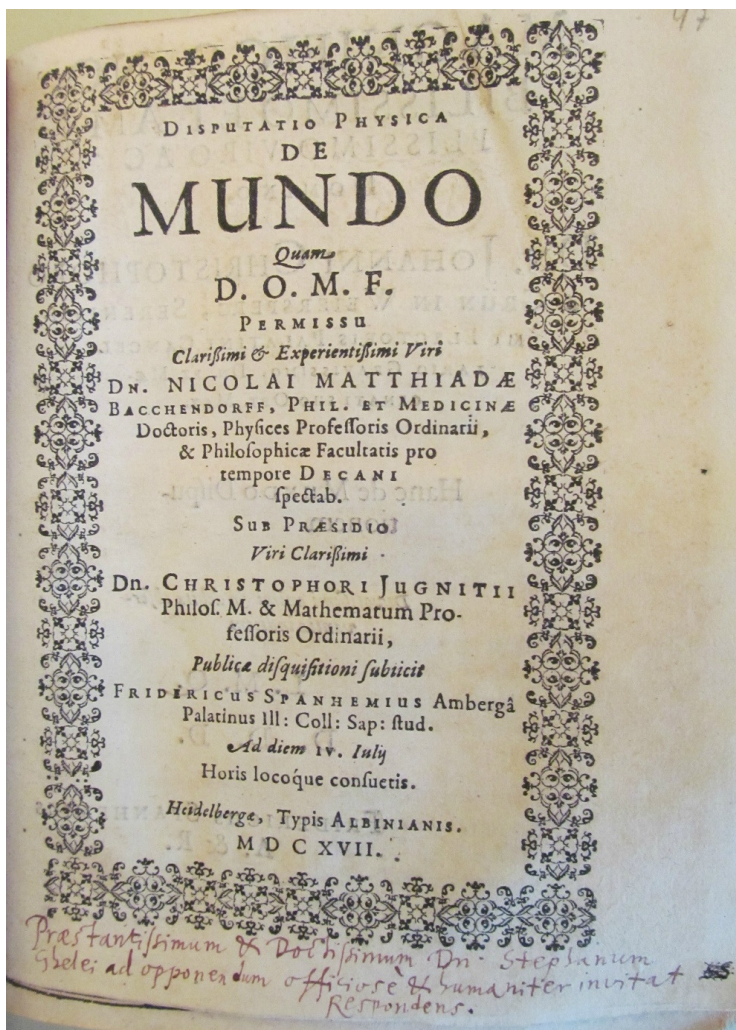
¹⁵ Ld.: MACK, PETER: *Elizabethan Rhetoric, Theory and Practice*. Cambridge, 2002. (*Ideas in Context*, 63.) 58–59. p.

¹⁶ A disputációk időpontjai: 1615 decembere, 1616 májusa, 1616 decembere (lásd ezekre: RMK III. 6089.), és 1617 májusa. (RMK III. 1197.)

sőbbi meghatározó tekintélye. Az ehhez hasonló bejegyzések ritkasága mögött valószínűleg az állhat, hogy a személyes felkéréseknek nem maradt írásos nyoma. Ebben az esetben viszont valamiért elkerülték egymást a felek, Spanheim ezért invitálhatta írásban opponensének Geleji Katonát. Elképzelhető, hogy a magyar peregrinusoknak dedikált nyomtatványok egy része szintén hasonló okból került a muzeális gyűjteményekben őrzött kolligátumokba: a felkérési aktus részeként.

MELLÉKLET

A címlap a Geleji Katonának szóló ajánlás szövegével

(Oláh Róbert)

Gyöngyösi Pál angliai könyve

Gyöngyösi (Árva) Pál (1668–1743) református lelkész, egyetemi professzor könyvjegyzéke, könyvtára nem maradt ránk. Lehetne ez általános kijelentés is, de ez esetben inkább látványos veszteség: ugyanis *Catalogus librorum Pauli Gyöngyösi* néven (Leiden, 1754) állítólag megjelent a könyvtárának valamely része, talán aukciós katalógusként, de hazai és nemzetközi könyvtárakban sem leltem annak nyomára. Hivatkozott erre Szinnyei nyomán Zoványi lexikona,¹ ifj. Révész Imre egyháztörténeti katalógusa,² de a kiadvány egyelőre lappang. Magyarországi könyvesházak, adattárak pedig azért sem tartalmazzák ezt a bibliothékát,³ mivel Gyöngyösi Pál 1725 után német nyelvterületen élt, Odera-Frankfurt egyetemén tanított, s ebben a városban halt meg.

Másrészt pedig egy másik adat arra utal, hogy több mint négyévnyi peregrinációjából hazatértekor kobozták el a könyvtárát, állítólag a Woodroff-kiadvány miatt.⁴ Ennek egyik példánya lehetett az a Benjamin Woodroff (1638–1711) oxfordi lelkész által Apafi II. Mihály, Bécsben élő erdélyi fejedelemnek küldött vitairat, melyet az angol szerző Otrokócsi Fóris Ferenc reformációt támadó műve ellen írt.⁵ A kapocs köztük lehetett Gyöngyösi Pál, mivel a könyv megjelenését megelőző évben egy évig élt Oxfordban, s a nevét adó magyarországi városban volt lelkész az akkor még protestáns Otrokócsi (1681–1687). Gyöngyösi Pálnak gyermekkorában az egykori gályarab hirdette az ígét, s 1683 és 1697 közt debreceni diákként érte a hír, hogy a lelkésze áttért. Külföldi tanulmányaiból hozhatta az áttértnek az angol tanár könyvét, mely annak a reformációról katolikusként vallott téziseit vitatta. Hazajövetelkor haladhatott Bécsen át Gyöngyösi, s ha igaz a fenti állítás, hogy eddigi könyveitől megfosztották, akár itt is megtehették.

Az *Apologia pro Juramento fidelitatis* (London, 1610) című kötet megúsza ezt, s akár később családi úton is juthatott magyar földre. Gyöngyösi Pál felesége losonci származású volt, fiuk II. Katalin cárnő udvari orvosa lett, lányuk Losoncon élt, Kármán András lelkészhez ment feleségül (ily módon unokája a *Fanni hagyományainak* neves fordítója, Kármán

---

¹ SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. IV. köt. Bp., 1896. (továbbiakban: SZINNYEI, 1896.) 70. has.; ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. kiad.) 229. p.

² RÉVÉSZ IMRE, IFJ.: A magyar református egyháztörténet könyvészete. Bibliográfiai gyűjtemény. 1–5. köt. Bp., 1960. (Kézirat) Online: Református Kollégium Nagykönyvtára: silver.drk.hu / Könyvtár / Kiadványaink – 2016. október. 318. p.

³ Legalább az összegző 19/2-es kötetben lenne helye, de itt sem található rá adat. Ld. Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon, 1530–1750. Jegyzékszerű források. Szerk.: Monok István, sajtó alá rend.: Oláh Róbert. Bp., 2009. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/2.) (továbbiakban: Monok–Oláh, 2009.)

⁴ Ld. GÖMÖRI GYÖRGY: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526–1789. Bp., 2005. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 14.) (továbbiakban: GÖMÖRI, 2005.) 52. p.

⁵ CSORBA DÁVID: Egy ismeretlen kötet Apafi II. Mihály könyvtárából. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2015. 2. sz. 107–108. p.

József innen származott). Mindenesetre Oláh Róbert értelmezésében a pataki könyvtár 1746. június 4-i könyvadománya mögött Gyöngyösi Pál fia valószínűsíthető.⁶ Az ekkor kapott 63 darab „Libros Anglicos” utalás akár erre a kötetre is vonatkozhat: ugyan nem angol nyelvű, de angliai kiadvány. Annyi mondható el bizonyossággal, hogy ez a kötet jelenleg a Sárospataki Református Kollégium állományában található, A 623-as jelzet alatt.

A latin kötet három egységből áll, mint ezt az alcím hangsúlyozza (*Triplici nodo triplex cunaeus*): apológia V. Pál pápa két brevéje ellen és tartalmazza Bellarminus levelét Georg Blackwellhez, Anglia érsekéhez. Az ajánlás nem kisebb személyhez, mint II. Rudolf német-római császárhoz szól, a kiadvány szerzője pedig Stuart Jakab, Anglia királya. Ismeretes, hogy igen gyakran adta ki véleményét, vitatéziseit, rendeleteit irodalmi formában, szívesen nyilatkozott a dohányzás, káromkodás, kocsmázás vagy éppen a sport témakörében, de generált nyilvános teológiai vitákat és részt vett azokban.⁷ Egyik művét korabeli magyar fordításban is ismerjük.⁸ Gyöngyösi Pál tehát akár több szempontot mérlegelve is érdekesnek tarthatta a művet: II. Rudolf magyar király is volt, ellene indult a Bocskai-féle felkelés, aminek végeredményeként született meg az 1606-os bécsi béke, a magyarországi protestánsok jogi elismerésének első eredménye. Ez a tény, pláne a gályarabok korát követően egy magyar kálvinista számára hűsbavágó lehetett, különösen a csendes ellenreformáció idején. Koronás főtől amúgy sem gyakran lehetett olvasni: magyar közegben ebben a korban Lorántffy Zsuzsanna *Mózes és a próféták*, Apafi Mihály Wendelinus-fordítása tekinthető ilyen mérföldkőnek.⁹

Az 1610-ben kiadott latin nyelvű traktátus korábbi birtokosa feltehetően szigetországi lehetett. (A címlapon: „Sum M. Olynij”.) Emellett áll a bejegyzés: „Pauli Gyöngyösi A. 1699. Londini”, illetve a legutolsó, 530. lapon: „Pauli Gyöngyösi A. 1699. Londini 18. Xbri.” Azaz Gyöngyösi hosszas külföldi peregrinációjának egyik angliai állomásán 1699 karácsonya táján szerezte be.¹⁰ Ez időben lett angliai lelkész és teológiai doktor, maradhatott volna kint, de hazaindult. Franekerben doktorrá avatták (1700),¹¹ itthon pedig egymást követték a calamitásai: álnéven írt gúnyversek szerzőjeként támadták, egyik helyről a másikra távoznia kellett (Derecske, Kassa), hol kálvinista zsinati, hol katolikus királyi rendelettel, hol elüldözve, hol meg börtönből elengedve.¹² Egy tehetséges ember, aki hitviták gyűrűjében élte életét: később, frankfurti tanársága idején is szívesen polemi-

⁶ Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. Nagykönyvtár. Kézirattár. Kt. 1146/2.; Monok–Oláh, 2009. 326., 330. p.

⁷ SZÁNTÓ GYÖRGY TIBOR: Anglikán reformáció, angol forradalom. Bp., 2000. 189., 193. p.

⁸ Bazilikón dórón, Az angliai, scotiai, franciai es hiberniai első Jacob kiralynac, az igaz hitnec otalmazojanac etc. fia tanitasaért irtt kiralyi ajandeka [...] Ford.: Szepsi Korotz György. Oppenheim, 1612. (RMNy. 1038.)

⁹ RMNy. 1884.; RMK. I. 1161.

¹⁰ GÖMÖRI, 2005. 52., 172. p.

¹¹ RMK. III. 4181.

¹² RMKP. 7126.; SZINNYEI, 1896. 66–71. p.; RÉVÉSZ KÁLMÁN: Gyöngyösi Pál. (1668–1743) In: Magyar protestáns egyháztörténeti monographiak. Szerk.: Zoványi Jenő – Révész Kálmán – Payr Sándor. Bp., 1898. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai, 2.)

zált, nagyszámú diákjával gyakran katolikus, unitárius vagy éppen szociniánus hittételeket vitatott meg. Mintha egész életét apologézisként építette volna fel. Ennek egyik jellemző eleme a diákkorában szerzett vitairata.

(Csorba Dávid)

**Enlightenment and Catholicism in Central Europe
Budapest, 2016. június 2–3.**

A műhelykonferenciára a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának budapesti épületében került sor. A rendezvény középpontjában az a törekvés állt, hogy a „katolikus felvilágosodás” aktuális diskurzusának eredményeit közép-európai példákon alkalmazza.

A „katolikus felvilágosodás” fogalmát a 20. századi eszme- és szellem-történet a 18. századi katolikus Európa reformáramlatainak bemutatására alkotta meg. Ez a történeti korszak többek között változásokat hozott a barokk vallásosság terén, valamint magával hozta az egyházi és szerzetesi élet állami szabályozását. A felvilágosodás képviselői által hirdetett észelvíség ellentétbe került az Istentől függő ember képével. A katolikus klérus ebben a helyzetben különböző célokat követett és különböző pozíciókat vett fel, amelyek nem ritkán párosultak a felvilágosodás gondolatainak mérsékelt és adaptív átvételével. Ezt a magatartást egyúttal sok esetben egyházreformként is értékelték. Pozitívan szemlélték (a „felvilágosodás” eszméinek visszacsatolásaként) a tudományos és karitatív tevékenység hasznát, az ész alapú vallás és a kúriai praxis kritikája pedig arra is lehetőséget adott a „katolikus felvilágosodás” követőinek, hogy saját maguk értelmezzék az egyházi struktúrákat. Még a jozefinizmus radikális reformjainak is voltak klerikus támogatói. Ez a komplexitás magyarázza a rendezvény címét, amely egymás mellé helyezi a „katolicizmus” és a „felvilágosodás” kifejezést, és ezzel különböző értelmezéseket tesz lehetővé. De hogyan jelenik meg ez a konstelláció a főként a Habsburg Monarchia területéről vett egyedi történeti példák felől nézve? Ez a kérdés állt a műhelykonferencia középpontjában.

Miután a rendezvény szervezője, FORGÓ ANDRÁS (Budapest) köszöntötte az egybegyűlteket, ULRICH L. LEHNER (Wisconsin) bevezető előadása következett. A téma nemzetközi tekintélyű kutatója, aki számos publikációjában foglalkozott a kérdéskörrel, előadásában a Tridentinum és a „katolikus felvilágosodás” közti kontinuitást, a katolikus tanítás történetiségét, valamint a „katolikus felvilágosodás” mérsékelt jellegét állította előadása középpontjába.

A műhelykonferencia első, *Bishops and Enlightenment* című szekciója az egyházmegyékben zajló reformokkal foglalkozott összehasonlító perspektívában. A vizsgált püspökségek egy része a Német-római Birodalom egyházi fejedelemsége volt. Elsőként SASCHA WEBER (Gießen) adott áttekintést Emmerich Joseph von Breidbach-Bürresheim (1707–1774) mainzi érsek reformtevékenységéről, valamint a népi vallásosságról és a szerzetességről folytatott vitáról, különös tekintettel a szerzetesi előírások betartására, mindenekelőtt a klauzúrára. Ezek során több párhuzamosság mutatkozott meg a Habsburg Monarchiában zajló reformokkal, Weber pedig hangsúlyozta a francia felvilágosodás hatását Friedrich Stadion grófra (1691–1768), az érsek főudvarmesterére. ELISABETH LOBENWEIN (Salzburg) előadásában Hieronymus Colloredo gróffal és salzburgi érsekkel (1732–1812), a salzburgi érsekség területén kibontakozó „katolikus felvilágosodás” egyik legjelentősebb alakjával foglalkozott. Colloredo reformtevékenységének eszmetörténeti kontextualizálása (Barthel, Voltaire és Rousseau) után annak médiumait, az érsek pásztorleveleit vizsgálta. A püspöki kar belső-

ausztriai viszonyait DENNIS SCHMIDT (Tübingen) mutatta be a helyi főpapok tanulmányainak és karrierútjának összehasonlításával. Ennek központi elemei a Rómával (XIV. Benedek pápával), valamint Itália más részeivel kötött és ápolt kapcsolatok voltak.

A második szekció a *Piarists and Enlightenment* címet viselte. BALOGH PIROSKA (Budapest) Koppi Károlynak (1744–1801), az egyetemes történet professzorának tudományos munkásságát mutatta be, és helyezte azt a korszak historiográfiai kontextusába (Róma, Göttingen és Salzburg vonatkozásában). Ezenkívül a tudós renden belüli kapcsolathálóját is elemezte. FORGÓ ANDRÁS (Budapest) a „katolikus felvilágosodás” és a jozefinizmus magyarországi historiográfiájára reflektált, különös tekintettel az előbbiben túlzottan is hangsúlyosan szereplő Muratori-recepcióra. Ezután a további kutatási irányok közül a szerzetespapság és különösen a piaristák politikai tevékenységének szisztematikus elemzésére tett javaslatot néhány konkrét példa (Benyák Bernát, Horányi Elek, Koppi Károly) segítségével. OLGA KHAVANOVA (Moszkva) a szenci és váci piarista kollégium 1763 és 1785 közötti társadalmi és gazdasági összefüggéseibe, valamint adminisztrációs gyakorlatába engedett betekintést. Eközben a nemesi intézménytámogatás, valamint a más képzési központok, mindenekelőtt a bécsi Theresianum közötti különbségeket is kontextualizálta. Végül SZEKÉR BARNABÁS (Budapest) a piarista tantervek összehasonlítását végezte el, mind az elemi, mind pedig a középfokú oktatás vonatkozásában.

Az első nap végén elhangzott plenáris előadásában EVA KOWALSKÁ (Pozsony) a 18. század végi bécsi folyóiratokat elemezte, különös tekintettel a Leopold Alois Hoffmann (1760–1806) által kiadott periodikumokra és az azokban fellelhető, a Magyar Királyságra vonatkozó információkra. Ezek között gyakran feltűntek a felvilágosodás tanait képviselő alsópapság képviselői is.

A következő napot KONTLER LÁSZLÓ (Budapest) nyitotta meg Maximilian Hell (magyarosan Hell Miksa, 1720–1792) jezsuita tudósról szóló plenáris előadásával. Az előadás Hell tevékenységét a jezsuita tudományosság, a „res publica litteraria” és a tudományra gyakorolt egyre erősebb állami befolyás kontextusában vizsgálta. A kései 18. századot olyan korszakként mutatta be, amelyikben a korábbi kötődések időszerűtlenné váltak és újjászerveződtek.

A harmadik, *Moderate Enlightenment in the Kingdom of Hungary* című szekcióban PATAKI KATALIN (Budapest) előadása a szellemi fogyatékosokkal szembeni büntetés-végrehajtási gyakorlatra fókuszált a 18. század végi szerzetesi közösségekben. Közelebbről az egyházi és állami büntetőbíráskodás közti különbségeket és ezek hatásait elemezte. VADERNA GÁBOR (Budapest) a bencés tudományosság egyik példájával foglalkozott egy 19. század eleji teológiai tudományos vita kapcsán. A középpontban Guzmics Izidor (1786–1839) irodalmár, teológus és filozófus állt, valamint műveinek mediális és szellemtörténeti kontextusa.

A negyedik, *Monastic Enlightenment? Three and a Half Case Studies* című szekcióban elsőként IRENE RABL (Bécs / Lilienfeld) hasonlította össze két bencés apát működését. Chrysostomus Wieser (1664–1747) lilienfeldi apát hagyományosan a barokk képviselőjének számít, míg Frobenius Forstert (1709–1791), St. Emmeram apátját a kutatás a „felvilágosult” szerzetesi előjárók közé sorolja. Tanulmányaik, szerzetesi pályájuk és munkásságuk

összehasonlítása azt mutatta, hogy a kettejük közötti különbség kevésbé aktivitásuk formájában és közvetítőközegében, mint inkább azok tartalmában és retorikai előkészítésében mutatkozik meg. MARION JANSKY (Graz) Laurenz Doberschitz (1734–1799) kremsmünsteri bencés szerzetest mutat be, aki a barokk vallásosság és a felvilágosodás között helyezkedett el. Az előadás megkísérelte a szerzetespap gazdag hagyatékát kultúrtörténeti, szellemtörténeti és teológiai dimenzióba helyezni, és ezzel egy olyan korszak megismeréséhez kívánt közelebb jutni, amelyet a *Pietas Austriaca* utolsó szakasza, a felvilágosodás gondolatai és a jozefinista politika egyaránt jellemeztek. A rendezvény utolsó előadójaként MARIA ROTTLER (Bécs) Roman Zirngibl (1740–1816), a regensburgi St. Emmeram apátság bencés szerzetesének munkásságával foglalkozott, aki az 1800-as évet követő kolostor-feloszlatások egyik szemtanúja volt. A változó politikai körülmények hatására a szerzetesek szükségét érezték annak, hogy hangsúlyozzák saját és szerzetesközösségük hasznosságát, amelyet az előadó Zirngibl naplójegyzetei segítségével rekonstruált. Ezekben a kolostorbezárásokról szerzett személyes benyomások ugyanúgy megmutatkoznak, mint a lelkipásztorokodásban, az oktatásban és a levéltári munkában rejlő alternatív lehetőségek keresése.

A műhelykonferencia záró kommentárjában THOMAS WALLNIG (Bécs) a „katolikus felvilágosodás” megnyilvánulásainak megnevezésében rejlő módszertani nehézségekre mutatott rá. Ezekbe a kategóriákba nehezen sorolhatóak be a történet szereplői. Azonban új lehetőségek nyílnak a kutatásban, ha (1) a tudománytörténet felől közelítve a „felvilágosult” tudás társadalmi produkciójának és cirkulációjának feltételeire kérdezzük rá, ha (2) ezek kapcsán a korszakolásról és a cezúrákról folytatunk vitát, és ha (3) megerősödik az államilag támogatott ellenreformáció „Habsburg” kultúrájának vizsgálata, amelynek (kronológiailag is) helye lenne az „összetett államokról” és a „birodalmakról” szóló akadémiai viták között.

(ism.: Jansky, Marion – Wallnig, Thomas, ford.: Forgó András)

**„Impavide inter ruinas”. Egyháztörténeti konferencia
Veszprém, 2016. augusztus 24–25.**

A Veszprémi Főegyházmege Egyháztörténeti Bizottsága által szervezett egyházmege-történeti konferenciák lassan hagyományosnak tekinthetően kerülnek megrendezésre nyár végén a helyi hittudományi főiskola épületében. A szimpozion ezúttal az 1945 és 1972 közti évekre koncentrált, találó mottóját – „Rendíthetetlenül a romok között” – Bánáss László püspök jelmondata adta. Márfi Gyula érsek és Varga István rektor fővédnöki köszöntői után másfél nap alatt 19 előadást, és az előző évi konferencia anyagát tartalmazó kötet bemutatóját¹ hallhatta a szép számú közönség.

KAHLER FRIGYES jogtörténész az 1944 és 1958 közötti évekről tartott áttekintő előadást, részletesen kitérve benne az egyházmege papságát és intézményeit érő atrocitásokra (gyilkosságok, koncepciós perek, az egyházkormányzat szabadságát korlátozó adminisztratív intézkedések). Elgondolkodtató eleme volt egy erőteljes kép – Bódi Mária Magdolna vértanúak-táinak sorsa, mely mintegy szimbolizálja az egyház rejtőzködő életét. (A szovjet katonák által meggyilkolt vértanú boldoggá avatási pere ugyanis már 1945-ben megkezdődött, ennek iratanyagát azonban Rómába nem tudták eljuttatni. Az állam nagy erővel kereste, de hiába – azok a főplébánia irattárából kerültek elő a rendszerváltás után.)

KARLINSZKY BALÁZS levéltárigazgató a veszprémi aula 1956 és 1957 közti archontológiáját vázolta fel. A kérdés roppant összetettségét nem pusztán a nagy kiterjedésű egyházmege komplex igazgatása, hanem a politikai élet gyors változásai is adták. A forradalom alatt összeomlott az állami szakigazgatási szerv, annak szorítása híján a püspök igyekezett kiszorítani a békepapokat az aulából. 1957 tavaszán a hatalom változatos eszközökkel igyekezett elérni a visszarendeződést, melyet egy vatikáni dekrétum is nehezített. Roppant érdekes volt az ÁEH vezetésén belül megfigyelt tónus-béli különbség: Miklós Imre kompromisszumos megoldásait Horváth János elnök rendre felülírta, és végül 1957 augusztusában magát a püspököt is internálták.

A konferencia egy későbbi pontján SOÓS VIKTOR ATTILA, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának tagja előadásában bemutatta, hogy Badalik Bertalan internálására már 1953-ban is volt terv. Akárcsak 1957-ben, ekkor is Horváth János ÁEH elnök szorgalmazta ezt. Tervezete Rákosi Mátyás iratai között maradt fenn. Igyekeztek éket verni a veszprémi püspök és a püspök-kari elnök, Czapik Gyula közé. A püspök auláját szorosan figyelték, felróták neki, hogy börtönviselt papokat támogat, ellenséges propagandát fejt ki. Bűnnek számított a Mária-év meghirdetésére vonatkozó pápa bulla kihirdetése is.

FLIEGH ÁRON MA-hallgató a vidéki egyházigazgatás intézményrendszerét, az esperesi – főesperesi igazgatási szint beosztásának gyakori változásait tekintette át Mindszenty József, Bánáss László, Badalik Bertalan és Klempa Sándor kormányzata alatt. Jól kitapinthatóvá tette a különbségeket az egyes főpásztorok kormányzati stílusa közt abban a tekintetben, hogy mennyire kérdezték meg és vették figyelembe az érintettek véleményét az átszervezések előtt.

¹ A könyvismertetést ld. az *Egyháztörténeti Szemle* 2016. évi 3. számában.

VARGA TIBOR LÁSZLÓ Pék János szuloki plébános hányattatásait mutatta be. Története túlmutat az egyháztörténeten, a pap alakjában a „mindenféle önkényuralmi rendszer által üldözött kisembert” láthattuk, aki a nyilas, a volksbund és a kommunista terrorban egyaránt retorziókat szenvedett, s ez végül felőrölte. Az egyedi történetet tágabb kontextusba helyezve az előadó részletes statisztikákkal mutatta be az egyházmegye papságának szabadságvesztéseit különböző időmetszetekben.

RITTER GYÖRGY doktorandusz a németajkú lakosság – kevéssé ismert – országon belüli kényszerű áttelepítéséről tartott referendumot. Felvetése – hogy a németajkú lakosságot 1944-től különböző irányokból és módon élő retorziókat elnevezésükben is árnyalni kéne – kétségteljesen meggondolandó. Gazdag interjúanyagra épülő elemzését voltaképp csak színesítette egyházi források megjegyzéseivel.

Érdekes színpontot képviselt a konferencián FÖLDVÁRYÉ KISS RÉKA, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának vezetője, aki a térség reformátusságának életébe adott bepillantást a korszakban. A Dunántúli Református Egyházkerület – szemben az ország északi és keleti részeivel – szórvány jellegű volt, így Pápa súlya a nemzeti egyház életében kisebb volt, mint Debrecené vagy Sárospataké. Új lelkipásztori kihívást jelentett a munkásgyülekezetek létrejötte (Pétfürdő, Tatabánya), illetve a felvidékről áttelepített lakosság gondozása.

SZABÓ CSABA, a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgató-helyettese a népi vallásosság és a búcsúk világának ÁEH-iratokban történő lecsapódásáról adott tájékoztatást. Utóbbiakat igyekezett kontroll alatt tartani a hatalom, mert a tömegrendezvényekben a politikai demonstráció lehetőségét látta. Míg az 1950-es években minden erővel igyekeztek a búcsúk látogatottságát csökkenteni, a hatvanas évekre már inkább azok felhívása, a vallási tartalmuk fellazítása volt a kitűzött cél.

A második nap három előadása is helytörténeti jellegű volt. NAGY SZABOLCS levéltáros a püspöki székváros, Veszprém „szocializálásának” folyamatáról szólt. A kommunisták számára gyenge eredményeket hozó választások miatt „bűnösnek” tekintett városba idegen, helyben gyökértelességek számító pártfunkcionáriusok kerültek tanácselnököknek, akik nagy erővel láttak neki az iparosításnak, a katonai fejlesztéseknek, városrészek eltüntetésének, lakótelep-építésnek... HORVÁTH LÁSZLÓ Ajka, míg GALAMBOS ISTVÁN Várpalota szocialista iparvárossá fejlesztésének egyháztörténeti lenyomatáról szólt. Módszertanilag is kifejezetten érdekes volt Horváth László megközelítése: kiválóan jellemezte a 8 (!) kisebb településből összeépülő Ajka városrészeinek eltérő hagyományát és vallási arculatát, majd a hitéleti statisztikák adatainak változásait nyomon követve azt tapasztalta, hogy azok adatai meglepően szorosán követték a nagypolitika rezdüléseit, a hatalom szorításának enyhüléseit vagy épp erősödéseit. Az előadás azonban mellőzte a papi személyiségek bemutatását, amely talán éppígy része e folyamatoknak.

Ö. KOVÁCS JÓZSEF, az MTA és a NEB Vidéktörténeti Munkacsoportja elnökének referátuma a váci egyházmegyéből hozott példákkal világította meg a falvak lokális közösségeinek állami terrorra adott válaszreakcióit. Fontos gondolata volt, hogy a hatalom egyházellenes és agrártársadalom átalakítására vonatkozó lépései időbeli egybeesésük és a helyi közösségre

gyakorolt hatásuk miatt nem tárgyalhatóak külön. Forrásai elsősorban népmissziókról készült beszámolók voltak.

GIANONE ANDRÁS az Actio Catholica világháborút követő aktivitását mutatta be. Előadásában meggyőzően bizonyította, hogy – szemben a szakirodalmi állításokkal – az egyesületi életre 1946-ban mért állami csapás nem tette okafogyottá az AC-t. A szervezet mind a Boldogasszony Éve eseményeinek rendezésében, mind az iskolaállamosítások ellen tiltakozó szülői szövetségek létrehozatalában és működtetésében nagy szerepet játszott.

BALOGH GÁBOR szociológus arra figyelte fel, hogy a Magyar Szent Kereszt Szövetség milyen különleges szerepre készült az 1950-es évek elején. Az eredetileg a megkeresztelkedett zsidók érdekvédelmi szervezeteként létrejött, ekkor Cavallier József vezetése alatt álló egyesület alapszabálymódosítást is végrehajtott annak érdekében, hogy a világi elem aktivitására épülő „békeszerv”-ként működhessen. Veszprémi forrásokkal is megerősítette, hogy a katolikus békemozgalom létrejöttékor annak kifejezetten papi jellege még bizonytalan volt.

SIMON ANNA művészettörténész a veszprémi püspökség területén 1945 és 1972 közt lezajlott templomfelújítások elemzését tűzte ki célul. Az előadásban azonban a műemlékvédelem korabeli intézményrendszerének és kiadványainak részletes bemutatása után csak néhány rekonstrukció elemzésére jutott ideje. Ezek is jelezték azonban, hogy a szigorú szakmai szempontokat gyakorta felülírták a külföldnek felmutatható propaganda és a turizmus kívánalmai.

MIKÓ ZSUZSA, az MNL főigazgatója, GÁRDONYI MÁTÉ főiskolai tanár és HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, az MTA és a NEB Vidéktörténeti Munkacsoportjának tagja egyaránt a veszprémi egyházmegye területén dolgozó ÁEH előadók jelentéseit használta előadásának fő forrásául. Mikó elsősorban Moravetz Lajos és Prazsák Mihály személyére koncentrált. Gárdonyi és Horváth egymást kiegészítve mutatta be a veszprémi és a somogyi előadók 1957 és 1962 közti aktivitását és egyházképét.

TÓTH KRISZTINA, a PPKE és MTA „Lendület” kutatócsoportjának tagja egy kutatók előtt alig ismert forrást, Klempa Sándor töredékes naplófeljegyzéseit ismertette. A szövegből a kollaboránsnak tekintett főpap alakja árnyaltabb lesz: kiderülnek küzdelmei az ÁEH előadókkal, melyekbe belefáradva gyakran a lemondás gondolata foglalkoztatta, és szüntelen álarc-hordásra kényszerült.

A konferencia előadásainak döntő többsége forrásközpontú volt és kétségkívül új eredményeket hozott. Várjuk az írásos verziók elkészültét és megjelenését!

(ism.: *Mózessy Gergely*)

Balatonfüredi panaszkönyv, 1836–1840. Panaszok, javítások 's szépítések javallatoknak jegyzőkönyve. Sajtó alá rend.: Hudi József.

Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2015. (Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai) 254 old.

Panaszkodni minden korszakban lehetett – mondhatjuk Hudi József *Balatonfüredi panaszkönyv (1836–1840)* című munkája kapcsán. De ez a megállapítás igencsak leegyszerűsítő lenne. Mert a kötetnek nem ez a fő érdekessége és előnye, hanem az, hogy a panaszkönyv, ebből a korszakból és ebben a formában előkerült, napvilágot látott és precíz forrásközlési technikával kerülhetett a Balatont kedvelő, kutató vagy a korszak társadalom-, művelődéstörténeti érdeklődésű olvasói elé.

Mert már az elején hangsúlyozni szükséges: egy historiográfiai alaplőről beszélhetünk Hudi jelen könyve esetében. Ez önmagában szintén nem lenne annyira figyelemfelkeltő, azonban ismerve Balatonfüred történetének feltárását, mégis meglepő. Azt gondolhattuk ugyanis, hogy Füred esetében – köszönhetően a kiváló helytörténészeknek (Elek Miklós, Tóth-Bencze Tamás, Zákonyi Ferenc) és a történészeknek, irodalmároknak (Katona Csaba, Praznovszky Mihály) – nincs már nagyon sok új a nap alatt. Ez a panaszkönyv azonban rácsafolt erre. Reményt adva a korszak kutatóinak is, hogy érdemes kitartóan keresni, még mindig, az Internet korában is. Sokáig ugyanis úgy tűnt, ez a dokumentum elveszett. Pedig valaha nagyon közismert volt: ezt a panaszkönyvet helyezték el a füredi ivókút mellett, s bárki feljegyezhetette kritikáját, gondolatait a kedvelt fürdőhelyről. A sokáig elveszettnek hitt dokumentum a közelmúltban, a Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltárából került elő. A panaszkönyv bevezetése 1836-ban a véleménynyilvánítás egy nagyon új lehetőségét jelentette. A negatív kritikák mellett építő javaslatok is belekerültek szép számmal, sokszor a bejegyzők nevükkel is ellátták a beírásukat. A bejegyzések olykor német nyelven születtek. A téglalap alakú, vaskos, bőrkötéses, aranyozott bordázatú könyvet laponként megszámozták. A könyv utolsó bejegyzését báró Vécsey Pál írta, ezt utólag, ceruzával számozták meg.

A *Panaszok, javítások 's szépítések javallatoknak jegyzőkönyve* önmagában is érdekes olvasmány, de megfelelő név-, fogalom- és egyéb magyarázatok híján nem sokat érne napjainkban. És ebben (is) rejlik a kötet nagy előnye, erénye. Nagy feladat már a kéziratok megfejtése, a betűhív átírás, a fordítás, valamint a nevek beazonosítása. Itt kezdődik a történész munkája, hiszen a rendelkezésre álló Balatonfüredről szóló forrásokat és levéltári anyagokat segítségül hívva tudja csak rekonstruálni a neveket, titulusokat, a korabeli nyelvhasználat miatt nehezen értelmezhető bejegyzéseket.

A mű történeti forrásértéke mellett igen szórakoztató is, mert a panaszok nagyon sokrétűek és tükrözik a vendégek ízlésének, életvitelének sokféleségét is. S hogy mik is a kívánságok? Néhány példa: jó lenne, ha a mészárszék forma ablakok ajtókká változnának a fürdőházon, a koldusok és tébolyultak száma csökkenne, tágasabb lenne a templom, nagyobbak lennének a szobák, nem inogna a táncterem padozatja, nem lennének kutyák a sétatéren, lenne külön fürdőszoba a gyerekeknek, könnyebben megköze-

líthetőek lennének a savanyú kutak, megnyílna egy úszóiskola, üzemelne lövöldöző ház, közlekedne gőzhajócska, lenne több pad a sétányon, alacsonyabbak lennének az árak, csendesebbek lennének a vendégek, valamint csökkenne a kéjnők száma. Valamint: „Igen kedves érdekű volna magyar nőkből álló éneklő társaságot évenként bizonyos fizetéssel meg hívni, kik musika szüntével, akár a ligetbe, akár más bájló helyen magyar dalokat énekelnének.” (104. p.)

Fontos kérdés a könyv olvasásakor: Vajon lett-e fogantatja a kritikának? Érdemes lenne egy olyan összehasonlítást, kimutatást készíteni, amely egymás mellé állítaná a panaszokat és azok orvoslását. Merthogy a kor és a vendégek kívánalmainak megfelelően az 1860-as évekre Balatonfüred virágzó balatoni fürdőtelepüléssé vált.

A kötet olvasását nehezíthetik a lábjegyzetek, de anélkül mit sem érne a könyv. Hiszen így a panaszokat megfogalmazó egyének sorsát, kilétét is felfedik. Nagyon jó ötletnek bizonyult a szerkesztő részéről – bár ilyen jellegű közlések, válogatások a tó kapcsán már több helyütt olvashatók – a függelék összeállítása. A többnyire a reformkor idején napvilágot látó sajtóorgániumokban megjelenő hírlapi cikkek, fürdőlevelek, szépirodalmi köntösbe bújtatott füredi (úti)beszámolók, tudósítások, levéltári források kiegészítik, és egyben árnyalják is a panaszkönyvi bejegyzéseket.

Az impozáns, kemény borítójú, szépen kivitelezett kötetet gondosan összeállított bibliográfiai jegyzék, valamint jól használható név- és tárgymutató zárja. Nem tartozik ugyan szorosan a témához, de mégis fontosnak tartom megjegyezni: Hudi műve a Balatonfüred Városért Közalapítvány jóvoltából, települési, szervezeti és magánszemélyek mecénatúrájából jelenhetett meg. Ebben a szinte páratlan gesztusban visszaköszön a reformkor világa, hitvallása, a jobbitó szándék, a közös érdekképviselés és érdekérvényesítés szép egyvelege, amelynek eredményeként napjainkban Balatonfüred a történelmi hagyományokra építve válhatott modern fürdővárossá, nem feledve el múltjának panaszkönyvbe vésett fejezeteit sem.

(ism.: Kovács Emőke)

Az 1931. és 1942. évi egri egyházmegyei zsinatok. Sajtó alá rend.: Tengely Adrienn.

Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2016. (Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak. Egyháztörténeti források, 3.) 525 old.

2016. október 5-én az egri érseki palotában került sor Tengely Adrienn fenti című kötetének bemutatására. A sorozatot, melyben a kötet megjelent, Balogh Margit, az MTA TTI tudományos főmunkatársa, magát a könyvet pedig Adriányi Gábor, az MTA külső tagja, a Bonni Egyetem emeritus professzora mutatta be.

A magyar egyháztörténet-írás hatalmas adósságokat halmozott föl, és pedig azzal, hogy nem, vagy csak alig nyúlt hozzá a 20. század egyházi történéseinek megírásához, azok értékeléséhez, az egyházzal kapcsolatos tévhitek és tévképzetek eloszlatásához. És itt nemcsak arra utalok, hogy a II. világháború utáni korszak egyházi vonatkozású történéseit még nem dolgozták föl, hanem arra is, hogy nincs helyén kezelve egy olyan nagyformá-

líthetőek lennének a savanyú kutak, megnyílna egy úszóiskola, üzemelne lövöldöző ház, közlekedne gőzhajócska, lenne több pad a sétányon, alacsonyabbak lennének az árak, csendesebbek lennének a vendégek, valamint csökkenne a kéjnők száma. Valamint: „Igen kedves érdekű volna magyar nőkből álló éneklő társaságot évenként bizonyos fizetéssel meg hívni, kik musika szüntével, akár a ligetbe, akár más bájoló helyen magyar dalokat énekelnének.” (104. p.)

Fontos kérdés a könyv olvasásakor: Vajon lett-e fogantatja a kritikának? Érdemes lenne egy olyan összehasonlítást, kimutatást készíteni, amely egymás mellé állítaná a panaszokat és azok orvoslását. Merthogy a kor és a vendégek kívánalmainak megfelelően az 1860-as évekre Balatonfüred virágzó balatoni fürdőtelepüléssé vált.

A kötet olvasását nehezíthetik a lábjegyzetek, de anélkül mit sem érne a könyv. Hiszen így a panaszokat megfogalmazó egyének sorsát, kilétét is felfedik. Nagyon jó ötletnek bizonyult a szerkesztő részéről – bár ilyen jellegű közlések, válogatások a tó kapcsán már több helyütt olvashatók – a függelék összeállítása. A többnyire a reformkor idején napvilágot látó sajtóorgániumokban megjelenő hírlapi cikkek, fürdőlevelek, szépirodalmi köntösbe bújtatott füredi (úti)beszámolók, tudósítások, levéltári források kiegészítik, és egyben árnyalják is a panaszkönyvi bejegyzéseket.

Az impozáns, kemény borítójú, szépen kivitelezett kötetet gondosan összeállított bibliográfiai jegyzék, valamint jól használható név- és tárgymutató zárja. Nem tartozik ugyan szorosan a témához, de mégis fontosnak tartom megjegyezni: Hudi műve a Balatonfüred Városért Közalapítvány jóvoltából, települési, szervezeti és magánszemélyek mecénatúrájából jelenhetett meg. Ebben a szinte páratlan gesztusban visszaköszön a reformkor világa, hitvallása, a jobbitó szándék, a közös érdekképviselés és érdekérvényesítés szép egyvelege, amelynek eredményeként napjainkban Balatonfüred a történelmi hagyományokra építve válhatott modern fürdővárossá, nem feledve el múltjának panaszkönyvbe vésett fejezeteit sem.

(ism.: Kovács Emőke)

Az 1931. és 1942. évi egri egyházmegyei zsinatok. Sajtó alá rend.: Tengely Adrienn.

Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2016. (Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak. Egyháztörténeti források, 3.) 525 old.

2016. október 5-én az egri érseki palotában került sor Tengely Adrienn fenti című kötetének bemutatására. A sorozatot, melyben a kötet megjelent, Balogh Margit, az MTA TTI tudományos főmunkatársa, magát a könyvet pedig Adriányi Gábor, az MTA külső tagja, a Bonni Egyetem emeritus professzora mutatta be.

A magyar egyháztörténet-írás hatalmas adósságokat halmozott föl, és pedig azzal, hogy nem, vagy csak alig nyúlt hozzá a 20. század egyházi történéseinek megírásához, azok értékeléséhez, az egyházzal kapcsolatos tévhitek és tévképzetek eloszlatásához. És itt nemcsak arra utalok, hogy a II. világháború utáni korszak egyházi vonatkozású történéseit még nem dolgozták föl, hanem arra is, hogy nincs helyén kezelve egy olyan nagyformá-

tumú főpap, mint Prohászka Ottokár, és lassan más fontos személyiségek is a feledés homályába vesznek. Tehát gondolok a II. világháború előtti egyházra is, de ami azután, a diktatúra éveiben történt, az szinte tabu. Legáltalábbis az egyház részéről. Pedig hozzá kellene nyúlni a kényes témákhoz is, mert ha mi magunk, az egyház tagjai vagy egyházhoz közel álló kutatók ezt nem tesszük meg, majd meg fogják tenni mások, másfajta érziattal és hozzáállással. Erre a feldolgozatlanságra, illetőleg az egyháztörténet-írás ezen adósságára utal egyébként Ternyák Csaba, a főegyházmegye ordináriusa is a kötet előszavában.

Ezt a kis bevezetőt azért tartom fontosnak, mert annál nagyobb örömmel üdvözlöm Tengely Adrienn munkásságát, amely a 20. századi egyháztörténet tárgykörére irányul, így a jelen mű is, amely két 20. századi egri egyházmegyei zsinat forrásait teszi közzé, a forrásközlések előtt azonban összegzi is a két zsinat munkáját, hivatkozva az előzményekre és a zsinatok utóhatásaira. A kötet elsősorban az egyháztörténettel foglalkozó szakemberek érdeklődésére tarthat számot, de haszonnal forgathatják azok a hívek vagy papok is, akik adott esetben részesei voltak vagy a jövőben még lehetnek egy hasonló eseménynek.

Tengely Adrienn-nek már korábban is jelent meg olyan írása, illetve tekintélyes kötete, mely a 20. századi magyar egyház történetét dolgozta fel, pontosabban a magyar egyházak helyzetét a forradalmak korában; ez a doktori disszertációja volt. Ebben azt a korszakot mutatta be, amikor a magyar egyházaknak a felvilágosodást követően újra komolyabban szembe kellett nézni azzal a körülménnyel, hogy vannak emberek, csoportok, sőt, valójában tömegek, akik/amelyek nem akarnak vagy tudnak azonosulni az egyház tanításával, azzal a fajta struktúrával, amely az egyházakat – különösképpen a katolikus egyházat – jellemzi mind a mai napig.

Tehát az I. világháborút követően az egyházhoz való viszonyban egy nagyon jelentős minőségi változás következett be, amely szerint az egyházat/egyházakat kívülállóként kezdték nyilvánosan minősíteni, sőt bírálni. Ez azonban még csak részleges elutasítás volt, mert ebben az időszakban sikk volt ugyan, ha nem is ateistának, de nem gyakorló hívőnek / katolikusnak lenni, de azok az emberek – elsősorban értelmiségiek –, akik maguk nem gyakorolták vallásukat, például egyházi iskolákba járatták gyermekeiket, mert azokban az oktatás lényegesen magasabb színvonalú volt, mint az állami iskolákban. A valódi, totális elutasítás a diktatúra éveiben következett be. Mármint a hivatalos történetírás részéről.

De szerencsére jelen helyzetben olyan szerzőről van szó, aki az egyház elkötelezett tagjaként nyúlt egy egyháztörténeti témához, és kutatásának, illetve az ennek nyomán született műnek nincs szüksége ilyen irányú kritikai vizsgálatra.

A zsinat a „Synodos” görög szó elmagyarosodott változata, a „syn” együttlétet, együvé tartozást jelent, a „hodos” pedig utat. Vagyis olyan összejövetel, ahova különböző utakon, helyekről érkeznek a résztvevők. Hasonló jelentésű a latin concilium szó is, összehívást, megszólítást, meghívást jelent. Az egyetemes zsinat – concilium – a világegyház püspökeinek gyűlése, melyen a püspökök testülete az egész egyházra szóló legfőbb és teljes hatalmat ünnepélyes módon gyakorolja. A pápa joga az egyetemes zsinat összehívása, felfüggesztése, áthelyezése, feloszlata, a rajta való elnöklés (személyesen vagy megbízott útján), az ügyrend megszabása és a

határozatok jóváhagyásában való részvétel, továbbá a határozatok megerősítése és kihirdetésük elrendelése, melyek nélkül azok nem kötelezőek.

Az egyházmegyei zsinat a Magyar Katolikus Lexikon értelmezése alapján – synodus dioecetiana – a részegyház olyan kiválasztott papjainak és más krisztushívőinek gyűlése, akik az egész egyházmegyei közösség javára a megyéspüspöknek segítséget nyújtanak. Az egyházmegyei zsinat nem törvényhozó, hanem tanácsadásra hivatott szerv, az egyedüli törvényhozó ugyanis a megyéspüspök, aki egyházkormányzati feladatát ünnepélyes módon gyakorolja. A szó szoros értelmében az egyházmegyei zsinat nem valódi zsinat (concilium), hanem csak gyűlés (synodus), mert tagjai nem megyéspüspökök; ezért a hivatalos szóhasználatban lehetőleg kerüljük a concilium megjelölést.

Magam, aki aktív résztvevője lehettem az 1996 októberében megrendezett egri főegyházmegyei zsinatnak, amelyet az azóta szentté avatott II. János Pál pápa buzdítására szervezett meg az egyházmegye akkori főpásztora – mégpedig elsőként a magyar egyházmegyéek sorában –, nem tudom megállni, hogy ne tegyek összehasonlításokat az 1996-os, illetve az azt megelőző két 20. századi egyházmegyei zsinat között.

Nyilvánvaló, hogy a II. vatikáni zsinat óriási hatást gyakorolt azokra az egyházmegyei zsinatokra, amelyeket világszerte ezt követően rendeztek meg. Magyarországon a rendszerváltást megelőzően szóba sem kerülhetett egy ilyen rendezvény megtartása. Noha, az egyház – úgymond – be volt zárva a sekrestyébe, ahonnan ki sem tudott jönni, jóval több híve volt, mint manapság, amikor szabadon működhet. Voltak papi hivatások és tele voltak a templomok, de a hívek részéről kevesebb aktivitás volt tapasztalható és elvárható.

Ami számomra – ha nem is meglepő, de – említésre méltó, hogy a címben szereplő két zsinat időtartama kifejezi azt is, hogy a felső klérus mennyire számított az alsó papság, illetve a hívek véleményére. Természetesen az előkészítő munkálatok során voltak ilyen irányú törekvések is, melyeket az alsó papság nagy lelkesedéssel fogadott. A két-, illetve egynapos zsinat nem adott alkalmat arra, hogy az ülésen bárki is kifejthesse véleményét. Természetesen itt csak a papság álláspontjára gondolok. A II. Vatikáni Zsinat előtt nem jöhetett szóba az, hogy világiak is véleményezzék az egyház álláspontját. Ezzel szemben 1996-ban mind az előkészítésben, mind a lebonyolításában aktívan részt vettek a világi hívek, akik a résztvevők csaknem 50%-át tették ki. Ez azért volt fontos, mert előtérbe kerülhetett egy csomó olyan kérdés, mely őket érinti, és a véleményük autentikus ezekben a kérdésekben. A keresztény család, a keresztények társadalmi és egyházi szerepvállalása, a bioetika számos kérdése stb., olyan kérdéskörök voltak, amelyekben nemcsak a papság, hanem maguk az érintettek is elmondhatták véleményüket. Sőt, három olyan bizottsága is volt a zsinatnak, melyeknek világi elnökei voltak. Akkor a zsinat egyik résztvevője, az egyik szerzetesrend tartományfőnöke azt a kijelentést tette, hogy az egyháznak sokkal nagyobb mértékben kellene támaszkodnia a világiak sokrétű szakmai ismereteire, hiszen az egyházi rend szentsége önmagában nem képesíti a papságot ezeknek a szakismereteket igénylő feladatoknak az ellátására. Ezek a körülmények mindenféleképpen forradalmi áttörést jelentettek, a világi hívek is érezhették azt a sokszor közhelyes megállapítást, hogy „az

egyház mi vagyunk” és az egyetemes papság abszolút nem közhelyes, annál inkább felemelő valóságát.

Az egri egyházmegyében az első szinódust 1371-ben tartották, ekkor Széchenyi Mihály püspök december 27-re, az egyházmegye védőszentje ünnepére háromnapos szinódust hívott össze. A másodikat 1512-ben Ippolito d'Este püspök nevében Keresztúri Péter püspöki helynök hívta össze, ennek határozatai az előzőhöz hasonlóan nem maradtak fenn. A tridenti zsinatnak gyökeres változást kellett volna hoznia a részegyházak életében ebben az értelemben is – mert egyébként gyökeres változásokat hozott –, ugyanis határozata értelmében évente kellett volna egyházmegyei szinódusokat tartani. Persze, a török hódoltság ezt nem tette lehetővé, a következő egyházmegyei zsinatra 1635-ben Jászón került sor, Olajban főtt Szent János ünnepén, Lósi Imre püspök hívta össze. A tridenti zsinat határozatai ellenére az egyházmegyében legközelebb Erdődy Gábor püspök hívott össze szinódust 1734-ben. A következő egyházmegyei szinódust 1848-ra tervezték, ez elmaradt, noha a papság nagy lelkesedéssel készült rá. Az egyházmegyei zsinatok 10 évenkénti tartásának kötelezettségét az 1917-ben megjelent egyházi törvénykönyv rendelte el, ám a körülmények, mindenekelőtt a megcsonkított ország – benne a megcsonkított egyházmegyéekkel – nem tették lehetővé a törvénykönyv rendelkezéseinek betartását.

Az Egri Főegyházmegyében ezt követően a kötet témáját képező 1931-es és 1942-es szinódusok voltak, valamint a már említett 1996-os. Tehát, összesen hét szinódus a főegyházmegye több mint ezeréves története során. Hogy ez sok-e vagy kevés, nem tisztem értékelni.

Az 1931-es és az 1941-re tervezett, de végül 1942-ben megtartott egri egyházmegyei szinódust egyaránt Szmrecsányi Lajos érsek hívta össze, az első 2 napig, a második pedig 1 napig tartott.

Tengely Adrienn jelen munkájában kisebb részben az elmaradt 1848-as egyházmegyei szinódus forrásait, nagyobb részben pedig a két 20. századi zsinat forrásait teszi közzé. Munkáját kiegészítette az 1996-os zsinat három dokumentumával.

Egyrészt mindhárom esetben megismerkedhetünk azokkal a dokumentumokkal, melyek az előkészületek során születtek, másrészt az utóbbi két esetben a zsinat folyamán keletkezett dokumentumokkal, a jegyzőkönyvekkel, a zsinati határozatokkal.

Hogy ezek a helyi szinódusok mennyire fontosak és időszerűek voltak, jelzik azok a témák is, melyeket különösképpen az 1931-es zsinat (de az 1942-es is) tárgykörébe vett, és egyik-másik bizony a középkorból örökölt terheket volt hivatott felszámolni. Gondolok itt a kegyuraság kérdésére, a papi nyugdíjak problematikájára, a vagyonkezelés és a számviteli törvények kérdésére, a műemlékekről való gondoskodásra, új épületek létesítésére, iskolaügyre stb. Hogy az egyes nehézségeket hogyan sikerült a zsinatnak megoldania, jelzi, hogy ugyanezek a témák visszaköszöttek az 1942-es zsinat előtt álló, megoldandó feladatok között is.

A több mint 500 oldalas, igen reprezentatív kötet tulajdonképpen forráskiadvány, amiről azt gondolhatná az olvasó, hogy jóval kisebb kihívás a szerzőnek, mint megírni, értékelni az eseményeket. Erről azonban szó sincs, hiszen ilyen feladathoz a teljesség igénye nélkül hozzá sem lehet kezdeni, ez pedig nem kis feladat. Nem beszélve arról, hogy a szerző mindenütt lelkiismeretesen meghivatkozta az Egyházi Törvénykönyv megfelelő

passzusait, sőt a függelékben közli a forrásokhoz tartozó kánonok gyűjteményét is. Az egész kötetet jellemzi a rendkívüli nyelvi és stilisztikai igényesség is.

Az angol és német nyelvű rezüméket fotódokumentáció, és több mint 70 műből álló bibliográfia követi. Nagyon értékes és gazdag az a fogalomtár, amely a függelékben szerepel és segíti az olvasót a tartalmi eligazodásban. Ugyancsak nagy segítség a kötet végén szereplő személynév és tárgymutató is.

A kutatóknak és a téma iránt érdeklődőknek óriási segítség a most megjelent kötet, hozzátevé, hogy hiánypótló munkáról van szó. A kutatást és a kötet megjelenését az OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok) támogatta.

(ism.: *Löffler Erzsébet*)

**SOMORJAI ÁDÁM OSB – ZINNER TIBOR: A Szabadság térről
Washingtonon át a Vatikánba – és vissza. Mindszenty József
bíboros, prímás, esztergomi érsek követségi levelezése az
Apostoli Szentszékkal, 1956–1971.
Budapest, Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2016.
766 old.**

Mindszenty – eredeti nevén: Pehm – József (1892–1975) bíboros, Magyarország utolsó hercegprímása Magyarország 20. századi történetének egyik legvitatottabb alakja, akinek megítélése napjainkban is számos vitához vezet. A Mindszenty személyiségével kapcsolatos egységes kép kialakítása, vagy legalább az eltérő álláspontok közelítése kétségkívül olyan elsődleges források által válik lehetségessé, amelyek magától a bíborostól származnak, és rávilágítanak azokra a jellemvonásokra és világnézeti tényezőkre, amik Mindszenty cselekedeteit motiválták, illetve befolyásolták.

Azok, akik egy történelmi személyiség tevékenységét ösztönző tényezőket az adott személy által leírtak mentén kívánják nagyító alá venni, általában emlékiratok, naplók után kutatnak, és az abban elbeszéltek mentén igyekeznek feltárni azokat a jellemvonásokat és körülményeket, amelyek – hitük szerint – megmutatják az egyes cselekedetek okait. Mindszenty József is papírra vetette visszaemlékezéseit, amelyekkel igazolni kívánta a hercegprímási címéhez való ragaszkodását és politikai szerepvállalását. E lapokról egy megalkuvást nem ismerő, szilárd jellemű, elveihez, hitéhez és hazájához egyaránt hű ember képe tárul elénk, aki igyekszik alaposan megmagyarázni tetteinek okait. Ami Mindszenty jellembeli tulajdonságait illeti, azokról kétségkívül teljes mértékben helytálló képet adnak az emlékiratok. Azonban, miután a memoár olyan műfaj, amely vitathatatlanul az öngazolás, mentegetőzés céljával készül az utókornak, tehát megjelentetésre szánják, a kizárólag ez alapján történő vizsgálódás nem vezethet objektív értékeléshez, ezért a visszaemlékezéseket – legyen szó akár Mindszentyről, akár bármely más történelmi személyiségről – okvetlenül szükséges más forrásokkal összevetni. Az emlékirat, mint műfaj, további hátulütője az is, hogy utólagos, és szerzője többnyire élete alkonyán vállalkozik a megírására, amikor az emlékezete már nyilvánvalóan megfakult. Emellett az öngazolás tényéből szükségszerűen következik egyes, az emlé-

passzusait, sőt a függelékben közli a forrásokhoz tartozó kánonok gyűjteményét is. Az egész kötetet jellemzi a rendkívüli nyelvi és stilisztikai igényesség is.

Az angol és német nyelvű rezüméket fotódokumentáció, és több mint 70 műből álló bibliográfia követi. Nagyon értékes és gazdag az a fogalomtár, amely a függelékben szerepel és segíti az olvasót a tartalmi eligazodásban. Ugyancsak nagy segítség a kötet végén szereplő személynév és tárgymutató is.

A kutatóknak és a téma iránt érdeklődőknek óriási segítség a most megjelent kötet, hozzátevé, hogy hiánypótló munkáról van szó. A kutatást és a kötet megjelenését az OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok) támogatta.

(ism.: *Löffler Erzsébet*)

SOMORJAI ÁDÁM OSB – ZINNER TIBOR: A Szabadság térről Washingtonon át a Vatikánba – és vissza. Mindszenty József bíboros, prímás, esztergomi érsek követségi levelezése az Apostoli Szentszékkal, 1956–1971. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2016. 766 old.

Mindszenty – eredeti nevén: Pehm – József (1892–1975) bíboros, Magyarország utolsó hercegprímása Magyarország 20. századi történetének egyik legvitatottabb alakja, akinek megítélése napjainkban is számos vitához vezet. A Mindszenty személyiségével kapcsolatos egységes kép kialakítása, vagy legalább az eltérő álláspontok közelítése kétségkívül olyan elsődleges források által válik lehetségessé, amelyek magától a bíborostól származnak, és rávilágítanak azokra a jellemvonásokra és világnézeti tényezőkre, amik Mindszenty cselekedeteit motiválták, illetve befolyásolták.

Azok, akik egy történelmi személyiség tevékenységét ösztönző tényezőket az adott személy által leírtak mentén kívánják nagyító alá venni, általában emlékiratok, naplók után kutatnak, és az abban elbeszéltek mentén igyekeznek feltárni azokat a jellemvonásokat és körülményeket, amelyek – hitük szerint – megmutatják az egyes cselekedetek okait. Mindszenty József is papírra vetette visszaemlékezéseit, amelyekkel igazolni kívánta a hercegprímási címéhez való ragaszkodását és politikai szerepvállalását. E lapokról egy megalkuvást nem ismerő, szilárd jellemű, elveihez, hitéhez és hazájához egyaránt hű ember képe tárul elénk, aki igyekszik alaposan megmagyarázni tetteinek okait. Ami Mindszenty jellembeli tulajdonságait illeti, azokról kétségkívül teljes mértékben helytálló képet adnak az emlékiratok. Azonban, miután a memoár olyan műfaj, amely vitathatatlanul az öngazolás, mentegetőzés céljával készül az utókornak, tehát megjelentetésre szánják, a kizárólag ez alapján történő vizsgálódás nem vezethet objektív értékeléshez, ezért a visszaemlékezéseket – legyen szó akár Mindszentyről, akár bármely más történelmi személyiségről – okvetlenül szükséges más forrásokkal összevetni. Az emlékirat, mint műfaj, további hátulütője az is, hogy utólagos, és szerzője többnyire élete alkonyán vállalkozik a megírására, amikor az emlékezete már nyilvánvalóan megfakult. Emellett az öngazolás tényéből szükségszerűen következik egyes, az emlé-

kezőt kevésbé jó színben feltüntető epizódok módszeres elhallgatása is. Mindez az összes létező memoárra vonatkozik.

A történész szakma elvárásainak megfelelő tárgyilagos kép csak széleskörű forrásfeltárással, s a fellelt dokumentumok összehasonlító elemzésével alakítható ki. Ennek ellenére mindmáig sokan ragaszkodnak ahhoz a Mindszentyt mintegy tévedhetetlennek, a magyar nemzet kommunistaellenes harcának szimbólumaként ábrázoló képhez, amely az emlékiratok tükrében, valamint a szocialista érában elszenvedett egyházüldözés történeti traumája révén alakult ki. A Mindszenty megítélésével kapcsolatos vitában részt vevő másik oldal ezzel szemben minél negatívabb színben igyekszik feltüntetni a bíboros tetteit, ami ugyancsak torz, valótlan kép kialakulását eredményezi.

Somorjai Ádám OSB és Zinner Tibor könyve Mindszentynek XII. Piusz (1939–1958), XXIII. János (1958–1963) és VI. Pál (1963–1971) pápákkal, valamint a vatikáni államtitkárság dolgozóival való levelezését, illetve más, határontúli személyeknek a bíborossal kapcsolatos feljegyzéseit teszi közzé, új megoldást kínál a Mindszenty Józsefről kialakult kép pontosításához. A szerzők azt vizsgálják, hogy milyen Mindszenty-kép alakítható ki a hercegprímásnak az Apostoli Szentzsékkal folytatott levelezését elemezve, ezáltal – az eddigi gyakorlattól eltérően – figyelembe veszik a Vatikán álláspontját is, amely az egyetemes katolikus egyházat képviseli, így a világ összes katolikusának érdekeire tekintettel kell lennie. A kötet célja – amint az előszóban (11–15. p.) is megfogalmazásra kerül – az, hogy a leveleken keresztül közelebb hozza az olvasókhoz Mindszentyt, mint embert, akinek erényei és hibái egyaránt vannak – éppen úgy, mint mindenki másnak. A hatalmas mennyiségű, feltárt és feldolgozott forrás közzétételével a szerzők sikerre vitték a kitűzött célt, és egyúttal izelítőt adtak az olvasóközönségnek abból a rendkívüli ismeretanyagból, amellyel Mindszenty József tevékenységéről rendelkeznek.

Miként az előszóból – amely jóval több egy átlagos előszónál, sokkal inkább bevezető tanulmányként és a forrásbázis bemutatásaként szolgál – kiderül, hogy a könyv nem minden előzmény nélkül született meg. A két szerző hat évvel korábban tette közzé Mindszenty levelezését az USA elnökeivel és külügyminisztereivel,¹ valamint angol nyelvű forráskiadványt is készítettek, amely lehetővé teszi Mindszenty tevékenységének megismertetését a nemzetközi közönséggel.² Ezen túl Somorjai Ádám háromkötetes, kétnyelvű műben is vállalkozott a Mindszenty bíboros és az Apostoli Szentzsék kapcsolatáról képet adó, 1956 és 1971 közötti dokumentumok kiadására, magyar és eredeti nyelven.³ Somorjai Ádám a dokumentumgyűjtemé-

¹ SOMORJAI ÁDÁM OSB – ZINNER TIBOR: Szeizmográf a Szabadság téren. Mindszenty bíboros levelezése az USA elnökeivel és külügyminisztereivel, 1956–1971. Bp., 2010.

² SOMORJAI, ADAM OSB – ZINNER, TIBOR: Do not Forget this Small Honest Nation, Cardinal Mindszenty to 4 US Presides and State Secretaries, 1956–1971. A documentary overview. Bloomington, 2013.

³ SOMORJAI ÁDÁM OSB: Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. II. Documenta 1956–1963. Az Apostoli Szentzsék és Mindszenty József kapcsolattartása. II. Tanulmányok és szövegközlések. Bp., 2009.; Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. III/1. Documenta, 1963–1966. Az Apostoli Szentzsék és Mindszenty József kapcsolattartása. III/1. Tanulmányok és szövegközlések. Bp.,

nyeken túl további tanulmányokban is foglalkozott a Mindszentyvel kapcsolatos források elemzésével.

A szerzők a bevezetés során röviden ismertetik az Apostoli Szentszék és a bíboros között zajló levelezés menetét. A közölt dokumentumok abból az időszakból (1956–1971) származnak, amelyet a bíboros, aki nem kívánta elhagyni Magyarországot, a budapesti Szabadság téren található amerikai követségen töltött. Bár az amerikaiak biztosították Mindszenty számára az 1956. november 4-én kért menedékjogot, ez korántsem jelentette azt, hogy a prímás szabadon mozoghatott és tevékenykedhetett, így levelezése is szigorú cenzúra alá esett. 1956 és 1963 között – XII. Piusz és XXIII. János pápasága alatt – a levélváltás nehézkesnek bizonyult, aminek eredményeképp XII. Piuszhoz egyetlen levél sem jutott el, és XXIII. Jánossal is korlátozott volt a kapcsolat. VI. Pál pápaságának idején vált kölcsönössé a levelezés, amely az amerikai követség közvetítésével zajlott. Annak ellenére, hogy Mindszenty nyitott borítékban kényszerült átadni a leveleit a követségi dolgozóknak, a források rendkívül szókimondóak, és őszintén feltárják a bíboros aggályait, gondolatait. Ebből arra következtethetünk, hogy Mindszenty olyan ember volt, aki nyíltan fel merete vállalni a véleményét, ami minden bizonnyal hozzájárult ahhoz a tisztelethez, amely mindmáig övezi alakját.

A kötetben közölt források (bemutatásuk: 16–23. p.; forrás-és irodalomjegyzék: 735–753. p.) eredetijei az Amerikai Egyesült Államokban, Washingtonban találhatóak. Tekintve, hogy a XII. Piusz pápához írt, válasz nélkül maradt levelek nem az amerikai gyűjteményben, hanem a budapesti Mindszenty Levéltárban találhatóak, a szerzők ezeket nem közlik szó szerint, de tartalmukat röviden összefoglalják. (1. fejezet, 31–33. p.)

A szerzők – Mindszenty pályafutásának széleskörű, alapos ismeretéről tanúbizonyságot téve – tájékoztatást adnak arról is, hogy ezen kívül mely hazai és külföldi levéltárakban érdemes kutatómunkát végezniük azoknak, akik Mindszenty életútjának, tevékenységének más szeletét kívánják vizsgálni. A Vatikán levéltárainak iratanyaga még zárolt, ezért az itteni dokumentumok kiadására még nem kerülhetett sor. Ezért a Mindszenty-kutatás egyik feladata ezeknek a forrásoknak a feltárása lesz, de a jelenleg hozzáférhetőek is számos újdonságot tartalmaznak Mindszenty tevékenységét és személyiségét illetően. A könyvnek ez is nagy érdeme, hogy kijelöli ezeket a kutatási irányokat, kifejezve a szerzők abbéli reményét, hogy sikerül felkelteni a Mindszenty korában még nem élt, fiatalabb generáció érdeklődését, amely kívülről szemléli a történéseket. Úgy vélem, hogy a szerzők teljes mértékben elérték ezt a célt is.

A források öt fejezetben kerülnek közlésre, minden esetben a dokumentumoknak keretet adó bevezetést követően. A három pápával – illetve a Vatikáni Államtitkárságon dolgozó beosztottjaikkal – való kapcsolat elemzésén túl ugyanis fontos elem Mindszenty megítélésében a bíborosnak a pápaválasztó konklávék idején tanúsított magatartása. Ez talán még a pápákhoz írott leveleknél is jobban alátámasztja azt, amire a szerzők igyekeztek rávilágítani a forráskiadás során, hogy noha Mindszenty viselkedése

---

2010.; Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. III/2. Documenta, 1967–1971. Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása. III/2. Tanulmányok és szövegközlések. Bp., 2012.

a magyarság szempontjából nézve kétségtelenül hősies volt, az Apostoli Szentszék nézőpontját tekintve egyes lépései nem bizonyultak helyénvalóknak, vagy megengedhetőeknek.

Az öt fejezetet követő, *Záró gondolatok a bíborostól – és a kötet összeállítóitól* című részben (639–676. p.) a szerzők a forrásokból levont következtetéseket osztják meg az olvasókkal, ezért a „záró gondolatok” és a dokumentumok szervesen összekapcsolódnak, így együttesen érdemes vizsgálni őket. Az amerikai követségen töltött csaknem tizenöt év alatt Mindszenty levelezése kizárólag a neki menedéket adó diplomáciai testület ellenőrzése mellett folyhatott. Amennyiben ezt betartotta, valamint a Vatikáni Államtitkárság is tiszteletben tartotta a kommunikáció kijelölt módját, az üzenetváltás zavartalan volt. Az Apostoli Szentszék és Mindszenty között 1963-ban, VI. Pál pápaságának idején vált intenzívebbé s kétoldalúvá a levelezés. Ezzel szemben az amerikai elnökökhöz és külügyminiszterekhez írott levelek rendszerint válasz nélkül maradtak.

A következtetések levonása során Somorjai Ádám és Zinner Tibor több fontos tényezőre felhívják a figyelmet, amelyek a bíboros emlékirataiból nem rekonstruálhatóak. Bár Mindszenty írásaiban mindig menedékjogról beszél, amelyet az amerikai követség biztosított a számára, valójában a hercegprímás csak menedéket kapott, amelynek következtében az amerikaiak diktálhatták az követségen tartózkodás feltételeit, azaz meghatározhatták, hogy Mindszenty kikkel léphet kapcsolatba. A bíboros nem fogadta el ezt a feltételt, és a követség hierarchiájában alacsonyabban álló dolgozókat igyekezett megnyerni annak érdekében, hogy tegyék lehetővé számára a kerülőutas kapcsolattartást. A szerzők ennek konkrét példáit is ismertetik az olvasókkal, hangsúlyozva azt a tényt is, hogy Mindszenty voltaképpen a saját maga által kért menedék adóit próbálta meg kijátszani (642–644. p.).

Amikor Mindszenty 1958 októberében meghívást kapott a pápaválasztó konklávéra, nem elsősorban azért döntött az amerikai követségen maradás mellett, hogy – az ő szavaival élve – a szocialista rezsim ne tartóztathassa le. Maradásának oka sokkal inkább abban keresendő, hogy saját magát az egyetlen legitím magyar vezetőnek tartván úgy vélte, hogy a konklávéra történő elutazása esetén egyfelől Magyarország véglegesen a kommunisták kezébe került volna, másfelől – miután valószínűleg nem engedélyezték volna számára a visszatérést Budapestre – saját primási pozíciója került volna veszélybe. (645–648. p.) Amikor Mindszenty az amerikai követségen keresztül megkapta a meghívást a konklávéra, így reagált: „A Szent Bíborosi Kollégium nem érti az ő helyzetét, aki a »legitim« kormány utolsó képviselője Magyarországon. Ezért kétségek között van, 1. »az Egyház iránti engedelmisség és 2. saját hazája érdekének szolgálata« között” (39. p.). A bíboros dilemmáját végül a magyar szocialista kormány ellenállása eldöntötte, az utazásra nem kerülhetett sor (2. fejezet, 35–44. p.). Végeredményben ugyanezért tért ki az 1963-as konklávén való részvétel alól is (645–648. p.; 2. fejezet, 95–110. p.). Az Amerikai Egyesült Államok nagykövetsége Mindszentyre bízta a döntést, miután megérkezett a meghívólevél, feltárva a bíboros előtt, hogy a Magyarországra való visszatérését Amerika nem tudja garantálni. Mindszenty hosszú levélben válaszolt a konklávéra történő meghívásra, amelyet a megválasztandó pápának címzett. Ebben részletesen feltárta Magyarország helyzetét, kitérve a határon túli magyarság nehézségeire is, majd feltárta aggályait, amelyek az

1958-ban leírtakhoz hasonlóak voltak: „Magyarország primásának egyedülálló alkotmányos szerepe van. Ő az, aki összeköti a tízmillió magyart a megcsonkított és leigázott Magyarországon, másodsor a 3 és 1/2 millió 6 elcsatolt területe (1919) [sic!]. Harmadsor, az egész világon szétszóródott 1 és 1/2 millió magyart. [...] Meggyőződésem szilárd, hogy a primás jelenléte fontos a hierarchikus papság, a hívek és a magyar közélet számára.” (106. p.) Ebben a levélben fejtette ki Mindszenty azt is, hogy távozása a kommunizmus győzelmével lenne egyenértékű (108. p.). Tehát a primás – elsősorban a nemzeti érdekeket figyelembe véve – úgy döntött, hogy nem utazik el erre a konklávéra sem, ami a Vatikán szempontjából nyilvánvalóan helytelen viselkedésnek minősült egy bíboros esetében. Mindazonáltal megjegyzendő az is, hogy – miként arra Franz König bécsi érsek, bíboros rávilágított egy 1963. áprilisi feljegyzésében – Mindszenty ütőkártyát jelentett a Szentszék kezében, mivel a bíboros Magyarországról történő távozása esetén a Vatikán feltételeket szabhatna a magyar kormányra. (70. p.) Mindszentynek a Magyarországról való távozásról kialakult álláspontját jól érzékelteti Owen Thomas Jones amerikai ügyvivő feljegyzése Casaroli bíboros 1963 májusában tett látogatásáról, amelynek során Casaroli igyekezett meggyőzni Mindszentyt, hogy Rómába menjen, ám ő hajthatatlan maradt: „Nekem a távozás, mint hercegprimásnak, azt jelentené, hogy elfogadnám a világ előtt, hogy Magyarország ügye és a magyar nép elveszett.” (83. p.) 1965-ben Mindszenty egészségi állapotának romlása (tuberkulózisban szenvedett) is indokolta tette volna, hogy a bíboros elhagyja a követséget, ám ez ekkor sem következett be. Casaroli beszámolója szerint „a bíboros erre [az elutazás lehetőségére – H. P.] úgy reagált, nem igaz, hogy egészsége megköveteli a távozást, és tulajdonképpen épp az lenne rosszat az egészségének, ha most el kellene hagynia a követséget” (304. p.). Ezt követően König több látogatást is tett Mindszenty-nél, melynek során együtt kidolgozták azokat a feltételeket, amelyeknek a kormány által történő elfogadása esetén Mindszenty hajlandó lenne elhagyni a követséget. Amennyiben azonban a kormány megtagadná ezek elfogadását, úgy Mindszenty a követségen maradáshoz helyezte kilátásba, amivel König is tisztában volt (445. p.). A szerzők rámutatnak arra, hogy az Apostoli Szentszéken nem aratott sikert Mindszentynek ez a hozzáállása, amely miatt a Vatikán a bíborost rugalmatlannak és elmaradottnak tartotta, aki nem volt hajlandó beletörődni Magyarország és Európa megváltozott viszonyaiba.

Ezt alátámasztja Mindszenty viszonyulása a trianoni békeszerződéshez (1920. június 4.), ugyanis a bíboros nem ismerte el sem ezt, sem pedig az ennek helyébe lépő párizsi békeszerződést (1947. február 10.). A két okmány el nem ismerése a hercegprimás felfogásában nem merült ki abban, hogy – mint ahogyan azt a két világháború közötti magyar politikai kormányzat tette – reménykedett Trianon revíziójában és az igazságosabb békefeltételeknek a megteremtésében, hanem saját magát mindvégig a történelmi Magyarország primásának tartotta, s – a trianoni határváltozás figyelmen kívül hagyásával – a Szent Istvánra visszavezethető egyházmege-határokat vette figyelembe. A további három magyar falut Csehszlovákiának juttató párizsi békeszerződés megkötése után pedig – primási méltóságára hivatkozva – több levelet írt az ezeréves egyházi hierarchia megváltoztatása ellen. Ezek a lépések, melyekkel Mindszenty a saját jogkörén túl kétségtelenül a magyarság érdekeit is védelmezni kívánta, az 1920

utáni több évtized során kialakult, új európai viszonyok közepette nem bizonyultak helyénvalóaknak (648–651. p.). Mindszenty felfogását e tekintetben leginkább talán a XXIII. János pápasága alatt (3. fejezet, 45–93. p.), Burgenland (Nyugat-Magyarország Ausztriához csatolt része) ügyében 1960. január 22-én írt levele támasztja alá. Ebben a dokumentumban Mindszenty az ellen tiltakozott, hogy a Szentszék új egyházmegyéjét létesítsen Burgenland területén, miután Ausztriával konkordátumot kötött (50–52. p.). 1968. május 17-én hasonló tartalmú levéllel fordult VI. Pálhoz, kérve a pápát, hogy a trianoni békeszerződéssel Csehszlovákiához került Felvidék egyházmegyéinek területét – melyet az esztergomi érsekség legfontosabb részének tartott – ne változtassák meg (490–494. p.). Ez a levél is jól példázza azt, amit a Vatikán Mindszentyvel kapcsolatban megfogalmazott – és amellyel a szerzők is egyetértenek –, hogy a primás figyelmen kívül hagyta a történelmi Magyarország felbomlását.

A dokumentumokból ítélve, Mindszentyt a politikai kérdések mellett foglalkoztatták Magyarország belső viszonyai is. Az erre vonatkozó források VI. Pál pápaságának éveit alatt (5. fejezet, 113–638. p.) íródtak, amikor a levelezés kölcsönössé, s ezzel együtt intenzívvé vált a Szentszék és a bíboros között. Ennek megfelelően a kiadványban közölt dokumentumok túlnyomó többsége ebből az időszakból származik. VI. Pál megválasztását követően Mindszenty hosszú levelet írt az új egyházfőnek, amelyben részletesen bemutatta Magyarország helyzetének alakulását 1945 után. Ebben főként a magyar népesség lélekszámának csökkenésére, és az egyház elleni kormányintézkedésekre tért ki, azzal a céllal, hogy a pápát közbenjárásra bírja a javulás érdekében (122–127. p.). A Magyarország társadalmi helyzetét érintő feljegyzésekben Mindszenty többször visszatért a drasztikus népességszűkülésre és az abortusz kérdésére. Ezek a kérdések napjainkban is aktuálisak, amely két dolgot is bizonyít. Egyfelől azt, hogy a bíboros gondolatai között vannak mindmáig érvényes szempontok még akkor is, ha az államjogi kérdésekben Mindszenty a történelmi hagyományokhoz ragaszkodott, másfelől pedig azt, hogy a Mindszenty-kutatás releváns.

Somorjai Ádám és Zinner Tibor hangsúlyos kérdésként kezelik Mindszenty felfogását a primás alkotmányos, közjogi és politikai szerepvállalásáról (652–662. p.), amelyet a bíboros több ízben megfogalmazott. A szerzők közlik azokat a dokumentumokat is, amelyek érzékeltetik, hogy az amerikai követség, Agostino Casaroli bíboros államtitkár, Franz König bécsi érsek és a washingtoni delegátus, Egidio Vagnozzi érsek véleményét a Mindszenty által felvázolt szerepköréről. Ezzel lehetőséget teremtenek a forráskritikának és annak, hogy a Mindszenty által megfogalmazott primási jogkör szentszéki értelmezésébe is bepillantást nyerjenek az olvasók. A bíboros által elmondottakat úgy lehetne – saját szavaival – összegezni, hogy „Magyarország primásának ezer év óta olyan alkotmányos szerepe van, amelyhez foghatót a világon egyetlen primás sem tölt be. Ezért érthető, hogy az emigráns magyarok tömegei azt követelték, hogy maradjon szenvedő, létében megkérdőjelezett és veszélyeztetett nemzete mellett.” (655. p.) Ez a mondat magában foglalja azt a két tényezőt, amelyet a szerzők a kiadványban hangsúlyoznak, vagyis egyrészt azt, hogy Mindszenty mindvégig a történelmi Magyarország alkotmányos funkciójának birtokával indokolta lépéseit, másrészt pedig azt, hogy a bíboros saját magát az összmagyarság védelmezőjének tekintette. Ezen túl Mindszenty úgy vélte, „a

Prímásnak illetékessége, hogy véleményt nyilvánítson” (177. p.), azaz részt kívánt az országot érintő politikai természetű döntésekben. Az amerikaiak ezt az elgondolást úgy értelmezték, hogy Mindszenty József Magyarország politikai vezetőjének tartja a primást, azaz ebben az esetben önmagát. Hasonlóan vélekedett – a bíboros nyilatkozatai alapján – Casaroli is, aki úgy vélte, Mindszenty a primásnak járó jogkört jóval túlhaladó hatáskört kíván magáénak tudni, amely mintegy a kormányzói jogokkal megegyező, s egyúttal hangot adott annak a nézetének, hogy a vallási és nemzeti érdekeket Mindszentynek külön kellene választania. König érsek úgy emlékezett vissza a Mindszenty által meghatározott primási jogkörre, hogy a bíboros nemzeti szimbólumnak tartja saját magát, a magyar ellenállás jelképének. Vagnozzi washingtoni delegátus úgy látta, hogy Mindszenty olyan alkotmányos elvek mentén ragaszkodott a primási jogköréhez, amelyek a korszakban már nem voltak érvényben, azaz a bíboros ebben az értelmezésben nem volt hajlandó elfogadni a valóságot. A Mindszenty bíboros által megfogalmazott primási szerepre vonatkozó dokumentumok tükrében egyetérthetünk a szerzők értelmezésével (662–670. p.), miszerint Mindszenty „úgy képviselte az állam (jelen esetben az ősi magyar alkotmány, a magyar nemzet) és az egyház összefonódását, hogy nem is vette észre ezt az összefonódást, hiszen nála nemzet és egyház egy tőről fakadt”. (663–664. p.) A szerzők közlik a Mindszenty által 1974 tavaszán, az esztergomi érseki szék üressé nyilvánítását követően VI. Pál pápának írt – végül el nem küldött – válaszlevelét is (665–667. p.), amely összefoglalja a bíboros nézeteit a primási szerepvállalásáról, ismételten hangsúlyozva, hogy ő az egyetlen alkotmányos képviselője Magyarországnak, s elmozdítását az ezeréves magyar keresztény hagyomány megszakításaként értékeli. Ez is alátámasztja azt, amit a kiadott dokumentumok és a szerzők gondolatai egyaránt érzékeltetnek, hogy Mindszenty inkább a magyar nemzeti, mintsem az egyházi szempontok érvényesítését tűzte ki célul. Az a felfogás, miszerint ő képviseli Magyarországon a szocialista rezsimet ellensúlyozó alkotmányos tényezőt, bírták rá arra is, hogy a II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) alatt se akarjon a Vatikánban tartózkodni – ahonnan vélhetően nem térhetne haza –, hanem maradjon az amerikai nagykövetségen, amely Budapest szívében, magyar területen található. Ez korántsem jelenti azt, hogy Mindszenty érdektelen lett volna a zsinat történései iránt, sőt, kiemelt figyelemmel kísérte az eseményeket, és javaslatokat is tett a tárgyalandó pontokat illetően. Casaroli 1964-ben – a Szentszék és Magyarország közötti részleges megállapodásának évében – is több ízben igyekezett rábírni Mindszentyt arra, hogy Rómába menjen. A bíboros álláspontja nem változott. Bár szentszéki felfogásban ez nem tekinthető helyesnek, a magyar történelem szempontjából nézve Mindszenty vitathatatlan emberi nagyságról tett tanúbizonyosságot, amikor – nem félve a következményektől – több ízben felszólalt a kommunista berendezkedés és a szovjet megszállás ellen. Tevékenységének gyenge pontja – amint az a kötetből egyértelművé válik – a politikai szerepvállaláshoz való ragaszkodás volt, amely a Vatikánban azt a felvetést eredményezte, hogy Mindszentyt nem vallási, hanem kizárólag személyes, illetve nemzeti érdekek vezérlik. Mindszenty távozására végül 1971. szeptember 28-án került sor, amelyet hosszas előkészítés előzött meg. A szerzők az előkészületek bemutatását követően ezzel a nappal zárják a

forrásközlést, miután ezt követően a bíboros már külföldön (előbb a Vatikánban, majd Bécsben) élt.

Ami a könyv felépítését illeti, a szerzők a közölt forrásokat bőszéges magyarázattal látták el, bemutatva az egyes dokumentumok keletkezésének körülményeit, történeti hátterét. A forráskiadványokban szokványos névmutató mellett a kötet végén megtalálható az abban szereplő legfontosabb személyek rövid életrajza is, amely ugyancsak a háttérismeretek bővítését, és az események keretbe ágyazását segíti.

Összefoglalva, Somorjai Ádám és Zinner Tibor munkája úttörő jellegű, melynek újdonsága abban a merész vállalkozásban rejlik, hogy Mindszenty József bíborost nem a megszokott módon, magyar nemzeti szentként ábrázolják. Ez korántsem értelmetlen úgy, hogy nem ismerik el a bíboros jelentős szerepét a magyar katolicizmus történetében, mint ahogyan nem kérdőjelezik meg Mindszenty helytállását és bátorságát sem, amellyel lehetővé vált, hogy a katolikus egyház tovább éljen a kommunista rezsim idejének Magyarországon is. Hozzátesznek azonban ehhez a tényhez egy nagyon fontos tényezőt, ami a katolikus egyházat, mint egyetemes vallási intézményt képviselő Apostoli Szentszék álláspontja, amely elengedhetetlen az egyházi személyek tevékenységének megítéléséhez. Ezen álláspont tükrében nyilvánvalóvá válik az, hogy Mindszenty egyes lépései, különösen a saját szerepéről alkotott felfogása, ellenkeztek a Vatikán érdekeivel, ezáltal az egyetemes egyházi érdekekkel is.

(ism.: *Hamerli Petra*)

MIKLÓS PÉTER: „A nemzet érdekeit tartva szem előtt”. Mindszenty József koalíciós évekbéli tevékenységéről. Budapest – Szeged, Barankovics István Alapítvány – Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, 2014. 108 old.

Miklós Péter tanulmánykötete az utolsó magyar hercegprímás életének rövid, de annál inkább meghatározó időszakáról szól. A kötethez Márfi Gyula veszprémi érsek személyes hangú ajánlást írt, melyből kiviláglik, hogy valójában mekkora érték, hogy Magyarországnak volt egy olyan alakja, mint Mindszenty.

A könyvnek nem célja teljes képet adni a hercegprímás életéről és munkásságáról, hanem kevésbé ismert intézkedéseit és pásztorleveleit mutatja be, ezzel gazdagítva Mindszentyről kialakult tudásunkat. A könyv három külön részből áll. Az első egység a bíboros politikai szerepvállalásáról, a második a Felvidékről kitelepített magyarok védelmében való részvételéről, az utolsó pedig az ellene irányuló koncepciós per ideológiai előkészítéséről szól.

Az első tanulmányban két feljegyzést ismerhetünk meg, melyekből megtudhatjuk a pártok reakcióit Mindszenty 1945. október 18-án (11 nappal esztergomi érseki beiktatása után) kiadott választási körlevelére, melyet az ország összes katolikus templomában felolvastak. A munkáspártok a pásztorlevelet súlyos támadásnak minősítették a demokrácia ellen, kétségbe vonva a főpásztor illetékességét a napi politikába való beavatkozásra. A folytatásban szó esik az 1945-ös földreformról, amely alapjaiban változtatta meg hazánkban a mezőgazdaságot és a földtulajdonosi szerkezetet. Mind-

forrásközlést, miután ezt követően a bíboros már külföldön (előbb a Vatikánban, majd Bécsben) élt.

Ami a könyv felépítését illeti, a szerzők a közölt forrásokat bőszéges magyarázattal látták el, bemutatva az egyes dokumentumok keletkezésének körülményeit, történeti hátterét. A forráskiadványokban szokványos névmutató mellett a kötet végén megtalálható az abban szereplő legfontosabb személyek rövid életrajza is, amely ugyancsak a háttérismeretek bővítését, és az események keretbe ágyazását segíti.

Összefoglalva, Somorjai Ádám és Zinner Tibor munkája úttörő jellegű, melynek újdonsága abban a merész vállalkozásban rejlik, hogy Mindszenty József bíborost nem a megszokott módon, magyar nemzeti szentként ábrázolják. Ez korántsem értelmetlen úgy, hogy nem ismerik el a bíboros jelentős szerepét a magyar katolicizmus történetében, mint ahogyan nem kérdőjelezzik meg Mindszenty helytállását és bátorságát sem, amellyel lehetővé vált, hogy a katolikus egyház tovább éljen a kommunista rezsim idejének Magyarországon is. Hozzátesznek azonban ehhez a tényhez egy nagyon fontos tényezőt, ami a katolikus egyházat, mint egyetemes vallási intézményt képviselő Apostoli Szentszék álláspontja, amely elengedhetetlen az egyházi személyek tevékenységének megítéléséhez. Ezen álláspont tükrében nyilvánvalóvá válik az, hogy Mindszenty egyes lépései, különösen a saját szerepéről alkotott felfogása, ellenkeztek a Vatikán érdekeivel, ezáltal az egyetemes egyházi érdekekkel is.

(ism.: *Hamerli Petra*)

MIKLÓS PÉTER: „A nemzet érdekeit tartva szem előtt”. Mindszenty József koalíciós évekbeli tevékenységéről. Budapest – Szeged, Barankovics István Alapítvány – Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, 2014. 108 old.

Miklós Péter tanulmánykötete az utolsó magyar hercegprímás életének rövid, de annál inkább meghatározó időszakáról szól. A kötethez Márfi Gyula veszprémi érsek személyes hangú ajánlást írt, melyből kiviláglik, hogy valójában mekkora érték, hogy Magyarországnak volt egy olyan alakja, mint Mindszenty.

A könyvnek nem célja teljes képet adni a hercegprímás életéről és munkásságáról, hanem kevésbé ismert intézkedéseit és pásztorleveleit mutatja be, ezzel gazdagítva Mindszentyről kialakult tudásunkat. A könyv három külön részből áll. Az első egység a bíboros politikai szerepvállalásáról, a második a Felvidékről kitelepített magyarok védelmében való részvételéről, az utolsó pedig az ellene irányuló koncepciós per ideológiai előkészítéséről szól.

Az első tanulmányban két feljegyzést ismerhetünk meg, melyekből megtudhatjuk a pártok reakcióit Mindszenty 1945. október 18-án (11 nappal esztergomi érseki beiktatása után) kiadott választási körlevelére, melyet az ország összes katolikus templomában felolvastak. A munkáspártok a pásztorlevelet súlyos támadásnak minősítették a demokrácia ellen, kétségbe vonva a főpásztor illetékességét a napi politikába való beavatkozásra. A folytatásban szó esik az 1945-ös földreformról, amely alapjaiban változtatta meg hazánkban a mezőgazdaságot és a földtulajdonosi szerkezetet. Mind-

szenty szerint a földreformmal kihúzták az egyházi intézmények alól az anyagi alapot. A fejezetben szó esik még Hamvas Endre csanádi püspök és Balogh István (Balogh páter, miniszterelnökségi államtitkár) politikai szerepvállalásáról, Mindszenty bíborossal való kapcsolatukról.

A második tanulmányból megtudhatjuk, hogy a hercegprímás többször is felemelte a szavát az emberi jogok és a vallásuk, nemzetiségük miatt üldözöttek érdekében. Legyen szó a Németországba történő deportálásokról, a szovjet fogolytáborokban tapasztalható áldatlan állapotokról, a letartóztatott papokkal való rossz bánásmódról vagy a Felvidékről kitelepített magyar lakosságról. Az 1945 utáni csehszlovák vezetés megfosztotta a felvidéki magyarokat az állampolgárságuktól, választás elé kényszerítve őket. Ennek hatására több ezer magyar vallotta szlováknak magát. 1947-ben megkezdődött a lakosságcsere, amelynek során 70 ezer szlovák hagyta el önként Magyarországot, és hivatalosan 68 ezer magyart telepítettek ki Csehszlovákiából. Valójában jóval több magyar ember érkezett az országba. Mindszenty bíboros 1946 novemberében táviratot írt a felvidéki magyarok érdekében Francis Spellman New York-i érseknek és Bernard Griffin westminsteri érseknek, majd 1947 februárjában a táviratot megismételte VI. György brit uralkodónak, Harry S. Truman amerikai elnöknek és Giovanni Battista Montini bíborosnak (a későbbi VI. Pál pápának) is, de a távirat sajnos visszhang nélkül maradt.

A könyv befejező, harmadik dolgozata a bíboros elleni koncepciók per ideológiai előkészítéséről szól. A hatalomra jutott kommunistáknak kapóra jött az 1848–49-es forradalom 100. évfordulója, melyet kihasználva párhuzamot vontak a forradalom vezéralakjai és a kommunista vezetők (például Kossuth Lajos és Rákosi Mátyás) között. Negatív párhuzamokat is kialakítottak például Görgey Artúr és Rajk László között, és ilyen „negatív” párhuzamnak szánták Hám Jánost vagy éppen Scitovszky Jánost összehasonlítani Mindszenty Józseffel. A katolikus egyházat és annak magyarországi vezetőjét az „amerikai imperializmus ügynökének”, a „fasiszta reakció” képviselőjének bélyegezték.

A könyv érdekesen és közérthető, olvasmányos stílusban szól hozzánk. Alapos jegyzetek, valamint érdekes fotó- és iratdokumentáció segít elmélyedni a témában. Egy esetleges újabb kiadásban még a néhol zavaró sajtóhibák is kikerülhetnek a szellősen tördelt kis kötetből. Összegzőként elmondható, hogy a mű árnyalja és gazdagítja a Mindszenty bíborosról kialakult képet. Megerősíti azt a tényt, hogy a hercegprímás mindig az egyházat és a magyarságot, illetve e két közösség kapcsolatát tartotta a legfontosabbnak élete során.

(ism.: *Solymosi Miklós Róbert*)

Hit – tudomány – közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása. Szerk.: Kovács I. Gábor. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014. (Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára, 1848–1944. II.) 220 old.

A társadalomtörténészek, történeti szociológusok előtt hosszú ideje ismert, hogy igen komoly, szisztematikus gyűjtőmunka zajlik az ELTE TÁTK történeti szociológiai műhelyében. Kovács I. Gábor vezetésével a 19. század második és a 20. század első felének hazai tudáselitjét térképezik fel a kutatócsoport tagjai. Tudáselit alatt az azokban a kulcspozíciókban lévő szakembereket értik, értjük, amely tisztségekből a szellemi–kulturális élet alakulása szempontjából meghatározó befolyás gyakorlására nyílik lehetősége a tisztviselőknél. Már annak eldöntése is komoly módszertani próbát jelenthet az ezzel foglalkozó kutatóknak, hogy a döntéshozatal és a döntéselőkészítés mely szintjeiig, illetve a kulturális, tudományos és oktatási szektorokban tevékenykedő, az egész szakmát vagy a társadalom egészét érintő döntésektől közvetlenül messze lévő, ámde mégis emblematikus jelentőségű szakemberek mekkora és milyen összetételű körére terjedjen ki a figyelem.

Ráadásul ez a figyelem a prozopográfia vagy a kollektív biográfia műfaji kötöttségeinek megfelelően rendkívül aprólékos. Nem csupán archontológiáról, azaz bizonyos tisztségek viselőinek névsoráról van szó (pedig annak összeállítása is igen idő- és energiaigényes feladat), hanem a látókörbe kerültek életének, személyes adatainak minél teljesebb körű adattáráról. Egy egységes sablon szerinti, hatalmas adatbázisról, amelynél elsődleges, hogy a választott minta minden képviselőjét beazonosítsuk, majd a név és az alapadatok (például mettől meddig viselte a tisztséget) birtokában nyomába eredjünk a személy családjának és személyes életútjának, karrierjének. Hogy minél több információt szerezzünk a szülőkről, nagyszülőkről, testvérekről, vagy a házastársról és annak felmenőiről, a gyermekekről, az iskolázás állomásairól, majd pedig a szakmai és civil életben viselt állásokról, megbízásokról, az életút nyugdíjig, s azon is túl nyúló (például tiszteletbeli címek, társulati tagságok, kitüntetések stb.) állomásaiig.

Aki próbált már ilyet, tudja, milyen alázatot igénylő feladat akár csak a 20. század első felében élt személy nyomába is eredni, ilyen mélységekig lehatolni, s megpróbálni egy az adott személyt központba állító, furcsa, de mégiscsak egyfajta rész-családfát felvázolni – még hozzá tömegesen. Rendkívüli türelmet, kitartást igényel, s nem utolsósorban a szélrózsa minden irányába való, sokszor teljesen feleslegesnek tűnő – de adott esetben egy másik személy életútjához mintegy véletlenül mégiscsak eredményt hozó – kiszállásokat levéltárakba, kéziratokba, családi gyűjteményekbe.

Ezért sem csodálkozhatunk azon, hogy ez a több mint két évtizede zajló munka eddig csak csekély helyet tölthetett meg a korszak és a metodika iránt érdeklődő szakemberek könyvespolcain. Néhány míves rész tanulmány és egy tanulmánykötet jelezte, hogy a műhely aktív és a nagy tervek nem hiúsultak meg. De valójában mostanában vehetjük kézbe az első bizonyítékait annak, hogy az időközben már-már felfoghatatlan méretűre gyarapodott adatbázis lekorlátozható egy-egy olyan területre, amelyre vonat-

kozóan joggal léphetünk fel a teljesség igényével, s amely egység önmagában is alkalmas a történeti kutatók figyelmének felkeltésére. Az első kötetet 2012-ben adta közre Kovács I. Gábor Kiss Zsuzsannával és Takács Árpáddal közösen, ebben az 1848 és 1944 között egyetemi tanári rangig jutott zsidó és zsidó származású tudósok életrajzi adattárát tárták nyilvánosság elé.

Legújabban pedig Kovács I. Gábor – szintén Takács Árpád aktív segítségével – a debreceni teológus professzorok 1914 és 1950 közötti generációjának adatait dolgozta fel. A Debreceni Egyetem centenáriuma megjelent kötetben tárulnak a szemünk elé újabb fordulatot életutak és sorsok. Persze a műfaji adottságokból fakadóan nem igazi olvasmányos szöveg ez, hanem szigorúan strukturált adattár, amely azonban információgazdagságából fakadóan – és az Életút című, sokszor több oldal hosszúságú rovat leírásai nyomán – talán a kevésbé fantáziadús felhasználót is hozzásegíti egy-egy plasztikus kép kialakításához.

Vegyünk egy példát. A később püspökké, s a református közéletben közismertté lett Makkai Sándor (1890–1951) családi gyökereit 1806-ig sikerült visszafejteni – ekkor született apai nagyanyja. Azt viszonylag könnyű más forrásokból is kideríteni, hogy a székely nemesi családból származó, számos egyházi tisztviselet ősei között tudó Makkai apja Makkai Domokos a nagyenyedi Bethlen-kollégium történelem-magyar tanára, professzora volt. De azt, hogy például apósának az édesapja körorvos volt Háromszék megyében, vagy hogy a köztisztviselői állású történész akadémikus Makkai László mellett Makkai Sándornak volt még egy fia, aki a II. világháborúban tüzérségi főhadnagyként harcolt, majd raktárosként és sofőrként élte le az életét, alapesetben nagyon kevesen tudhatják. Példánk azt illusztrálja, hogy milyen mélyre hatoltak az adatbázis összeállítói egy-egy személy rokonságát kutatva. A minden egyes személynél olvasható Életút rovat pedig egy-egy klasszikus enciklopédia-szócikk: tömény, minden mondatában több fontos információt is hordozó, adott esetben különböző tudományos véleményeket mérlegelő vagy ütköztető, s ezzel együtt stílusosan is kifogástalan összegzése az illető professzor életének. Az életpálya fontosabb eseményei mellett itt találhatjuk meg a szerző fontosabb műveit csakúgy, mint azokat a szellemi hatásokat (olvasmányokat, tanárokat, baráti köröket, tanítványokat) amelyek befolyásolták a gondolkodását, munkásságát.

Egy-egy személy ismertetése végül az egyházi közéleti, politikai, tudományos életben betöltött tisztségekkel, szerkesztőségi tagságokkal, valamint a kitüntetések felsorolásával folytatódik, s az adott illető életét, munkásságát bemutató szakirodalom feltüntetésével zárul.

A minden esetben teljességre törő szócikkek többféle értelmezési lehetőségnek nyitnak utat. Kovács I. Gábor is felvillant néhány ilyen. Egyfelől pusztán a vezetésével összeállított adatbázis szűrésével, a publikálást biztosító korlátozással is értelmezési kontextust állított elő. Hiszen azzal, hogy előbb a zsidó professzorokból, majd a leghatározottabban református jellegű fakultás tanáraiból álló kört mutatja be külön kötetben, automatikusan a korabeli társadalom ún. felekezeti–művelődési alakzatait jelölte ki a sorozatnak dimenziót adó keretül. Eszerint a 19–20. század fordulójának hazai társadalma leírható olyan jellegzetes csoportok együtteseként, amely csoportok mindegyike markáns felekezeti jegyet viselt magán. Alapvető

csoportsajátos különbségek határozhatók meg a felekezeti hovatartozás metszetei mentén, amelyek révén adekvát egy ilyen megalapozású szűrés, megkülönböztetés.

A szerző által is hangsúlyozottan kicsiny elemszám ezúttal még csak kevésbé magabiztos következtetések levonásának enged teret. (Bár Kovács I. Gábor jelzi, hogy lassan összeáll a kiválasztott korszak összes, közel 200 református származású egyetemi tanárának prozopográfiai adattára – az már az elemszám tekintetében is igazi aranybánya lesz majd a kutatóknak.) Ezzel együtt feltűnő, hogy a három különböző generációba sorolható húsz debreceni református teológiai professzor közül az egyetem alapításának kortársai szinte kivétel nélkül a debreceni református elit tagjai voltak – egyetlen kivételként a Sárospatakról épp elbocsátott Zoványi Jenő egyháztörténet-professzor említhető. Miközben az alapító hét fő átlagéletkora 50 év volt, a következő generáció öt tagja átlagosan 40 évesen került a tanszékre – ráadásul egyikük sem a tiszántúli kerületből, hanem főként Erdélyből (Kolozsvárról), de a Dunántúlról és a Dunamellékről is kerültek Debrecenbe. A harmadik generáció nyolc főből állt, ők egy kicsivel még fiatalabb fejjel jutottak katedrához, s körükben már kifejezetten dominált az a jelenség, hogy a Debreceni Egyetem saját növendékeiből biztosította professzori utánpótlását. Érdekesség, hogy anyagi okokból az utolsó generáció három tagja is katolikus iskolában érettségizett, jöllehet mindhármójuk édesapja református lelkész volt. E húsz fő tanulmányi állomásait megvizsgálva arra juthatunk, hogy Debrecen mellett leginkább Kolozsvár és Pápa adott professzorokat az egyetemnek, Sárospatak és a budapesti teológia elhanyagolható hatást gyakorolt az első református hittudományi fakultás szellemi arculatának kialakulására.

A húsz portré meggyőzően bizonyítja, hogy a korszakban már igen komoly gyökerekkel rendelkezett, s a 18. századtól megszakítatlanul érvényesült a hazai reformátusok körében az ún. Pfarrhaus-jelenség. Azaz a sokgenerációs papi és tanítói családok kimutathatóan nagyobb eséllyel juttatták el sarjaikat az egyetemi katedrára. Az ugyan kivételes, amit Révész Imrénél tapasztalunk: az ő esetében egészen a 17. század közepéig visszafejthetőek azok a rokon szálak, amelyek bizonyítják a „belső renden lévő” felmenőket. De a húsz tanár kétharmadának már az édesapja is papi hivatalt viselt. És a többiek családjának sorsa is viszonylag könnyedén beleillik a – szerző következetesen használt kifejezése szerinti – felekezeti-művelődési alakzatba. Azaz a felmenők között találhatóak egyházi szolgálatot teljesítők, illetve református közép- vagy felsőoktatásban részesülők, s esetükben is érvényesül a református kulturális elitre oly jellemző társadalmi mobilitás: a családfa valamelyik szintjén egy általában földművelő kisnemes (esetleg iparos) lelkészi családba házasodik, s gyermekük, gyermekeik már az egyház kötelékébe állva szakítanak a kétkezi munkás életmóddal.

A házasság, s ezáltal a lelkész mögött álló nő, a feleség, illetve a leányok sorsa, házasságának sikere kulcsmomentum ebben az alulról töltekező, de alapvetően azért zárt, többgenerációs lelkészdinasztiákat kinevelő társadalmi csoportban. Ez olyan tényező, amelyre már többen felhívták a figyelmet, de ennek ellenére részletes vizsgálatára, akár gender-alapokon nyugvó elemzésére még hazánkban nem került sor. Mindez akkor is igaz, ha egy-két kivétel arra is rávilágít, hogy a polgári Magyarországon – nyil-

ván összefüggésben az egyre szélesedő oktatási lehetőségekkel – egy-egy tisztviselő vagy kishivatalnok gyermeke is eljuthatott e rangos, egyházi tudáselit-pozícióba. E kivételek közül Zoványi Jenő esete a legizgalmasabb, aki egyedülként rendelkezett római katolikus apával, s apai ágon több klasszikus állami tisztségviselő őse is volt.

Kovács I. Gábor a katedrához vezető út hosszát vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a vizsgált kör első generációja átlagosan még több mint tíz évet várt – s töltött el például lelkészi állásban –, mire eljutott a professzori címig. A második és a harmadik nemzedék viszont már lényegében tudatosan erre a feladatra készült, s ennek megfelelően a tagjai a kötelező segédlelkészi év mellett legfeljebb egy-két esztendő tölthetett el más tisztségben. Ugyancsak látványos különbség fedezhető fel az egyes generációk külföldi tudományos felkészülését elemezve. A legszembeszökőbb, hogy az első professzorok körében még domináns bécsi peregrinációs úti cél a következő évtizedekben lényegében eltűnt, s helyét a berlini Humboldt Egyetem mellett egyre inkább a hollandiai, svájci, angliai és egyesült államokbeli egyetemek vették át. Még a kicsiny elemszám mellett is egyértelműen igazolható az állítás, miszerint a második, de főleg a harmadik tudós generáció tagjai egészen tudatosan a teológiai tanári feladataikra készültek, erre a hivatásra készülve választották meg a felkeresendő egyetemeket, professzorokat. Ezáltal már fiatalon tudatosan aktívan közreműködtek a hazai teológiai gondolkodás megújításában, s nem utolsósorban hozzájárultak a lelkészi és a teológiai professzori, tudósi professziók elkülönüléséhez.

Mindössze húsz életpálya – mondhatnánk, ez nem különösebben sok. Mégis: az adatok teljessége, az azok mögött meghúzódó igen mély tudás, az adattár elsődleges elemzéséből fakadó árnyalt összefüggések egyaránt azt bizonyítják, hogy Kovács I. Gábor – és munkatársai – nagy erudícióval, a korszak és a problémakör komplex ismeretével, s nem utolsósorban elképesztő kitartással és türelemmel úttörő munkát végeztek. Igényes kötetben villantották fel egy viszonylag új kutatási módszer eredményeit, amelyeket aztán sokrétűen kombinálhat társadalom-, művelődés-, hely-, egyház- és neveléstörténész vagy épp teológus egyaránt.

(ism.: *Ugrai János*)